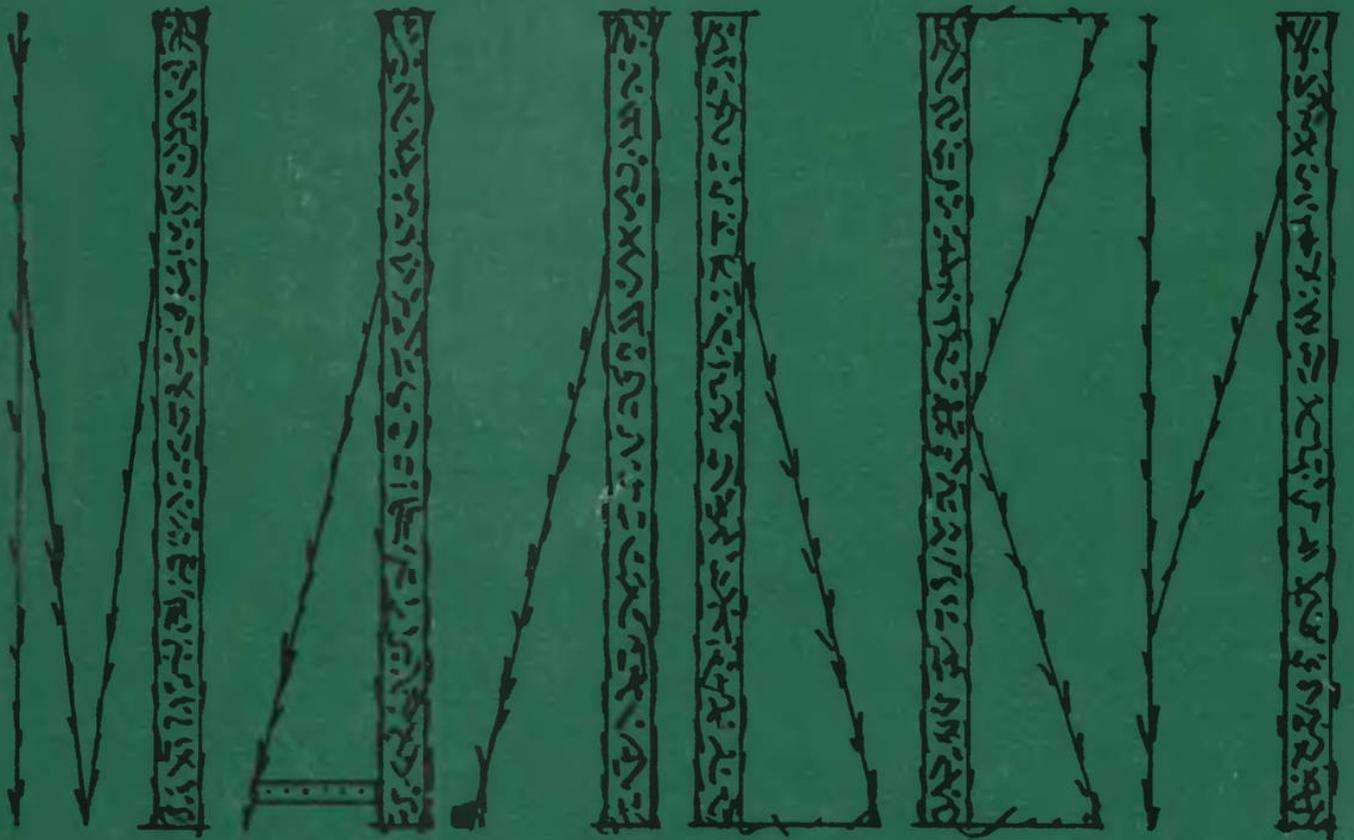

Роман Іванчук

115

РОМАН ІВАНЧУК

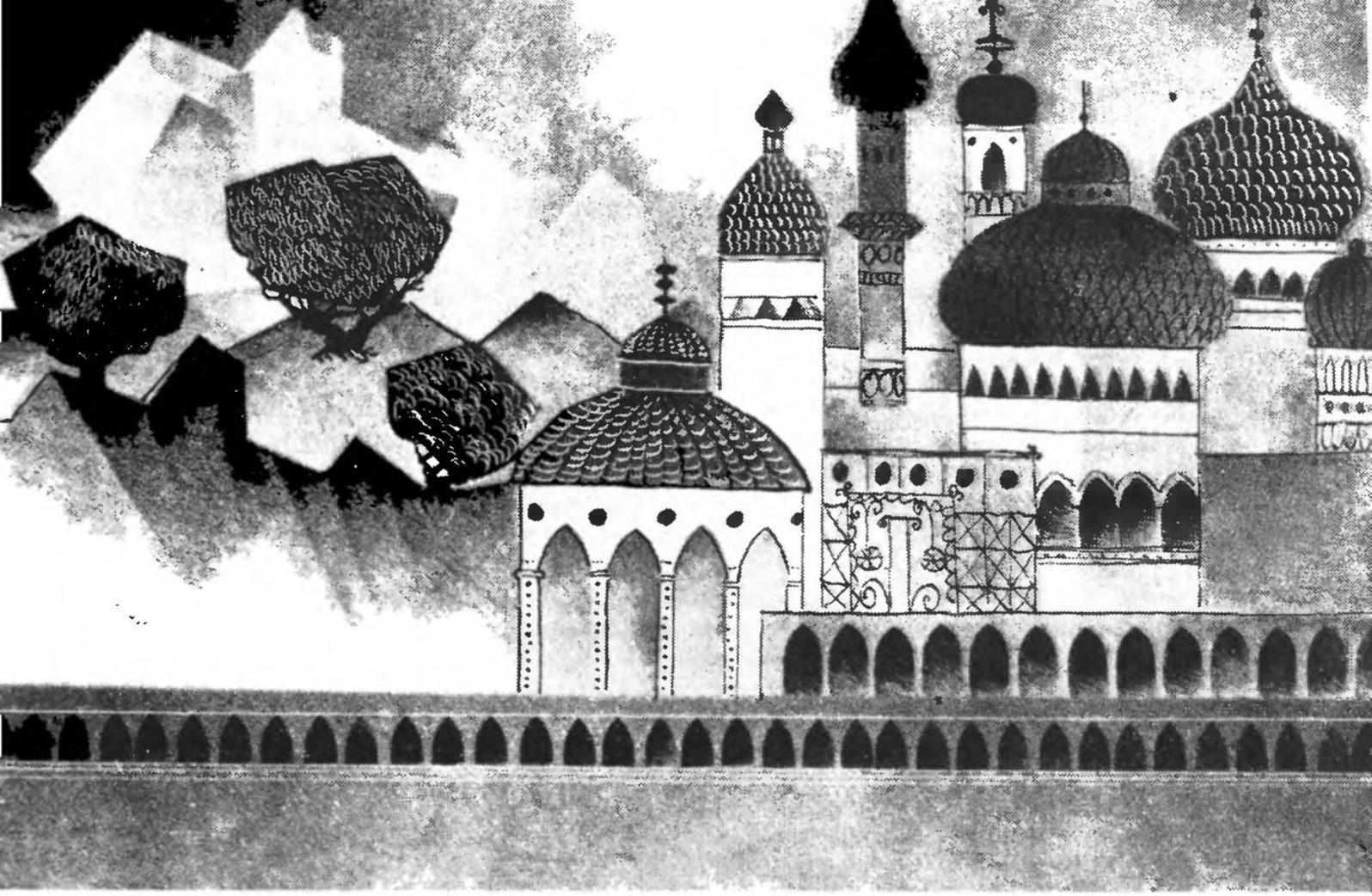
МАЛЬВИ

ІСТОРИЧНИЙ РОМАН

«НАША ПБАТЬ ШЕВОЦЕНА»

НЬЮ-ЙОРК 1968

Мал. В. Кузьменка

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Хіба ви не ходили по землі і не бачили, який був їхній кінець? Були вони могутньою силою, але аллаха ніщо не може ослабити ні на небі, ні на землі.

Коран, 35 сура, пророча.

Навесні тисяча вісімнадцятого року гіджри¹ разом з багатьма галерами, каторгами і паштардами причалила до кафської пристані невелика турецька фреката. З неї зійшов на берег сивобородий чоловік у білій чалмі й сірому арабському бурнусі. Його обличчя заховалось у густій довгій бороді — годі було б визначити вік старця, та був він старезний, як світ, і в глибоких брунатних очах зоріла мудрість багатьох поколінь.

Старець став навколішки, уклонився і прошепотів:

— Вітай, благодатний краю, після довгої розлуки. Тобі вклоняється анатолієць меддах² Омар, якого ти шістнадцять років тому вигнав з Кафи мечем Шагїна Гірея³. Тоді я, не ображений,

¹ Магометанське літочислення, яке починається від 622 р.— дати переселення Магомета з Мекки в Медіну. За нашим літочисленням 1640 рік.

² Турецький співець, оповідач.

³ Татарський полководець з роду Гіреїв, який 1624 року вигнав турецьких поневолювачів з Кафи. Був розбитий турками і татарськими бейми 1629 р.

а здивований, пішов мандрівником по всій імперії від Карпат до Балканів, від Дунаю до Нілу, щоб самому переконатися, чи справді ненавидять нас, турків, народи. А коли так, то за що? Думав я, що побачу темряву і глупоту, а зустрівся з благородним прозрінням осліплених богатирів; думав я, що зустрінуся з озлобленням до мене, турка, а побачив високу благородність, пошану до розуму і ненависть до кайданів. І спитав я тоді себе, хто винен, що мій народ став носієм зла і неволі? Чи ж це йому потрібне? Адже анатолійський райя не став багатий від того, що завойовує чужі краї... Я повернувся до тебе, кримський краю. Не мститися — твій гнів був жорстокий, але справедливий, я хочу поглянути, чи міцно скував тебе Осман кайданами, чи, може, ти ще дихаєш своєю буйною непокорою; чи й далі топчеш чужі землі за прикладом свого сусіда й повелителя, чи, може, осінило тебе світло визвольного духу і дикі пристрасті твої змінились пошуками правди?

Підвівся. З галер виходили, кваплячись на ясир-базар, турецькі купці, йшли маршовою колоною яничари — султанська охорона для кафського паші, поспішали мубашири відраховувати п'яту частину з татарського ясиру для турецького падишаха, — йшла османська неясить на кримську землю.

Меддах Омар проводжав їх поглядом.

«О люде османський... Коли тобі стане досить свого власного добра, занехаяного, нерозкопаного? Чого повзеш ти на чужі землі, не розоравши своїх, чому не нагодуєш власним багатством рідних дітей, а примушуєш їх голодними рискати по чужих полях і дарма проливати сусідську кров? Коли ти вгамуєш свою захланну спрагу? В тебе є сьогодні влада, і ти сваволиш. Хто ж захистить тебе від Божої помсти, коли вона прийде? А прийде. Сповнюється вже круг віків, і ти вернешся туди, звідки прийшов, виконавши свою страшну місію на землі. Вернешся, осуджений світом.

О, страшна в тебе місія! Тебе одурили марнославні і властолюбні вожді твої, і ти, облудно взявши Божу науку за зброю, залив сльозами, кров'ю і ненавистю до себе півсвіту. А що маєш за це? Сидиш, як божевільний скупар серед скарбів, загарбаних з чужих комор; хліб, відібраний з голодних ротів, не йде тобі в горло, сидиш у лахмітті і нужді, не знаючи, що подіяти з нагробованим добром. Зубожив народи, а збагатитися не можеш, і робиш тільки люту ненависть до себе.

А міг би ти жити, родити мудреців, поетів, астрологів... Та нуртує вже праведний гнів ворогів твоїх. І крикнули вони: «Брехливий хадіс пророка Магомета про те, що не існує племен під скіпетром ісламу. Ми є!» Заспівав повстанчу пісню болгарський гайдук, грецькі даскали понесли книги своїм людям, підвели голови волохи, чорногорці, албанці. Хто врятує тебе? Твої розумні діти кизилбаші підносять меч на призвідців твого горя і будучої загибелі твоєї, а ти, засліплений і нерозумний, вбиваєш їх, своїх спасителів.

Чому не бачиш, не розумієш цього, ошуканий османський люде? Ти ж не народився грабіжником, не прийшов на світ злодієм, якого карати треба. Тебе таким зробили. Хіба не міг би ти жити з сусідами у згоді й тішитись своїми власними почестями і багатством? Чому не подаси руку гайдукові, ускокові⁴, клефтові⁵, поки не пізно, поки страшна кривава злість не схрестить ваші мечі тобі на загладу? Де той пророк, який зумів би крикнути так, щоб ти, оглухлий, почув: «Спам'ятайся, не вбивай сам себе ганебною смертю злочинця!» О народе мій...»

Зникли за воротами Кафи купці, яничари, мубашири, подався

⁴ Сербські повстанці.

⁵ Грецькі повстанці.

меддах Омар, високий і величний, на Карантинну слободу, де зупинялися паломники, що поверталися з Мекки.

Сонце пекло не по-весняному. Публякли тополі біля північної кафської стіни, вмирало на пустирях жухле будяччя, крушився під ногами курай і сухі віники тамариску, репалась глевка земля і ледь сльозилися водограї.

Лише при вході в північні ворота зеленів розкішний самотній платан, пишався буйною кроною над зубчастим муром і мав у свою тінь змучену спекою людину.

Цей буйний платан привертав увагу місцевих мешканців, паломників, невільників, що тягнулись журавлиними ключами з ринку на галери, турецьких дервішів, які заснували на околиці міста такіє⁶.

Певно, не один з перехожих задумувався, ховаючись у затінку дерева, про вічність життя; не одного бадьорила безсмертна живучість південного богатиря, і чабан, можливо, складав пісню про мужнє дерево, що витримує суховії, спрагу і безжалісно палюче сонце.

Зупинився біля нього меддах Омар, довго придивлявся до зухвалого дерева і гірко посміхнувся в задумі. Бо мало хто знав, що цей богатир мертвий, що серцевина висохла і корені давно перестали тягнути глибинну вологу. Хто ж міг знати, що плющ, якому природа присудила повзати по землі, непомітно всмоктувався в пори дерева, хитро снувався тоненькими схилами по стовбурі до самого верховіття, день у день висисав соки, поки не вп'явся мацальцями в коріння і сам став деревом. А тоді запишався, забував, розпустивши листя по чужих гіллях. Та не сідають на нього ні бджоли, ні метелики, ба навіть сарана не їсть його. Цупкий і ядучий. Він довго зеленіє, поки не струхлявіє коріння старого дерева, роз'їдене плющем, доки воно не звалиться і не вкриє паразита своєю порохнею...

...Надто рано почалось цього року літо в Криму. Шовковиця обсіпалася, не доспівши, виноград не зав'язався, попадали жовті персики завбільшки з ліщиновий горіх, вітри не наганяли на небо жодної хмаринки. Достиг ячмінь, ледве покривши собою сіру кам'янисту грудку, і розвіялося половою виколосене просо.

А в червні налетіла в кафські степи сарана. Вийшли селяни з кетменями копати рови, вийшла процесія сіросукманних дервішів, несучи в калачикових баклагах священну мекканську воду, і стояли всі, безпорадні, дивлячись, як помирає довкола життя.

Серед натовпу жінок, які в розпачі вже не дбали про те, щоб закривати визолені тривогою обличчя, стояв сивобородий чоловік у білій чалмі і сірому бурнусі. Тяжка скорбота тінилася в його очах.

— Кара аллаха за гріхи наші... Отак чорніє і стогне земля, коли йдуть правовірні війська, мов повінь, у чужі краї,— мовив він сам до себе, і повернули до нього голови люди, і дервіші, що стояли осторонь, підступили ближче.— Такий же шум тоді несеться над землею, ніби градова хмара насувається, і лунає плач жінок та дітей.

Різко підвів голову один з дервішів, зателіпалась срібна серга у вусі, він підійшов до меддаха Омара, зарослий і босий, смиренні очі зайшли гнівом.

— Чи не покинуло волосся розуму твою голову, старче, що накликаєш нам кару християнського бога за джихад⁷? І хто ти такий? Та видно, мусульманин, тож як ти міг забути слова пророка: «Піде в рай той, хто загине на полі бою з гяурами»?

— Але сказано теж у сьомій сурі корану, отче,— відповів спокійно меддах Омар,— в сурі пророчій: «Скільки сіл ми марно погубили!»

⁶ Дервішський монастир.

⁷ Священна війна проти християн.

— Якщо ти знаєш коран — хай осінить нас світло єдиноправдивого вчення,— посмиреннішали очі дервіша,— то згадай слова пророка: «Ми покажемо наші знамення у всіх країнах, поки вони не зрозуміють, що це правда».

— Але друга сура, благочестивий, сура медінська, гласить: «Горе тим, які пишуть писання своїми руками, а потім кажуть: це від аллаха». Бо знамення, про які ти говориш, несуть наші воїни і в Азов, і в Багдад. І там, і там чорніє земля від наших ратників, як кафський степ від сарани. Скажи мені, яка ж війна священна? Проти християн чи проти єдиновірних мусульман?

Задрижав посох у руці дервіша, а жінки з тривогою й надією дивилися в розумні очі аксакала — що скаже він ще, може, це прийшов до них віщун горя або радості?

Глянув Омар на зажурених матерів, сестер і дочок воїнів, що віддали або віддають життя за Високий Поріг⁸ над Євфратом і Доном, жаль закрітвся на губах, мовчав старий; повів очима на проповідників священних воєн — зло струснуло ним, і розповів він дервішам сон пророчий.

— Приснився дивний сон султанові Амурату під стінами Багдада. До лозини нібито підійшов ніж, щоб зрізати її. А лозина відіслала його до іншої. І ще побачив падишах уві сні шулік, що їли падаль, виригали, знову їли і гинули від прожирі нечистю. Покликав Амурат мудреця і спитав його, що означає цей сон.

— Це віщування на нинішній день,— відповів мудрець.— Лозина, що відсилає ніж до своєї подруги,— це ми самі, які не щадимо брата задля своєї користі. А шуліки — то знову ж таки ми, що пожираємо чуже добро, відригуємося людським стражданням і робимо й робитимемо те саме, поки не здохнемо від своєї ненаситності.

Закричав дервіш:

— Ти шиїт, перс шолудивий! І мудрець той теж був перс-шиїт, хай почорніє його голова, яку напевно стяв великий падишах! Заверещали дервіші:

— Хто ти такий? До кафського паші відвести його!

Навіть не здригнувся аксакал.

— Я Омар-челебі, анатолієць. І цю відповідь султанові дав я.

Затих крик, і шепіт пішов по юрбі, ім'я Омара зашелестіло на губах вражених монахів. О, його, цього мандрівника, меддаха і хафіза⁹, на якого ще не звелась рука жодного можновладця, знали в Стамбулі і Брусі, в Бахчисараї і Кафі.

— Моліться, люди,— мовив меддах.— Привид голоду блукає над степом. Благайте Бога, щоб не справдились слова пророка про сім худих корів, що пожирають сім ситих, про сім сухих колосків, що пожирають сім налитих. Просіть милості в неба...

Він звів руки, прошептав молитву і подався в безвість розпаленого степу.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Зажурилась Україна, що ніде прожити.
Витоптала орда кіньми маленькі діти.
Малих потоптала, старих порубала,
А молодих, середульших, у полон забрала.

Українська народна пісня.

Цього пекельно-пекучого літа господар-татарин відпустив Марію на волю. Два роки тому він купив її з хворою семилітньою дитиною на ясир-базарі і привів у свою тісну й темну ліп'янку.

Посередині татарської хати стояв килимний верстат, а за ним,

⁸ Висока Порта, Високий Поріг — султанський уряд Туреччини.

⁹ Вчений богослов, який знає коран напам'ять.

на міндері¹⁰, стогнала недужа жінка. Вона не підвелася, тільки скрушно глянула на невільницю, потім її скляні очі вп'ялися в тарина і враз погасли, збайдужніли.

— Якши гяурка,— сказала.— Твоя буде.

Зніяковілий господар розвів руками, показав на верстат з нап'ятою на кросна основою, і зрозуміла Марія, що вбогий її власник і купив він собі рабину, певне, лише для того, аби прожити за килими якийсь там день.

Навчилася ткати швидко. Крізь натягнуті нитки дивилася, як росте її донечка, тягнеться руками до кольорової волічки, вплітає їх поміж основу, стає помічницею. Прислухалася, як дитина швидко береться розмовляти по-татарському, і сама розмовляла з нею чужинецькою мовою, щоб не дивилися на них скоса господарі та й щоб легше було дитині на вулицю вийти. Ткала з ранку до вечора і пісню наспівувала, та все оту:

Ой, що ж бо то та за чорний ворон,
Що над морем крякає,
Ой, що ж бо то та й за бурлака,
Що всіх бурлак скликає.

І дивно було чути, що доня підспіває за матір'ю часто чужими словами.

Татарин продавав килими, що їх ткала Марія, і годував за них хвору дружину, не кривдячи й рабинь.

За рік господиня померла від сухот. Знала Марія, що запропонує їй тепер хазяїн. Чого тільки не передумала, які сумніви не мучили її днями і в снах, та відганяла від себе спокуси й вагання—десь глибоко в серці ще жевріла надія повернутися на Україну.

А татарин таки сказав небавом:

— Будь моєю дружиною, Маріям.

Заплакала. Просила пожаліти її— не може віри своєї зрадити, чоловіка свого, знакомитого полковника Самійла, забути не може...

Не наполягав татарин. Коли минув рамазан і мусульмани різали баранів на байрам, привів він на святковий обід жінку в білому фередже— злооку туркеню. Здогадалась Марія, що це нова її господиня, і зціпеніла від страху: продасть її тепер господар. І тоді каяття, ганебне й боягузливе, скрутило душу: чом не стала жінкою татаринів, тепер же їх розлучать з дочкою!

Нова хазяйка відразу дала зрозуміти, який порядок буде в хаті. Витягла з казана баранячу кістку і пошпурила нею в кут— жерить; кривився на те господар, та мовчав, а згодом сказав до Марії:

— Не буду тебе продавати, хай лютує. Ти добра, Маріям.

Ще вчора господиня штурхала її в спину і погрожувала продати дочку, бо що з неї за користь, ще вчора падала Марія на коліна, обіцяючи ночами сидіти за верстатом, аби тільки не розлучали їх, а нині... Вранці, коли туркеня пішла на базар, татарин увійшов до хати, жалісливо глянув на Маріїну доньку— не мав своїх дітей— і сказав ледве чутно:

— Ідіть собі. Ви вільні...

Це слово «вільні» було таке несподіване для Марії, що приголомшило її зовсім. Вклонялася до ніг господареві, дякувала, похапцем зібрала свої мізерні пожитки, схопила дівчинку на руки і вибігла. Чвалувала крутими вуличками, завмираючи від страху, що повернеться з міста туркеня і дожене її, бігла, ховаючись за кам'яними стінами, що заступали вікна будинків, квапилася до північних кафських воріт, щоб вийти з тісного міста на волю. Зда-

¹⁰ Підвищення вздовж стіни для снання.

валось їй, що мине одна лише хвилина, і зачиняться ворота. Ось вийшов з-під зеленого платана вартовий, крикнула йому:

— Я відлучена!

Високий яничар у шапці з довгим шликом, що спадав по спині аж до пояса, ліниво діткнувся рукою до ятагана і знову ступив у затінок: іди, мовляв, небого, хто тебе тримає. Зелений колір яничарського каптана зливався з плющевим листям, вартовий спокійно закурив люльку. Від такої байдужості — адже тільки одне слово «яничар» наводило жах на невільників — змоторошилось серце в Марії: невже це не останній мур, що огороджує Кафу? Вийшла на хребет Тепе-Оба, що довгим насипом відділив рештки гір від рівнин — ні, далі простір і жодної людини в степу. Передихнула, промовила вголос:

— Я вільна. І Мальва моя теж. О, Господи...

І тут зауважила, що більше не дивує її чудне ім'я доньки. Так назвала свою дівчинку давно, ще на початку неволі. Воно було хворе і зжовкле, здавалось, не витримає тяжкої дороги з Карасубазара до Кафи. Несла дитину на руках і підставляла спину під нагайки, затуляючи свою крихітку. А під ногами то тут, то там подибувались вигнані, певне, вітрами на чужину мальви — ті самі, що пишались разом з соняшниками, рівні з ними, біля українських білостінних хат. Там пишались. А тут ховались у колючий курай, низькі, збідовані, та все-таки живі. Тож повірила Марія, що донька теж виживе, як ці квіти на чужій землі, якщо тільки назве її Мальвою.

Помітила тепер, що не дивує її більше довгополий бешмет, ні турецька шаль, якою вже звикла заслоняти обличчя, і навіть те, що Мальва запитує в неї про се і про те по-татарському.

Місто було позаду. Зубчасті стіни оперезали його навколо, масивні вежі підвелись і давили, стискали громаддя будинків, мечеті, вірменські церкви і караїмські кенаси. Місто тріщало, зойкало, ревіло й гуло. Внизу кишіла смердюча яма невольничого базару, кричали, захвалюючи живий товар, татари і греки; на галери, що стояли в порту, відправляли партії відібраних, приганяли нових; торохтіли мажари по кам'яних вибоїнах, захлиналися осли, викрикували муедзини.

І ще одне зауважила Марія: все це для неї давно звичне, наче й не було ніколи іншого життя. А та хвилева радість волі раптом почала пригасати, і у свідомість повільно заповзало тупе почуття безвихідності з того світу, який є тут: сірий хребет Тепе-Оба, гамірне місто, високий мур навколо нього і вартовий яничар під платаном, обвитим плющем. Довкола є те, від чого нікуди не дінешся, що буде вічно...

А що було?

Йшли хозари, половці, печеніги, хто не йшов? Падали трави і люди, у вимішеній копитами землі конав розтоптаний дюшан. Журилась Україна, бо йшли ляхи на три шляхи, а татари на чотири, і плакало небо над молочним степом і над людьми, що нижче трав падали, плакало. Чорним, Кучманським, Покутським і Муравським шляхами промчала з гиком татарва — хто тепер її зупинить? Закатували Підкову ляхи, вмер Сагайдачний від турецьких ран, вбили Острияню таки свої на висланні у Чугуєвому городищі, внук Байди Ярема обсадив дороги живоплоттю своїх братів, і прослиз по Україні ганебний час байдужості і зради. Сховались за облогами низькі хати, стікались до Криму ясирні валки, пояничарились юнаки, і народили потурнаків степові дівчата.

Це те, що є... Але що ж було?

Був козак Самійло. Ховала губи від поцілунку, хоч знала, що поцілує, втікала від Самійла через кладку, хоч знала, що не втече, боролася з козаком у п'янку поліні, хоч знала, що не оборониться, і народила йому двох соколят-синів...

Ой сини-синочки!.. Чиї руки кучері вам розчісують, яка мати вас у постелі укриває? Де ви тепер, козацькі діти? Чи ходите ще по білому світу, чи очі ваші виклювали яструби в ногайському степу, а головоньку дощі миють, густі терни розчісують, буйні вітри висушують?

Неподібні були, наче й не близнята. Один — в Самійло: чорнокудрий та темноокий, другий білявенький був, мов соняшник, і очі мав голубі, як тепер Мальва, та вже й пригадати не може його обличчя — пропав білявенький ще до року. Поклала його в сповиточку в саду під яблунею, сама в городі поралась і — не застала. Повз село проходили тоді цигани табором, то, мабуть, вони його вкрали. Погнались люди за циганами, перетрусили шатра, та не знайшли. А батько, як завжди, в поході...

Потім пішов сотник Самійло з гетьманом Трясилом на Крим, і тоді другий — вже чотирнадцять років мав — пропав у степу. Цього татари в ясир забрали. Велику ціну взяли в батька за зруйнований Перекоп. Якось переболіли, а там донечка найшлася, Соломією назвали.

Та нею вже не зумів радіти Самійло, козацький полковник. Подався Тарас Трясило на Дон, четвертували Сулиму у Варшаві, стратили ляхи Павлюка, розбили Остряницю, Гуню. А взимку 1638 року зібрали переможці козацьку старшину під Масловим Ставом біля Канева і наказали кинути під ноги свою славу — бунчуки і прапори. «Всі давні права і старшинства та інші привілеї козацькі через бунти втрачені нині, — падали клинками на оголені козацькі голови слова польного гетьмана Потоцького, — і на вічні часи віднімаються, бо Річ Посполита бажає мати козацтво, в хлопів повернене».

Переможець дає закони!

Повернувся полковник Самійло з Маслового Ставу сплюгавлений, знівечений, без бунчука.

— Сором нам далі жити на цій землі, — сказав, запряг воли і подався за Остряницею в чужу сторону — Слободу.

Рипіли вози, висла над Україною прощальна пісня, падала в холодні тумани, тягнулись валкою сімсот сімей козацьких ізгоїв у Білгород присягати на вірність сусідові, що дав притулок у своїх хоромах.

Змовчазнів, отупів Самійло. Сидів день у день у пасіці, і не знала Марія, що думає колишній полковник, а чи й думає? Він так і не рушився, тільки зсунувся з колоди на землю і сидів з розчерепленою татарським ятаганом головою, і не ридала тоді Марія, не могла. Горіла тільки що покладена хата, а її з Соломією повели на сириці до Перекопу.

Чи то щастя — а чи можна взагалі вживати це слово? — по дорозі захворіла дівчинка пропасницею, і їх тому не розлучили, а на ринку в Кафі продали за безцінь безалтинному татарині.

...Воля. Минали хвилини, і слово це щораз тануло, меншало, втрачало оту несподівану велич і врешті лякало невідомістю: а що далі? Куди дітись? Там, у господаря, вони таки мали шматок хліба, а зараз хто прогодує бездомну гяурку? Страшне слово «гяур», яке позбавляє праці, довір'я, будь-якого права, яке щодня проклинають хатиби в мечетях!

Та ні, є ж надія. Марія добре пам'ятає дорогу до Перекопу. Адже вона вільна і може повернутися на Україну. Їжу якось роздобуде дорогою. Випросить у чабанів, вкраде... Бог допоможе.

Взяла Мальву за руку і звела на стежку, що виводила поза мури в степ. Побачила, як з воріт виходила людина в сірій рясі, боса, в плоскодонній шапчині на патлатій голові. Чоловік ішов їм наперестріч.

— Зупинись, жінко, — сказав тихо і владно.

Марія сахнулася. Вона здогадалася, хто ця людина з чотками в руках і срібною сергою у вусі. Злякалася не дєрвіша, а тієї

думки, що колись у надто скрутні хвилини вповзала в мозок і не давала спати по ночах, настирливо спонукаючи скоритися. Ступила вбік, затуляючи подолом Мальву, але дервіш замахав руками, заволав:

— Я-агу!

Це незрозуміле слово було подібне до зловісного заклинання, і Марія зупинилась.

— Бачать очі мої твоє горе, жінко, і я молюся, щоб аллах, хай благословенне буде його ім'я, послав тобі добру долю,— сказав дервіш.

— Мені твій аллах не пошле доброї долі,— відповіла тихо Марія.

— Якщо Бог зачинить одні двері, то відчинить тисячу, тільки треба приходити до нього з вірою й покорою. Я дервіш, жінко, послухник ордена найрозумнішого шейха з усіх шейхів — Хаджі Бекташа. Пергамент, на якому списаний наш родовід — шередже,— найдовший серед шередже всіх орденів, але він коротший, ніж дорога до невольничого ринку. Підемо по ньому, жінко. Повинуйся словам Мурах-баби.

— Я стала вільною сьогодні! — різко відказала Марія.— І не хочу йти знову в неволю — твою, твого шейха і твого бога.

— Немає, дочко, вільних людей на цій землі,— дервіш прискулено дивився на Марію, перебираючи чотки в руках.— Ти була рабинею в хазяїна і тяжко працювала, але ніхто не корив тебе за те, що ти християнка, бо невольники всі християни, нема рабів-мусульман. А тепер, коли ти стала вільною, твоя віра стане тобі новим рабством. Тобі, звільненій від примусової роботи, ніхто не дасть заробітку. Ти будеш швандятися по базарах, жебраючи хліба для своєї дитини, а на тебе плюватимуть правовірні, і це рабство стане в сто крат тяжче. Але ти можеш прийняти мусульманство, наректися рабою аллаха, і тоді...

— Ні! — скрикнула Марія, намагаючись криком убити черв'як вагання, який тепер боляче завертівся в серці.— Ні, тільки не це рабство!

— Це найлегше рабство. Воно тобі віддячиться. За нього хліб дають на нашій волі.

— І купити треба його своїм сумлінням?

— Сумління — теж рабство. Вільних людей немає, жінко,— похитав головою дервіш і сказав майже пошепки: — Хай ти не змиришся в душі з новою вірою, хто ж про це знатиме чи карати за це буде? Якби ти народилась серед тигрів, хіба відала б, що живуть на світі олені? Про дочку подумай, в неї життя тільки починається. А про те, що зможеш повернутися в свій край, забудь. Ор-Капу¹¹ замкнений на сімнадцять замків. Від Борисфену до Гнилого моря височать одна біля одної сімнадцять веж, жодна людина не пройде через перешийок без ханської грамоти.

— А з грамотою? — похапливо спитала Марія.

— Її може отримати тільки мусульманин.

Дервіш повернувся до Марії спиною, зашепотів слова молитви і тихо подався в протилежний бік, а вона стояла зблідла, без надії, з простягнутими руками і не помічала, як синьоока Мальва безжурно бігає попід хребтом і зриває жовті квіти, що пришилились голівками до сухої землі.

— Ні, ні! — промовила сама до себе вголос.— За це карає кожний бог. За відступництво нікого не минає кара... Але як ще тяжче може покарати мене мій Бог? Я нині вдруге втратила волю — що страшніше він зуміє придумати для мене? Муки сумління?.. А тебе, о Господи, не мучитиме совість, коли загине моя дитина? Одне-єдине віконечко залишилося для мене, яким я ще

¹¹ Перекоп, у перекладі з татарської — двері фортеці.

можу вилетіти на волю,— грамота. А не відчиню його, то колись постигне мене найжахніша кара — прокляття рідної дитини.

Жмакали душу сумніви, шугали в голові шматовані думки, і між ними промайнула ота, тепер уже наче зовсім чужа й непотрібна: що було позаду?

Що? А чи варто згадувати далі про те, що зажурилась Україна, бо ніде прожити? Україна... А хіба я не україна, укроена, ущерблена, як моя земля? Переді мною рудий хребет Тепе-Оба, позаду кафський ринок, і нічого й нікого немає в мене більше, крім Мальви. А ось вони, жовті, мізерні квіти, забули свою вітчизну і живуть. Якби розрослись пишно, як там, їх згризли б верблюди й осли. Та вони змирились... Що мені тепер до України, коли її на світі вже немає. Її втоптали в болото на Маслово-му Ставу самі проводирі-полковники; військовий писар Хмельницький власноручно підписався під Боровицею в тому, що її немає¹², і відтоді я вже не шанована людьми полковничиха Самійлиха, а жебрачка... Нема України. То чому я повинна вбивати юне життя дитини лише заради пам'яті про неї? Нема України — є Ляхистан з єзуїтськими костьолами, чим вони кращі від мечетей? Та все одно я хочу повернутися туди, тому прости мені моє відступництво, Боже. Якщо повернемося — викуплю свою провину: молитвою, кров'ю, життям.

Марія вклякла і біла останні християнські поклони. А безжурна Мальва волочила худими ноженятами висохлий тамариск, зривала жовті квіти і зачарованими очима вдивлялась у міражну далечінь степу: перед нею розкривався ще не бачений світ, той, що був дотепер чомусь закритий основою ниток на кроснах. З дитячої пам'яті зіслизли, не залишивши сліду, саманна хата з темним підвалом і лайка господині — світ заряснів перед нею червоним кизилом, зав'яззю шипшини, жовтоголовим держидеревом і повинню гарячого сонця. Чарівний! Шумливе місто, гладінь тихого моря, барвисті галери, величні башти, стрункі мінарети і горді кипариси. І ти, горбата тварино, що стоїш непорушно під горою, теж чарівна!

Дівчинка підбігла до верблюда з пучком гарячих мальв, щоб подати йому в обвислі губи, і тут схопилася мати, скрикнула:

— Не можна! Не дам тебе тварюкам!

Запхінькала Мальва, не зрозумівши, чому кричить на неї мати, Марія ж стояла перед верблюдом вражена його погордли-вим поглядом.

— Чого так дивишся на мене, наче я рівня тобі? — сказала, та раптом поникла і мовчки заговорила до худобини: «Коли це сталося з тобою оте нещастя, що ти з вільного тура став горбатим рабом, верблуде? Коли переламали тобі хребет і ярмо вигнуло шию? Чи не за ту провину, що дав себе впрягти, несеш віками свою ганьбу напоказ? Шия твоя гордо звелась угору, але не випростатись їй ніколи, і хребтові не зростись ніколи теж. Не станеш більше ні сайгаком, ні оленем, ні туром. Все, що можеш ти зробити, — гидливо плюнути своєму хазяїнові у вічі, але ніколи не перестанеш нести його мішки... Яка біда примусила тебе впрягтися?.. Та якщо це вже сталося з нами, тож несімо до скону свою ганьбу, поки не вигинемо. І нащадки наші, що промчатяться спрагли над землею, не пожаліють нашу пам'ять...»

Марія рішуче взяла Мальву за руку і потягла за собою, туди, де ридав невольничий ринок, де, надсаджуючись, закликав муедзин свого бога чинити його правду на землі. Пішла за дровішем.

Мурах-баба чекав. Він бачив, як жінка біла поклони, знав,

¹² Після розгрому Павлюка під Боровицею генеральний писар реєстрових козаків Хмельницький підписав капітуляцію в січні 1638 р.

що вона прийде до нього. Потрібна була йому: навернена душа на істинну віру, монастирська куховарка і наложниця. А дочка — та красунею стане, і за неї великий бакшиш матиме від будь-якого мурзи.

Сказав дервіш:

— Стежка, якою ми йдемо, веде до нашого такіє. Ступаючи на цю стежу, ти заодно ступаєш на шлях приближення до бога.

На околиці міста, в долині, виднів серед квадраткових ліп'янок помальований у зелений колір фасад будинку, від якого в обидва боки тягнулися високі кам'яні стіни, обгороджуючи просторий двір.

Монах розігнув спину, кивнув рукою до Марії, і вона, як заворожене зайча, що саме йде в пашу кобри, подалася з Мальвою за ним у ворота.

Дервіш наказав обом скинути взуття і обмити в басейні руки, обличчя, ноги. Потім він знову кивнув рукою і пішов попереду, заводячи їх у сутінкове приміщення. Показав на сходи, що вели вгору, а сам зайшов у зал. Марія вийшла на заграбовану галерею і, затамувавши віддих, придивлялася крізь металеве плетиво до того, що робилося внизу. Судорожно стискала Мальву за руку.

Один за одним зайшли дервіші з опущеними головами і стали в коло. Останній увійшов шейх у зеленій чалмі. Він сів посередині на баранячу шкуру, і всі тоді сіли. Хвилину мертво мовчали. Вмить забігли два послужники, тягнучи за собою довгі, мов ланцюг, чотки з зернинами завбільшки з волоський горіх. Кожний монах схопив по зернині в руки, а тоді шейх затягнув:

— Ви побачите бога-творця в останній день суду лице в лице, так, як бачите тепер подібних вам. Усі, хто поклониться ідолам замість істинного бога, будуть скинуті в полум'я вічне.

Пішли чотки по руках монахів. Сусід передавав сусідові, а при дотику до кожної зернини всі кричали голосно «аллах».

Марія бачила, як здригнулася Мальва від першого викрику і здивовано підвела на матір очі, потім вдивилася в зал і вже не відводила погляду від дервішів. Слово «аллах» повторювалося стільки разів, скільки зерен було на довгій вервиці, безнастанно билосся у вуха, гіпнотизувало, і здавалося, що нічого в світі не існує, крім цього слова. А коли мусульманський бог був уже прославлений дев'яносто дев'ятьма іменами, схопилися дервіші і почали своє божевільне радіння — зикру, їм мало було зерен на чотках, вони кричали, називаючи ім'я аллаха сотні разів, билися в конвульсіях, падали на кам'яну підлогу, заливаючись піною в екстазі.

Марія лячно глянула на дочку, кинулась до неї, щоб винести її геть з цього скаженого содому, та враз упало в матері серце: вона побачила в сутінках, як горять очі у дівчинки, як ворухаться її губи. Склавши молитовно руки, Мальва повторювала: аллах, аллах...

Це приголомшило Марію. Вона зрозуміла, що сталось у цю хвилину: дочку не злякала зикра дервішів, а заворожила; дитина увірувала в того аллаха, який заповнив тут весь світ, кожну клітину тіла, свідомість. Передбачала, що це станеться, коли йшла сюди, а тепер злякалася. Смикнула дочку і збігла сходами вниз. Та в передсінні зупинив їх Мурах-баба.

— Ти куди тепер? — прохрипів. Він схопив правиці Марії й Мальви і підвів їх уверх.— Повторюйте обидві за мною, чуєш... Во ім'я бога милосердного, милостивого. Слава аллахові, панові світів...

Рука Марії безвладно опустилася, а дочка... дочка тримала побожно підняті два пальці вгору і шепотом повторювала за монахом:

— Слава аллахові... цареві дня суду... Воістину тобі ми поклоняємося... веди нас прямою дорогою...

Мурах-баба зірвав з Маріїної шиї хрестик і владно наказав:

— Топчи ногами!

Марія схлипнула, сахнулася, дорв'язь копнув хрест під ноги дівчини, і та потоптала.

— Тепер ідіть,— сказав Мурах-баба.— Коли ж бо посмієш не прийти сюди на кожне вранішнє і вечірнє богослужіння, наречемо тебе безумною, і вік свій доживатимеш у тімархане серед божевільних. Бо безумний той, хто не вірить єдиній правді на землі.

Мов з чаду вибігла Марія і на безлюдній вулиці, оглянувшись, зітхнула:

— Прости мені, мій Боже... Ми не топтали хреста, це снилось. Прости...

І закам'яніла. Мальва, звівши руки до неба, молилася:

— Воістину тобі ми поклоняємося і в тебе просимо допомоги, веди нас прямою дорогою...

Шепіт дитини, побожний, пристрасний, так природно зливався з шумом міста, викриками муедзина з мінарету мечеті Муфті-джамі, з клекотом невольничого ринку, куди прибували нові й нові невольники вмирати за віру, каратися за неї, топтати її й родити ворогові здорової крові лицарів.

Так природно...

Свінула думка в Марії— вікати! Геть звідси поза мури Кафи, тут страшно, тут неволя тіла й духу, це місто вповзає в душі людей, засмоктує: ще день, ще година, хвилина— і вже несила буде вирватися повік.

День хилився до спочинку, червоне, закіптюжене сухою пилюкою сонце сповзало за хребет Тепе-Оба. Марія поспішала знову до північних воріт, шаль зсунулася їй на плече, очі жінки злякано бігали під чорним надбрів'ям, розхристалось передчасно посивіле волосся.

— Куди ти тягнеш мене так швидко, мамо?— спотикалася, підбігаючи за матір'ю, Мальва.— Я хочу їсти, хочу до хати.— Сльози стікали по запилених смаглих щічках, залишаючи свіжі борозни.

Марія згадала про дукат, що дав їй на дорогу татарин. За нього можна буде щось купити в крамничках за стіною Кафи, де живуть євреї й караїми. Тільки ж вечоріє вже.

— Ходімо, доню, швидше, зараз купимо їсти.

Вони вже наближалися до воріт, коли з провулка вибігла згряя чорномазих хлопчаків. З криком, реготом обступили їх, закидали грудками землі, камінцями.

— Джаври, джаври, джаври¹³,— дратували вони.

Метнулася Марія, щоб вирватися з кола напасників, затулила Мальву грудьми, та хлопчаки почали смикати її за каптан, за волосся і, не вгаваючи, верещали.

Злякана Мальва плакала, притискаючись до матері. Марія відірвала від свого волосся цупку руку голомозого нахаби, навідмаш ляснула одного-другого по голених головах. Ті сторопіли на мить, а далі загаласували ще дужче, з хвірток стали висуватись закриті яшмаками голови татарок, вони теж викрикували, вимахуючи погрозово руками, і вгамувались аж тоді, коли Марія з Мальвою заховалися в тісній бічній вуличці.

Краще, ніж за два роки неволі, зрозуміла Марія, що таке «гяур». Треба було закрити обличчя, щоб хоч так замаскуватись, але хіба цього на довго стало б? Перший азан— і не вклякнеш на вулиці— знову презирство, перше слово дитини не по-татарському— знову каміння й ганьба. Що робити?

Тривожні думки перервали такі знайомі, давно не чути зву-

¹³ Гяури, погордлива назва християн.

ки: на дзвіниці вірменської церкви тихо, вкрадливо загомнів дзвін. Зупинилась, слухала. Війнуло на неї далеким і ніжним, як дитинство, спогадом: вечірні дзвони на Україні, сипле гомін росу на степ, м'якне тирса і соняшники опускають голови до молитви...

Мальва все ще не могла заспокоїтись, схлипувала і, оглядаючись весь час назад, лебеділа крізь сльози:

— Чому ми джаври, мамо? Я не хочу, не хочу...

Марія не чула скигління доньки, повільно йшла на переривчасте тельнякання дзвону, з заздрістю, подивом і боязню дивилася на людей, що не боялися йти на його поклик.

Скільки їх у Кафі? Чи є в них діти? Що їдять? Як живуть серед вічного приниження і знущань, яких вона зазнала тільки що? На що надіються ці люди, задля чого жертвують собою, адже день їхнього спасіння ніколи не настане. Вони ж ніколи не вийдуть за ворота Ор-Капу, бо християни. А все-таки йдуть на поклик совісті, за совістю, щоб умерти самими собою.

І Марія йде. Йде, як бабуся в спогадах до свого дівочтва. Ніколи до них не дійдеш.

— Я не хочу бути джавром, мамо...

— Не плач, доню, ти не джавр. Ти... мусульманка.

— Яка мусульманка?

— Дізнаєшся... Навчишся... Ой, навчишся на мою сиву голову!

— Ну, яка, скажи, яка мусульманка? А за це не б'ють, не кидають за це камінням?

— Ні, дитино, за це хліб дають, щоб вижити. Ти ростимеш, а я гріх візьму на душу, щоб вивести тебе колись з цієї страшної землі.

Дійшли до самої церкви. Біля паперті стояли пониклі старі люди. Якась жінка привітно посміхнулася до Марії. Була одна мить, коли Марія хотіла ринутись до входу і впасти пластом на церковний цемент. Але тільки одна мить. Не відповіла на привітну усмішку жінки, відвела погляд. А в пам'яті повз потоптаний хрест і її совість пройшли маслоставські лейстровики з переяславським полковником Ілляшем Караїмовичем на чолі, які прийняли шляхетські бунчуки, аби тільки жити. Їх називав Самійло яничарами, та вони, може, таки дочекаються кращих часів. І ставна постать військового писаря Зіновія Хмельницького стала перед очима. Його любив Самійло, в гості запрошував до себе на хутір. А після Боровиці стогнав, не можучи заснути по ночах... А що здобув своєю гординою він, яку фортуна запосяг тим, що не схилив голови перед польськими бунчуками? Смерть собі, а сім'ї — неволю.

— Дивися, Мальво,— сказала Марія, підвівши голову.— Дивися і запам'ятай: це Божа церква. В такій, як ця, ти хрещена. Колись, як виростеш, мусиш її пригадати. А нині ми мусульмани і розмовлятимем з тобою по-бусурменському.

Мальва, втомлена і голодна, спала, опустивши голівку на материне плече.

— Тепер ходім до Мурах-баби на вечірне богослужіння, доню. Ходімо послужити іншому богові, якщо наш забув про нас.

Йшла смиренна, скорена, з ураженням сумлінням. Затулила обличчя шаллю і не звертала уваги на людей, що виходили на вулиці й голосно про щось гомоніли, на яничарів, які збирались на площі біля мечеті й кричали:

— Слава султанові султанів Ібрагімові!

Марію ніщо на світі не обходило. З сонною Мальвою зайшла на хори монастиря і аж тепер зрозуміла, що, напевно, сталась у бусурманів якась велика подія. Дервіші богослужили так, як і тоді, тільки після кожного викрику: «Аллах»,— зривалися з місць

і верещали: «Світло очей наших султан Ібрагімі!» — а після відправи загриміли в барабани, запищали на флейтах.

«Нового ідола собі обрали і радіють»,—подумала і зійшла вниз, байдужа, втомлена, виснажена.

На подвір'ї стояв Мурах-баба. Очі його світилися стриманим задоволенням.

— Ашхам хайр олсун ¹⁴,— привітався він і повів Марію за собою.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Цей світ—город: один росте, другий достигає, а третій падає.

Східна приказка.

Рік тому Османська імперія знову стривожила світ. Цього разу ляк огорнув не тільки християнські, а й мусульманські держави. Ім'я тридцятилітнього султана Амурата IV прогриміло з такою силою, як колись імена його великих попередників.

Магомет Завойовник узяв Константинополь.

Сулейман Пишний покорив Сербію, Грузію, Алжир.

Амурат IV завоював Багдад.

Десять років турецькі війська облягали перлину світу, десять років текли гроші з державної скарбниці на безнадійну, здавалося, війну, і нарешті таки перемога, нарешті багдадське золото перелилося в ковані куфри стамбульського семивежного замку Едікуле.

Фанатичний ворог курців і поклонник Бахуса, несамовитий деспот, що винищив тисячі непокірних яничар, і простодушний демократ, до якого на вулиці підходили жебраки, пияк і звитязець, Амурат IV, втративши терпець стратега, переодягнувся в мундир рядового воїна і сам поліз на стіну Багдада. Деморалізовані яничари і знеохочена невдачами кавалерія — спагії — кинулись за своїм шаленим полководцем — Багдад упав. Переможці справили сорокаденну криваву тризну на берегах Тігру, а на султанській чалмі засвітився ще один алмаз.

Перський шах Сефі I погодився на всі умови Амурата. Протягом цілого року прибували до Золотого Рогу галери з трофеями, султан з військом повернувся аж весною. Більше місяця готувався в Скутарі до вступу в столицю. Стамбул нудився в очікуванні великого свята.

Врешті півсотні галер перепливали Босфор під грім усієї артилерії. На білому перському коні, в леопардовій шкурі, перекинутій на одне плече, в сніжно-білій чалмі в'їздив у Золоті ворота султан-переможець, за ним — двадцять вельмож у срібних латах. Головними вулицями Стамбула, встеленими килимами, їхав Амурат; народ юрмився, лунала музика, юні циганки-красуні звивалися в гарячих танцях, дзвеніли лютні, цитри, заливались флейти, з сотень мінаретів вигукували муедзини хвалу султанові і навіть дзвонили церковні дзвони на Пері і Галаті.

За Золотим Рогом, на горбах Касим-Паші, звідки видно, мов на долоні, весь Стамбул, розставили столи. Амурат звелів пригощати всіх — від великого візира до простого кафеджі. А сам раз по раз підймав бичачий ріг з вином, і кожний тост султана супроводжували гарматні залпи з анатолійського і румелійського берегів.

Біля султана стояли п'ятибунчужний великий візир — сивобородий Аззем-паша, ага яничарів понурий Нур Алі, шейхуль-іслам Регель — глава духовенства.

¹⁴ Добрий вечір (тат.).

— Я покоров перлину світу Багдаді — мовив зично султан, і провіялась тиша над гамірною юрбою.— Квітуча і хлібодайна Месопотамія навіки з'єдналась з єдиновірною імперією Османів. Я п'ю за те, щоб усі народи стали під зелений прапор пророка, який держатиме Висока Порта, п'ю за майбутню перемогу над невірною Руссю, бо клянусь вам, що й Азов, і Астрахань, і Київ лежатимуть біля моїх стін — хай допоможе мені в цьому аллах!

Вдарили залпи, знову заграла музика, дєрвіші-трясуни здирали одяг, кололи себе ножами, пекли тіло розпеченим у багаттях залізним бруссям. Викрикували «слава!» спагії, та мовчазні були чомусь яничари, наче отой понурий погляд Нур Алі не дозволяв їм радіти з перемоги.

— Великий султане,— підступив яничар-ага до Амурата,— дозволь хоч мені, коли забули про це твої уста, уславити сьогодні хоробре яничарське військо, яке штурмувало стіни Багдада і билосся, мов стадо диких левів, за твою честь і славу.

Амурат не чекав таких зухвалих слів од яничар-аги. Відтоді, як він розправився із збунтованими яничарами в казармах Селяміє на Скутарі, Нур Алі став запобігливий і заробляв собі у насправді героїчних битвах султанської ласки.

Мить не зводив трізного погляду з аги, вже чув, як клекоче в грудях божевільна лють, але вигляд Нур Алі був такий спокійний, що знітився Амурат.

— Ти правий, Нур Алі,— промовив, стримуючи тремтіння нижньої губи.— За твоїх лицарів треба випити, і я дозволяю. Однак, як велить закон предків, усі пропозиції султану доводять до відома диван, а не одна особа. І тому завтра я чекатиму ухвали дивану про те, чи потрібний серед султанської прислуги ще й проголошувач тостів.

— День тільки що закінчився, великий падишаху, хай вічним буде твоє ім'я,— вклонився Нур Алі, показуючи рукою в бік затоки, де засвічувалися смолоскипи.— Сонце не швидко осяє Анатолію, а ніч довга.— Він з ненавистю дивився тепер в очі Амурата, і не бентежило його те, що насторожилися султанові сановники і підступили ближче до султана зброєносці. Біля нього стояв чорбаджі — яничарський полковник Алім, чорновусий кремезний слов'янин, а позаду — свита. Яничар-ага випростався.— Ніч буде довга для тебе, султане. А наступники твої, можливо, задумаються, чи годиться рубати галузу, на якій сидиш, чи можна ремісникові ламати верстат, що дає йому засоби на прожиток. Багдад здобутий ціною крові, яка лилась роками, а міг би впасти за місяць, якби не злочин, який ти вчинив на Скутарі.

Амурат зблід. Вихопив з піхви далматинську шаблю, кинув до Нур Алі султанські зброєносці, та в цю мить султан схопився обома руками за живіт і впав долілиць на землю.

Зчинився крик, брязнули шаблі, та не скресалися. Яничари обеззброїли султанську охорону.

Великий візир Аззем-паша стояв незрушно, дивлячись на мертвого султана, промовив упівголоса:

— Закінчилась династія Османів. Синів ти не народив, султане, а недоумкуватий брат твій, Ібрагім, не може правити імперією.

Він наказав своїй прислузі віднести тіло султана в палац споряджати для вічного супочинку, а сам стояв у нерішучості, слухаючи, як верещить натовп, розбігаючись по місту:

— Султан Амурат помер! Султан помер!

Та враз ці крики заглушив інший клич, що наростав, ширився, а врешті виразно долетів до вух великого візира:

— Ібрагім! Ібрагім!

Стялися, мов на герці, розумні очі Аззем-паші з підступними, злорадними очима Нур Алі.

— Рано тішишся, ефенді,— блиснув яничар-ага білими зуба-

ми.— Чуєш, кого проголошують яничари? Чи, може, й ти посмієш піти проти них?

Тепер зрозумів Аззем-паша: султана отруїли яничари, щоб поставити на престол недолугого Ібрагіма, якого Амурат запропорив на вічне ув'язнення в двірцеву тюрму. Не лють, а страх перед неминучим лихом струсив ним, і, забуваючи про свій сан, великий візир закричав:

— Шайтан! Чужинче, віровідступнику! Що дороге тобі на цьому світі, крім власної вигоди? А будь ти проклята, зміє, вигодувана Урханом!...¹⁵ О аллах, Ібрагім правитиме імперією!

Нур Алі спокійно вислухав вибух безсилового гніву великого візира. Вигуки: «Ібрагіма, Ібрагіма!» — лунали вже по обидва боки Золотого Рогу, яничар-ага міг бути спокійний. Він поклонився візиріві і мовив, не ховаючи переможної посмішки:

— Непорушні основи Порти, ефенді. На яничарах виросла Османська імперія, на яничарах держиться і, якщо буде воля аллаха, загине разом з ними. А та голова,— додав з загрозою,— що не має влади над своїм язиком, часто пишається на золотому підносі біля воріт Баб-і-Гамаюн напроти Айя-Софії.

Він повернувся до великого візира спиною, сказав прислузі подати коня. З сідла ще раз поклонився Аззем-паші.

— Сьогодні брат покійного Амурата буде на волі. А тоді, коли султан Ібрагім повернеться з мечеті Еюба, оперезаний мечем халіфа Османа, я сподіваюся зустрітися з тобою на раді дивану, де поговоримо не про посаду виголошувача тостів, а про важливіші державні справи.

Аззем-паша не відповів. Він дивився на те місце, де недавно лежав останній хоробрий султан з роду Османів — династії, яка пережила себе. Позаду візира стояв його ескорт, по всьому місту довірливий і фанатичний народ вигукував: «Ібрагіма, Ібрагіма!» — чвалував до палацу Нур Алі — все це були піддані Аззем-паші, та серед них усіх найменше сили мав він сам.

Тіло Амурата положили у відпочивальні султана, і тоді сюди увійшли шейхульіслам, анатолійський і румелійський кадїаскери¹⁶, вождь спагіїв — алай-бей, останній увійшов спітнілий від швидкої їзди Нур Алі.

— Покличте валіде¹⁷ Кьозем,— сказав шейхульіслам, та саме в цю хвилину відхилилася порт'єра, і в спальню звійшла жінка в чорному. Серпанковий шарф прикривав її суворе обличчя. Вона притулила руку до серця, скорботно дивлячись на мертвого сина. Та хвилинка материнської печалі тривала недовго, валіде підвела голову, звела вгору руки.

— О, радість мого серця Ібрагім, син султана! — виголосила урочисто, і блиснули очі в яничар-аги. Владна султанська мати, яка колись сама порадила Амуратові посадити в тюрму Ібрагіма, благословила тепер свого юродивого сина на трон.

Нур Алі ступив крок назад, і глянули на нього сановники. Він мовчки кивнув рукою на вихід, шейхульіслам загався тільки мить, і пішов перший, а за ним усі члени дивану. Мовчазною процесією пройшли через подвір'я, минули султанську конюшню і зупинилися перед залізними дверима двірцевої темниці. Розступилися вартові, каштелян тюрми прогундосив тремтячим голосом:

— Тільки з дозволу великого візира можу відчинити браму...

Нур Алі шмагонував його канчуком, зірвав з пояса каштеляна ключі, і відчинилися зі скреготом двері.

¹⁵ Султан Урхан Газі, який сидів на престолі у XIV ст., створив військо «ені чері» (нове військо) з вихованих у спеціальних закладах християнських хлопчиків.

¹⁶ Верховні судді.

¹⁷ Мати султана.

Заросла людина в арештантській одежі, з червоними очима боязко наблизилася до виходу, впала на коліна і проячала:

— Тільки... тільки Амурат є і буде повелителем правовірних, ніхто не сміє визнавати іншого.. даруйте, даруйте мені життя...

Валіде Кьозем рішуче ступила вперед і перервала Ібрагімове квиління:

— Сину мій, твоя ніжна мати благословляє тебе на престол предків.

— Ні, ні! — вереснув Ібрагім.— Я не піду звідси, я не піду!

— Принести тіло Амурата! — наказала валіде.

І тільки тоді, коли Ібрагімові дозволили дотикнутися до братового трупа, він повірив і божевільно засміявся.

— Тиран мертвий, мертвий! — закричав, схопив ротом повітря і впав зімлілий на руки Нур Алі.

Старий Хюсам, власник ювелірної майстерні, що заховався в темній вулиці на околиці Скутарі, довго не міг заснути цієї фатальної ночі. Розтривожили його сльози вірної дружини Нафіси, зануртували свої думи, невтішні й тривожні.

Не знав він, що діється по той бік Босфору, та, певне, оргії, банкети, зикри дервішів з нагоди святкування перемоги Амурата. Але це його мало обходило. Вісім султанів змінилось на престолі за довгий вік Хюсама, а пам'ятає він ще Сулеймана Пишного-Законодавця. Ні один не доріс до нього, ні один не досяг слави великого можновладця. Видно, смертельну отруту влила в кров Османів кохана дружина Сулеймана Радісна Русинка — Роксолана Хуррем, і роз'їдає та отрута з покоління в покоління рід султанський. Самого зародку сягає, і тому родяться на світ розпусники, п'яниці і юродиві. Бо не оновить зрадницька кров жодну націю, як не може стати відступник лицарем.

А одного любили. Аліма-яничара — свого останнього вихованця.

Багато років прожили разом Хюсам з Нафісою тільки удвох. Не мав він більше жінок, хоч ця йому й не народила дітей. Любив Нафісу. А їм, бездітним, завжди давали з сералю на виховання хлопчиків, привезених з чужих країв. Нафіса любила їх, приймаків, — отак, як люблять сусідських дітей бездітні жінки. Хюсам навчав їх турецької мови і корану, а сам не раз запитував себе: навіщо це? Хіба можна полюбити мачуху дужче, ніж рідну матір? І віддавали їх у яничарський корпус без болю, і забували про них, як забувають про сусідських дітей.

А одного випестили, а одного викухали — дикуватого хлопчину з дніпровських степів. Не хотів Хюсам віддавати вихованця, коли прийшли його забирати в яничарські казарми. Хай подарують їм Аліма в заплату за багатьох добре вихованих воїнів. Ридала Нафіса — чей заслужила вона в султана довгими роками безплатної праці на право мати сина. Адже він один-єдиний з усіх називав її матір'ю. Зм'як посланець, дивлячись на сльози Нафіси, але велів покликати Аліма — хай скаже він сам. Увійшов Алім, високий, дужий, широкі чорні брови зсунулися над орлиним носом; загорілись в нього очі, коли побачив зброю, міцно стиснув ефес ятагана, якого подав йому ода-баші, і пішов, не обнявши на прощання названих батьків, зник з їхніх очей назавжди.

Сказав тоді Хюсам: «Людина має одну матір або не має жодної», та не заспокоїли його слова Нафісу, побігла проводити Аліма. Потім день у день ходила до яничарських казарм, тинялась там — даремно. Не виходив до неї Алім. А вчора, коли переправлялись яничари з Амуратом через Босфор, цілий день простояла на березі, але й тепер його не побачила. Голосила, що загинув.

Розтривожили Хюсама сльози Нафіси, хоч сам він не тужив

більше за приймаком. Інші думи схилили його сиву голову над точилом, на якому точив жіночі обручки, браслети, сережки.

Лежить перед ним рубін, на якому він більше місяця з ранку до вечора вирізьблював квіткою вірш вічного Сааді: «Між друзями в кайданах ліпше бути, аніж у саду сидіти з чужаками». Розсипались на столику рідкісні перлини, самоцвіти, тонко відшліфовані руками віртуозного майстра. Всі вони вже тут, удома, крамничку свою на Бедестані Хюсам закрив. Не йдуть більше його товари, перестали покупці помічати крам славного ювеліра, виробами якого колись пишалися султани й візири. Зате розхапують брязкальця, аби тільки вони світилися дешевим показним блиском, аби тільки на них була вигравіювана похвала невічному султанові. Чому це так? Куди раптом ділося в людей зацікавлення справжнім мистецтвом? Адже воно було. За добрих часів Сулеймана спроваджували з Персії й Аравії найкращих майстрів, австрієць Коджа Сінан навіки прикрасив Стамбул вісімдесятьма мечетями, бібліотеками, караван-сараями. Тоді кожний карниз на будинку, кожна колона, капітель, порохівниця, тарілка, ба навіть жаровня ставала витвором вічної краси. І не жаліли тоді грошей ні міщани, ні вельможі. Чому тепер усі дбають тільки про своє власне збагачення, ставши байдужими до прекрасного? Адже коли жінка перестає дбати про рум'янці й наряди, коли починає труситись над кожним алтином і держить їх замкненими в шкатулці, а сама ходить у брудному фередже — то всі вже знають, що вона старіє й готується до мандрівки на той світ. Що сталося з Туреччиною, державою п'яти морів і трьох континентів? Невже й вона відчула в собі смертельну хворобу й інстинктивно байдужніє до того, що було окрасою її молодості?

Та хіба біда тільки в тому, що руйнуються мечеті, а замість нових медресе будуються казарми, що на базарі купують радше латунь, ніж золото? Галата, Пера і Скутарі з кожним днем повняються зубожілими землевласниками — заїмами й тімаріютами, що не витримали податків, яничарської сваволі й пішли запруджувати базари жебраками, міські закутки бандитами, монастирі дармоїдами-дервішами, а яничарські полки грабіжниками. Адже коли мати стає байдужою до дітей і внуків, значить постаріла вона і збирається в дорогу на той світ. Що сталося з Туреччиною, яка потрясає чужими землями і підкоряє собі країни? Невже незрима бацила невиліковної хвороби точить її нутро і вона інстинктом відчуває неминучість смерті?

А куди ділось найсвятіше почуття турка — любов до своєї батьківщини? Хюсам добре пам'ятає колишні походи Сулеймана Пишного, коли кожний здоровий мужчина кидав сім'ю і хату, брав зброю і йшов на війну, не питаючи про платню. Тепер же ніхто не піде воювати, поки не пошпурять мішка з дукатами. Адже коли сини забувають про матір, то вмирає вона, жебраючи, перед сусідськими порогами...

А ти, Нафісо, плачеш, що нерідний син забув про тебе...

Десь під світанок заснув Хюсам у своїй підвальной майстерні, не знаючи нічого, що діється по той бік Босфору. Нафіса розбудила старого аж понад вечір. Саме повернулася з міста. Була стривожена, настирливо шарпала Хюсама за плече, щоб прокинувся.

— Вставай, вставай, Хюсаме! Ти спиш і нічого не знаєш. Цієї ночі помер султан Амурат...

— Аллах акбарі! — схопився Хюсам. — Як, чому помер Амурат?

— Подейкують, що яничари отруїли. На банкеті.

— Прокляття... А хто ж, хто... — старий раптом схопився за бороду, покликав пальцем дружину до себе. — Слухай, я добре знаю... О, я знаю, що є такий закон, виданий ще Магометом Завойовником, коли він узяв Кафу... Слухай, Нафісо. В законі тому

заповів Магомет: «Коли закінчиться мій рід, кримська династія Гіреїв посяде престол Порти»...

— Тс-с-с! — Нафіса затулила Хюсамові рот. — Сьогодні я чула, що якогось Гірея задушили в дарданелльській фортеці Султаніє за такі слова... Ти ж не знаєш, Ібрагіма випустили з тюрми і мають проголосити його султаном.

Хюсам замахав руками.

— Шайтан тобі плюнув на язик! Та ж він придуркуватий...

— Спам'ятайся! — скрикнула Нафіса. — Ти ще на вулиці таке скажеш. Злетить слово з язика і попаде на тисячі. А яничари шнарять і хапають тих, хто лихословить на Ібрагіма.

Хюсам довго не зводив погляду з переляканої дружини, наче ждав: може, вона усміхнеться і скаже, що пожартувала? Та бачив, що нині нікому не до жартів.

Сидів на міндері, опустивши голову на долоні, і думав тепер про Радісну Русинку, яка прийшла колись на турецьку землю. Чи справді була вона невольницею, чи, може, вмисне прийшла, щоб отруїти своєю кров'ю османський рід? Чи то з дикої материнської ревності наказала вбити розумних синів Сулеймана, щоб престол дістався її синові Селіму, чи, може, вже знала наперед, що продовжувач османського роду від її плоті — виродок? Хто про це відає?.. Може, так, а може, й ні. Та все одно відплатили козаки за Байду.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Чи з ногайського боку йти, від Альми-ріки, де ранньою весною буяють густі трави, а влітку репає земля і свистять вітри над зауженим степом, чи спускатися з голубих лісистих гір на плато за річкою Качою — ні звідти, ні звідти не побачиш серцевини кримської землі — Бахчисарая, поки не станеш над самим краєм ущелини. Дві головаті чудернацькі скелі — з півдня Кала-Асти, з півночі Топ-Кая — зупинились над кручуватими урвищами, йдучи одна одній назустріч. Стань на одній з них, і перед очима відкриється панорама подовгуватого мурашного міста, що причаїлося між скелями, мов сколопендра між камінням. Воно втікає від пишноти зеленоверхого ханського палацу і хмародерних мінаретів униз, обабіч гнилої річки Чурук-Су. Маленькі, загороджені камінностінням хати біжать, налізаючи одна на одну, юрмляться біля невольничого і соляного базарів, що кишать у підніжжі Топ-Кая, і, злякані галасом та зойком, розбігаються у рівний степ, молитовно припадаючи перед величними ротондами ханських усипальниць в Ескі-Юрті. Вгору берегами Чурук-Су місто спинається важче. Скелі щораз ближче сходяться, стискаються, давлять одна на одну, заступаючи вхід до караїмської фортеці Чуфут-Кале; хатки маліють, щезають, місто заривається в печери, проте вперто повзе ущелинами Маріям- і Ашлама-Дере, поки врешті його не спинять гори: годі!

Бахчисарая не видно й не чути, його бачать хіба тільки орли, що ширяють під задимленим небом. І ще вершник, який стоїть на скелі Топ-Кая.

На скелі Топ-Кая стоїть вершник у білій чалмі й жовтогарячій киреї, облитий золотом призахідного сонця. Гостра роздвоєна борода і ніс з жорстокою горбинкою випнулися вперед, вірлині очі вдивилися в примерклі гори. Темно-буланий румак застиг під ним, готовий до безумного стрибка у пропасть.

Це калга¹⁸ Іслам Гірей. Він сьогодні повернувся з Перекопу до свого палацу в Ак-мечеть і тепер їде до старшого брата Бегадира Гірей-хана доповісти йому про те, що відбудова фортеці

¹⁸ Військовий міністр, молодший брат хана.

Ор-Капу закінчена. Сам їде, без свити. Кілька місяців жив відірваний від політичного життя краю — чей же мусять бути якісь новини.

Доповість Іслам Гірей ханові, що мури на перешийку надійні, і промовчить про те, що для цих укріплень потрібне ще й надійне військо й сміливий хан, який умів би міцно держати булатного меча. Мусить промовчати й про те, що, крім Перекопу, який загороджує шлях невірним, пора нарешті укріпити і південні береги, захоплені єдиновірними турками. Ніжному авторові плаксивих газелей і боягузливому володареві Криму Бегадир-ханові властива ще й жорстокість. Попереджений султаном Амуратом IV, який задушив у Стамбулі непокірного Бегадириного попередника Інаєт-хана, він поклявся «ні на штрих не сходити з компасного кола послуху султанові» і видати для покарання будь-кого, хто насмілиться виявити непокірність падишахові.

Мусить поки що мовчати калга Іслам Гірей,

Розкинувся по обидва боки причаєного Бахчисарая татарський Крим, і сняться йому ліниві сни про давню бувальщину. Кочує степом великий ногай, нащадок монголів, який також, як і його предки, не знає хліба, а тільки м'ясо, айран і кумис. Мандрують, переганяючи з місця на місце свої стада, Буджацька, Едіжайська і Джамбуйлуцька орди під проводом хойма-ханів, а їхні ашуги наспівують тужні билини-джири про Шамські степи біля Нерчинська, куди колись повинні повернутися ногаї. Бо так записано в заповіті Чингісхана. Ногаєві байдуже, хто в Криму при владі, йому все одно, який володар і за що накаже воювати.

Міцно засів у горах чабан і вугляр омусульманений грек, генуезець, гот, який шанує стародавні християнські свята, як реліквії своєї власної історії. Йому нема діла до всього світу, аби тільки ніхто не зазіхав на його полонини і жінок.

Молодий, ще не ситий Крим лежить розділений глибокою тріщиною в землі над Чурук-Су, заселений людьми, які вважають своєю батьківщиною інші краї. Та досить кинути клич: «За віру», як монголи-ногаї і християни-тати, не задумуючись над тим, хто кличе до боротьби, стають враз фанатичними лицарями пророка Магомета. Бряжчать мечі, пломеніють очі, які ніколи не зайдуть сльозою, побачивши кров, серця жадають жертвоприношення во ім'я закону, що часто стає беззаконням.

Крим молодий, у ньому нуртує ще не усвідомлена жадоба волі і беззастережна віра вождям. Кримчак ще не назвав себе татариним, та вже в легенди й пісні перевів своє минуле, він ще не розжирів, ще чуже йому почуття ситого вдоволення. Дайте йому вождя, і він здивує світ, а потім сам дивуватись буде, як героїчно будував колись для себе свою державу і свою неволю. Чей же вміє сьогодні ставати трізним на чужинецький поклик султана.

Дайте вождя!

«Я ваш вождь! Гляньте на вершника, що стоїть на скелі Топ-Кая. Піді мною необ'їжджений кінь, мені тридцять шість літ. Я Іслам Гірей, учорашній полонянин польського короля, нині калга у слабосилого брата Бегадира Гірея, завтра — хан. Слухайте мене, ногаї і тати! Не хто інший, а я розірву турецький ланцюг, що обсотав Крим від Байдарських воріт до Кафи, і поставлю вас на таку висоту, до якої підводитимуть голови народи світу. Я, правнук Тамерлана!»

Іслам Гірей повернув коня й повільно почав спускатися понад урвищами, вирізьблюючись у світлі призахідного сонця дивним монументом самотності. Ковзнув поглядом по долині — греки зачиняли крамниці, галасували вірмени в своєму кварталі, татари вклякали на вулицях до молитви. Темніли зелені дахи палацу, і тихо було в ханському дворі. Певне, хан молиться або складає вірші про солов'я, закоханого в троянду: в такі хвилини мовчить

сторожа, і, мов тіні, тихо ходять майданом ханські гвардійці. Злісно зареготав Іслам, аж кінь схарапудився. Стримав його вудилами, здиблюючи на задні ноги. Ахнули люди внизу: що це за безумець хоче через пропасть перескочити на ханське подвір'я? Вершник рвонув уліво — ні, ще не час — і швидко зник за горою, спускаючись до циганського передмістя Салачика.

Від Салачика тягнулася в гори вузьким коридором повз північний зріз фортеці Чуфут-Кале ущелина Ашлама-Дере. Вхід в ущелину загородив літній палац хана Ашлама-сарай, весь захований у садах, а поруч приплюснулась до самої землі духовна школа Зинджирли.

Тут колись учився Іслам Гірей. У цій школі почалась його наука. Вай-вай, коли то було... Над брамою медресе висів дугою ланцюг-зинджир: хто заходив у браму, мусив згинатися, щоб не вдаритися головою об нього, згинатися перед маєстатом науки і релігії. Тоді Іслам ще був позбавлений честолюбних пристрастей, ще не мучила душу жадоба влади і не було думок про те, хто є він сам, що є його батьківщиною і яка вона. Була тільки наука й віра. І зинджир, який весь час нагадував, що ти малий і мізерний перед мудрістю твоїх предків. А нині руки тягнуться до бунчуків і трону. І висить над головою, немов петля, інший зинджир — канчук Османів, який нагадує майбутньому вождеві, щоб не випростувався занадто. Як зірвати його з цупкої залізної петлі?

Тут починалася його наука, а далі тривала в інших школах. 1629 року Іслам Гірей у битві з гетьманом Грицьком Чорним під Бурштином попав у полон. Козаки передали його полякам, і цілих сім років чекав ханіч викупу, навчаючись при варшавському дворі європейської витонченості й дипломатії. За ці роки Іслам Гірей мав час заглибитись у самого себе, задуматись над подіями, що війнами шугали над Європою, і запитати самого себе, хто є він сам і для чого прийшов у цей суєтний світ.

Аж якось у Варшаві долинула до нього звістка: ляхи четвертували козацького ватажка Сулиму і тіло розвішали на палі. Ватажка тих самих козаків, які врятували Польщу від турків під Хотином, які стояли на сторожі південних кордонів Речі Посполитої. За що? За те, що зруйнував фортецю Кодак на Дніпрі. Видно, не єдиний світ Ляхистану, видно, в'ївся отой Кодак чиряком у козацьке тіло, як турецький гарнізон у Кафі у вільний колись Крим. Чи ж не схожі долі в козаків і в татар? Хіба не карає турецький султан кримських ханів так само за непослух, незважаючи на те що Крим є захисним муром мусульманських земель? Для чого тоді поневоленням татарам і козакам ворогувати між собою? Чому б не подати один одному руки, забувши про віросповідання, згадавши про кайдани? Як тоді почувались би ті, що вважають себе обранцями Христа і Магомета і живуть кров'ю і хлібом своїх єдиновірних братів?

А таке вже було. Був Шагін Гірей, дядько Іслама, який перший підняв меч проти Османів на кримській землі. Видно, згадав бувалі часи, коли від меча його предків падали Хорезм, Ляхистан, Русь, Угри, коли безбороді звитяжці танцювали на тілах скорених руських князів, а європейські королі на колінах благали пощади. Видно, згадав славу «залізного кривого» Тимура, що потрясав землею, мов кущем кизилу, а достохвального султана Баязета спіймав під Анкарою, наче коморну мишу, в клітку посадив і так возив його по містах на показ і глум. Певно, згадав ганьбу родоначальника династії Гіреїв хана Менглі, який перший поцілував турецькому султанові руку, заповівши своїм наступникам цілувати тільки султанську шубу, щоб ніхто більше не удостоївся такої великої честі! Певне, гордість і сором піднесли лицарський меч, який розрубав щупальце османського восьминога в Кафі. Тоді Шагіну подав руку козак. Уперше в історії два вороги-сусіди пішли пліч-о-пліч, і лягли турки під Кафою. Втік з яничарами у

Варну ставленик султана Джанібек-хан, а над Альму прибув сам гетьман Дорош з шістьма тисячами запорожців. Та зрадили беї — ненаситна кримська гідра, для яких багатство стало богом. Загинули всі на Альмі разом з козацьким гетьманом того страшного 1628 року. Втік Шагін від Кантемир-мурзи на Запоріжжя, а потім в Азов. І обгоріли в нього крила. Поїхав у Стамбул просити прощення. Тепер чекає султанської ласки або ж шовкового шнурка на шию у дарданелльській фортеці.

Але ж таки було!

Хто зважиться тепер? Бегадир — слинявий віршомаз і боягуз? Ні, не він. Рвонув коня, бризнуло каміння з-під копит і посипалося на дахи циганських хаток, що приліпилися під прямовисною скелею.

Передвечірня прохолода виманила з печер циганів. Вони порозсідалися на дострахані¹⁹, заставленому глечиками і фільджанами. Стара циганка розливала вино, два музиканти в баранячих шапках витинали дрібну мелодію на цитрах, малий, напівголий циганчук галяндрасив, і посміхалися задоволено дві молоді циганки з розпущеним волоссям, з довгими люльками в руках.

Певно, Іслам Гірей проїхав би мимо, не звернувши уваги на такий звичний циганський відпочинок, та серед гурту він помітив плечистого парубка з русим волоссям, що стояв біля входу в печеру, спершись спиною до стіни. Одягнутий у червоний каптан, підперезаний голубим кушаком, він скидався на козака. Звідки міг узятися тут?

Це зацікавило Іслама Гірея. Невже посла від козаків прибули до посольського стану в Біюк-Яшлав, що недалеко від Бахчисарая, і оце один з них пішов розважатися до циганів?

Він зупинив коня, стихла музика, схилились перед ханським достойником цигани в земному поклоні. Знали його в обличчя. В цю мить з печери випурхнула гурма дітей, вони обступили калгу-султана, простягаючи руки. Шикнула стара циганка на голозаду малечу, та Іслам посміхнувся і сипнув дітям жменю мідних монет. Знявся галас і стих, до ханича підступила молода циганка.

— Дай руку, я вгадаю твою долю, лицарю.

Змірявся Іслам з чорним поглядом красуні.

— Ще рано мені вдаватися до ворожок, трояндо Єгипту. Я покличу тебе тоді, коли сам почну вирішувати свою долю, та не для того, аби ти вгадувала її, а хіба щоб побажала щастя. Такі уста не віщують лиха... Але ти скажи мені, що то за джигіт он там стоїть? Звідки він тут узявся?

Зніяковіла дівчина, позадувала, вперед вийшла згорблена стара циганка з відьомським обличчям.

— Ти про нього питаєш, ефенді, хай благословить аллах твоє ім'я? — глянула спідлоба і показала рукою на хлопця, що незворушно стояв біля печери.

— Про нього питаю.

— Це... це мій син, — відказала циганка, занижуючись.

— Брешеш, стара відьмо! — крикнув Іслам. — Ану, підійди сюди, молодче, і поклонися, — звернувся до парубка. — Ти не зігнув свої спина переді мною.

Парубок повільно підійшов до Іслама Гірея і сказав:

— Мені ніхто ніколи не казав, що треба кланятися вершникам. А згинаю я спину щодня, випилюючи бодрацький камінь біля Мангуша.

— Хто ти є?

— Не знаю, хто я. Моє ім'я Селім, і я інший, ніж вони, — кивнув головою на циганів. — Але виріс я у цій печері, тут ім, і мене не б'ють.

— Ця циганка твоя мама?

— Я не знаю, що таке мама.

— Слухай, стара,— Іслам Гірей повернув голову до циганки.— Звідки він у тебе, признавайся. Не син це твій. Для кого годуєш? Продай мені його, я дам за нього не менші гроші, ніж ти могла б узяти на базарі.

— Не для базару я ховала його, ефенді. Там оцінюють людей так само, як і худобу,— по ситості, по силі, його ж віддам за ціну, втричі вищу, тому, хто вміє оцінювати ще й лицарський дух.

— А того лицарського духу він набирився на бодрацьких каменоломнях?

— Якщо він є в людини, то не пропаде і в темниці. А ти збагни своїм оком. Козацький син, вигодуваний грудьми вільної циганки, мусить бути лицарем. Він з України, ефенді.

— Добре вмієш захвалювати товар, сово, і знаєш перед ким,— посміхнувся Іслам Гірей.— Але як я не куплю, то ніхто не дасть тобі потрібної ціни. Що робитимеш з ним? Цигани рабів не тримають, жебрати юнака не навчила і сином не назвала.

— Ханові колись продам.

— Ханові? Але ж хан є.

— Такому, який потребує не скопців, а лицарів.

— Язык заважає тобі в роті, відьмо. Твоє щастя, що гнів не підступив до мого серця. Віддай мені його, я потребую лицарів.

— Ти не хан, вельможо...

— То візьми мою руку і ворожи. Наворожиш мені ханство, тоді візьму джигіта даром, коли ж не наворожиш, голову отут зітну!

Схилилась до землі стара, та не видно було переляку на її обличчі.

— Достойнику знакомитий,— мовила,— володар, що грабує своїх підлеглих,— поганий володар. Його боїться народ, але не любить. Такий хан програє битви. А за тобою колись піде народ. Це кажу я, стара Еміне, якій уже за вісімдесят. Кажу, не дивлячись на руку.

Іслам Гірей вийняв з-за пояса мішечок, побрязкав ним і шпурнув циганці. Вона спритно підхопила його, очі її загорілись.

— Це за лицаря. А за ворожбу?

Глянув суворо калга-султан на циганку, але сягнув за пояс і жбурнув їй в обличчя жменю золотих дукатів.

— Завтра приведеш його до мене в Ак-мечеть.— А тоді звернувся до юнака.— Ти хочеш бути моїм воїном, юначе?

— О, так! — спалахнули захватом очі Селіма.

Іслам Гірей пришпорив коня і поскакав, минаючи Ашлама-сарай і медресе, до головного ханського палацу.

Зупинився на мосту біля воріт. Два мідні дракони над брамою, що вже сто літ перегризали один одному горло, блищали в останніх променях сонця, нагадуючи тим, хто входить у ханський двір, що саме є гербом Гіреїв, і хай обачним буде кожен: калга чи простий райя.

Залишивши коня біля воріт, калга-султан статечно подався до спальних кімнат хана. Пішов сходами ввєрх, минаючи сторожів-євнухів, що стояли навшпильнях біля кожних дверей; двері ханської спальні відчинилися самі — за ними стояли, заховані в біляодвірні ніші, німі раби.

Бегадир-хан сидів на подушці посеред кімнати в чалмі з зеленим дном, у голубому каптані. Він приготувався до прийому калги, однак його обличчя було бліде, аж жовте, і чимось стривожене. Іслам Гірей відзначив про себе, що, певно, недовго поживе цей анемічний меланхолік. Зняв з голови тюрбан, кинув його на підлогу, нагнувся до брата і поцілував його в полу каптана. Бегадир кволо кивнув Ісламові, дозволивши сісти навпроти.

— Ор-Капу укріплено, хане,— доповів Іслам Гірей.— Десять веж перебудовано наново, ворота оббиті залізом — жодна жива душа не пройде крізь них. З півночі Крим безпечний...

Бегадир Гірей сидів, звісивши голову. Здавалось, він не слухав рапорту Іслама.

— Посланець сьогодні прибув із Стамбула,— промовив згодом.— Амурат помер.

Нестриманий і гарячий Іслам схопився на ноги.

— Він же бездітний! — вихопилось з його уст.

Бегадир сполошився, глянув на німих рабів, прошепотів:

— Не вір сьогодні навіть мертвим, Ісламе. Шагіна Гірея скарали на горло.

Тепер зблід Іслам. Він сподівався, що такою буде Шагінова доля, коли той вирішив їхати із Азова в Стамбул. Але чому саме тепер?

— Хто звелів скарати Шагіна, коли султана немає?

— Яничар-ага,— підвів значуще очі хан.— А султан буде. Рід Османів не закінчився. Завтра оперізують мечем Ібрагіма...

Бегадир вдивлявся в глибокі очі молодшого брата. Чекав від нього здивовання, обурення або ж навіть сміху.

Та стало враз непроникливе костисте обличчя калги-султана. Тільки хижі, зловтішні вогники на мить блиснули в чорних очах і тут же погасли.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Стамбул очікував дня коронування нового султана і був напружено тихий. Мліли на сонці кипариси, спиналися разом з ними до неба мінарети Айя-Софії, по той бік затоки мовчала завжди гамірна Галата, а султанський палац Біюк-сарай причаївся, мов до стрибка, на горбатому клину між Босфором і Золотим Рогом.

Третього дня після смерті Амурата з самого ранку почав збиратися народ уздовж Ат-мейдану. Люди вдивлялися в бік султанського палацу, що таїв тепер у собі таємницю влади.

Перед полуднем Ібрагім, одягнений у султанську одягу, в'їздив у супроводі анатолійського і румелійського кадїаскерів до Біюк-сарая. Попереду на буланому огирі гордо сидів ага яничарів Нур Алі.

Три дні в Малому палаці на Петроні²⁰, де навчаються військової справи молоді яничари, готували нового султана до вступу на престол. Займався з Ібрагімом верховний душпастир Регель — навчав його правил поведінки під час коронування, радив, як він має поводитись у перші дні султанування.

Дивна доля престолонаступників. Вона не має середини, а тільки небо або пекло — золотий трон або ж смердюча тюрма.

Ібрагім, наче новонароджений, не знав нічого — ні життя султанів, ні звичайних людей. Ще шестирічним хлопчиком його відлучили від матері й завезли в брус, де він, заледве ставши підлітком, пізнав розкіш розпусти і пияцтва. Від надмірностей і без того кволий його розум зовсім обезсилів, султанич блазнював по кафедрях, на вулицях і в циганських притонах, поки Амурат не запроторив його у в'язницю, щоб не плюгавив султанського роду. Ібрагім ріс, не відаючи світла сонця, ані світла розуму. Тому шейхульїслам навчав його, що він має робити, коли процесія попростує до мечеті Еюба, що має сказати, коли опережуть його мечем Османа, примусив вивчити напам'ять промову до яничар. Попередив Ібрагіма, що мусить він бути обережний з яничарами на початку султанування і поки що має слухати великого візира Аззем-пашу, який знає всі таємниці і подробиці державного життя.

²⁰ Квартал Стамбула.

Церемонія коронування нового султана була підготована. Мізерний, полотняно-блідий Ібрагім цупко держався за поводи, сидючи на буйному перському коні, нагнувся вперед, щоб не схитнутися і не впасти, рідка білява борідка стирчала, ніби приклеєна, султанська чалма, втрое більша від маленької голови, згинала тонку шию. Злякано никали Ібрагімові очі по людях — хтось у натовпі пирснув сміхом, згадавши, певно, величного Амурата, і пролилася перша кров у жертву новому падишахові.

Знічений виглядом султана, народ мовчав. Та пролунав нараз чийсь зичний голос: «Слава султану султанів сонцеликому Ібрагімові!», а тоді — спочатку недружно, а згодом дивно злагодженим хором — це повторила юрба, раз, удруге; слова, видно, мали магічну силу, бо люди повторювали їх дедалі частіше, гучніше, до нестями вигукували хвалу тому, з кого готові були хором зареготатися.

Відчинилася головна брама палацу, Ібрагім зі свитою увійшли на подвір'я, серед якого стояла християнська каплиця, винесена ще Магометом Завойовником з церкви святої Софії. Тут усі, крім султана, злізли з коней, яничар-ага провів султанського коня до другої брами, куди Ібрагім зайшов сам-один. За цією брамою, на подвір'ї, стояли спагії, вишикувані в два ряди. Між них повинен був пройти султан до дверей селямлика²¹. Він ступив уперед кілька кроків, та вчув, як починають тремтіти коліна, оглянувся — ескорту сановників не було, з обох боків дивилися на нього кам'яні обличчя озброєних воїнів, і серед них Ібрагім був сам. Страх зцупив м'язи, спазми здавили крик у горлі. Адже його знову віддали стражникам, і ці двері, до яких він має пройти крізь лаву спагіїв, не в султанські хороми ведуть, а... в тюрму! Боязко зиркав то на один, то на другий ряд воїнів, а вони поштиво згинали голови — трохи вщух переляк у душі Ібрагіма. Кwapно пройшов між рядами, побіг східцями, двері зразу зачинилися за ним. Ібрагім наткнувся на жахливо бридкого чоловіка, що стояв у коридорі, схрестивши руки на грудях.

Все... Кінець!..

Величезна голова кретина якимсь чудом трималася на тонкій довгій шиї, обличчя без заросту сховалося в складках чорної шкіри, обвисла нижня губа відкривала провалля рота, закладене ґратами жовтих рідких зубів.

Кат...

Ще мить, і пронизливий зойк сполохнув би тишу хоромів, але гадючий погляд засльозених очей ката став улесливий, потво-ра зігнулася в три погібелі.

— Вітаю, сонце сонць! Я слуга твій, ниций раб кизляр-ага Замбул.

Ібрагім зітхнув, витер холодний піт з чола і, гидливо обійшовши того, хто назвав себе головним євнухом, ступив у зал.

Висока сувора жінка в чорній сукні йшла йому назустріч. Упізнав — це була його мати. Валіде підійшла до сина і простягнула руки до його грудей на знак кровного єднання, та Ібрагім різко відштовхнув їх.

— Де ти була, коли я гнів у темниці?

Затремтіла Кьозем, опустила руки. Ібрагім знає, видно, що вона теж винна в його ув'язненні. І придумав уже для неї кару. А кара для султанської матері одна — в Ескі-сарай. І тоді закінчиться могутність валіде назавжди. Їй доведеться до самої смерті жити в Старому палаці на форумі Тавра серед вигнаних султанських жінок, постарілих одалісок, султанських мамок — у бабських дріб'язкових інтригах, сварках, ненависті, приниженні. Молодші там ще живуть надією, що їх візьмуть заміж баші, їй же

²¹ Чоловіча половина турецького дому, султанського палацу.

звідти ніколи не вийти. Помітивши злючий погляд свого суперника кизляр-аги, валіде поквепилась заридати і впасти на коліна перед сином.

— О мій сину! Відомо тільки богам, що я перестраждала. Жорстокий Амурат, виродок моєї крові, не знав меж у своїй зраді. Він запроторив тебе в тюрму, боячись твого світлого розуму, твоєї сили. Не допомогли мої благання, материнські сльози...

Зм'як Ібрагім, звелів матері встати. Люто блимнув Замбул очима, бо перед султаном уже стояла не злякана, жалюгідна жінка, а владна валіде — володарка двору.

Кланяючись і задкуючи, провів кизляр-ага султана в потаємні двері, вивів його по сходах у темну галерею, заготовану мушарабіями.

Ібрагім глянув униз, упізнав шейхульіслама і Нур Алі. Яничар-ага пильно спідлоба дивився на бородатого старого чоловіка в білому одязі. Позаду нього стояв німий слуга, тримаючи над його головою бунчук з п'ятьма кінськими хвостами.

— Тут відбувається рада дивану, повелителю, — прошепотів Замбул. — Ти добре слухай, що говоритиме отой сивобородий, великий візир Амурата Аззем-паша. Ти добре прислухайся...

— Аззем-паша? — Ібрагім прилип до решіток. «Це та людина, якої я повинен слухати, поки навчуся управляти державою».

— А потім зійдеш униз, я проведу тебе в тронний зал.

На гаптованих золотом подушках у залі дивану засідали чотири сповни імперії: великий візир, дефтердар²², анатолійський кадїаскер і шейхульіслам. Бо на чотири частини ділиться Алькоран, чотири халіфи були в пророка, вітри дмуть з чотирьох сторін світу і чотири стовпи підтримують балдахін над султанським тронном. Та в залі дивану був присутній ще й п'ятий достойник — яничар-ага. Не передбачений ні традиціями, ні кораном. Наглядач священного порядку блискучої Порти.

Аззем-паша підвівся з подушки і мовив, уникаючи впертого погляду Нур Алі.

— Волею аллаха відійшов у царство вічного блаженства султан Амурат IV, переможець персів. Мир праху його. Молодший брат Амурата стане на престол, а наш обов'язок допомогти йому правити великою імперією. — Тоді підвів голову і додав, дивлячись на Нур Алі: — Допомогти імперії.

Члени дивану приклали руки до грудей на знак згоди.

Ібрагім чекав радників у тронному залі. Він стояв біля трону, не маючи сил відвести від нього жадібного погляду. Це золоте крісло, яке було колись назавжди втрачене для нього, стояло тут, поруч. Ще хвилина, ще мить — і замість вогкої тюремної долівки трон, встелений дорогими килимами, з леопардовою шкурою в підніжжі, з золотою короною над спинкою. І на ньому можна буде сидіти день, два, рік, вік! Ще хвилина... Ібрагім знає, що скаже диван, проте тремтить у нетерплячому і солодкому очікуванні.

Увійшли сановники. Всі, крім шейхульіслама, вклякли на коліна і поцілували султанські шати. Ібрагім дав рукою знак, щоб вийшли, а тоді впав обличчям на трон і цілував алмазне поруччя, як цілує ізгой поріг отчого дому. Він ще не знав, що дасть йому це коштовне крісло. Людячому схлипував, тулився головою до оксамитової леопардової шерсті, шепотів слова вдячності богам й був, зрештою, в цю мить людиною.

В залі дивану державні діячі запивали пілав шербетом. Великий візир давав обід на честь нового султана. Тільки сам не диткнувся ні до їжі, ні до напоїв.

²² Той, що відав фіна:сами.

Тисячі людей стояли під сонцем на вулицях, чекаючи виїзду султана. Нарешті головна брама Біюк-сарая широко відчинилася, і заревів народ. Бостанджі-баша з півсотнею субашів розігнали людей з майдану, роблячи прохід для процесії.

Попереду довгої імператорської валки їхав на білому коні султан Ібрагім. На його жовтуватому обличчі з'явилися рум'янці, очі сіли спокійно в орбіти, тримався він прямо, наставивши вперед коротко стрижену ріденьку борідку. Час від часу змахував для привітання рукою з важкими діамантами на пальцях, кидав у натовп срібні монети.

Люди викрикували осанну султанові, дерлися за гроші, ошалілі дервіші витанцьовували перед процесією, деякі в екстазі розтинали собі вени і падали під копита, щоб показати свою готовність пролити кров за падишаха.

Поруч з султаном їхав Аззем-паша, звісивши в задумі голову.

«Кілька днів тому ці самі люди вітали Амурата,— думав великий візир.— Вітали так само захоплено. Нині його ніхто не оплакує, нині мають нову цяцьку. Що це? Падіння султанського престижу чи байдужість народу до державних справ, які завжди звершуються без його відома? А й справді, що залишається людям, крім політичних видовищ? Від того, що міняються імператори, не міняється людська доля, а є нагода порозважатися серед будня. Але чому ніхто не обурюється, що цього білого коня, на якому зараз їде Ібрагім, взяв у персидського шаха хоробрий Амурат, а великий алмаз на білій чалмі султана— емблема скореного Багдада? Невже ніхто не помітив такого страшного блюзнірства?.. А я? Я, найавторитетніший діяч імперії, їду поруч з Ібрагімом, схвалюючи своєю присутністю це блюзнірство. Але ж я один нічого не можу зробити— позаду мене Нур Алі з полками яничар... Ба і за ними теж. Отой бідний ремісник, що он стоїть із згортком паперу в простягнутій руці, певно, хоче подати прохання новому султанові, а бостанджі-баша штовхає його в груди, щоб не затьмарював урочистості всенародного свята. Отой бідний ремісник і я, найвищий державний сановник, обидва однаково розуміємо абсурдність нинішнього спектаклю, але ні він, ні я не можемо запротестувати. Навпаки, своїми коштами й силами влаштуємо цей парад, а в душі сміємося. Усі сміємося, хіба крім цього ідіота, що їде в почестях на білому коні. Як же вибратися з зачарованого кола? А хіба можна, коли воно, запущене нами самими, нас самих чавить, крутячись. І ми стали іграшкою власного творіння».

Дервіші бігли юрмами попереду процесії, несамовито верещали, від їхнього вереску чманів народ, бився в конвульсіях, де-хто вибігав на дорогу, падав і цілував сліди копит султанського коня.

«Чи не єдине, на чому тримається імперія,— з жахом подумав великий візир,— це груба сила і фанатизм, розбурхуваний подібними видовищами?»

Імператорський почет прямував до мечеті Еюба, названої ім'ям Магометового прапорonoсця, який у 48-му році гіджри пішов завойовувати Константинополь і загинув. Султан Магомет Завойовник, здобувши столицю Візантії, спорудив біля гроба Еюба мечеть, в якій зберігалась одна з чотирьох шабель халіфів пророка— шабля Османа. Нею нині мали оперезати нового султана Туреччини.

Процесія зійшла з широкої вулиці Шах-заде в тісні провулки, видовжилася, народ не вмівувався, залишався в багатих кварталах. Султана зустріли дерев'яні й саманні халупи. Вдалині, над берегом Золотого Рогу, завидніла невелика однокупольна мечеть, а поруч— мармурова усипальниця прапорonoсця Еюба.

— Це тут криниця з водою безсмертя?— нахилившись до

великого візира, наївно спитав Ібрагім. Він чув цю легенду ще в дитинстві, тепер цікаво було дізнатися, скільки в ній правди.

Аззем-паша прокинувся від задуми, глянув на Ібрагіма на-смішливо і відповів, забуваючи про титулування:

— Ця криниця тепер безводна. Вона висохла, чекаючи без-смертних людей, і нема надії, щоб ожило джерело.

Ібрагім не зреагував, та й не було коли. Розступилися кипа-риси, відчинилися ворота, на порозі мечеті стояв шейхульіслам. Верховний духовник сім разів поблагословив Ібрагіма, потім пі-дійшов до нього і, прив'язуючи до пояса меч, промовив:

— Царю наш, хай вітає тебе аллах і Магомет, пророк його, пануй щасливо й довго.

Ібрагім випростався і продекламував у відповідь слова, яких навчив його Регель:

— Присягаю, що зелений прапор пророка розвіється від Багдада до Відня, від Каїра до Корсіки. Я завуюю німецьку зем-лю, а на вівтарі святого Петра в Римі звелю годувати свого коня.

Аззем-паша, схиливши голову, промовив побожно:

— О султано, хай сповняться ці слова великого Баязета.

Ібрагім знітився, збентежено забігали очі, шейхульіслам, звівши до неба очі, шептав слова молитви.

Ювелір Хюсам з дружиною Нафісою сиділи на бруку навпроти яничарських казарм, біля яких мав зупинитися короно-ваний султан, повертаючись з мечеті Еюба. Нафіса ще мала на-дію побачити свого вихованця Аліма.

З казарм почали виходити яничари. В коротких шароварах і кунтушах, у високих з білого сукна шапках з довгими шликами, вони вишикувались в ряд для зустрічі султана.

Попереду першої орти, до якої повинен був підійти Ібрагім, виструнчився молодий чорбаджі-баша.

Нафіса підвелася з бруку.

— Хюсаме, поглянь на нього, такий подібний до нашого Аліма.

— Сиди, сиди,— смикнув Хюсам дружину за фередже,— це командир орти, Алім же зовсім молодий.

Заметушилися люди на вулиці, загомоніли, закричали— до яничарських казарм наближалася султанська процесія.

Ібрагім зупинив коня біля вишикуваної першої орти. Нур Алі під'їхав до чорбаджі-баші. Молодий полковник з коротко стри-женими чорними вусами, орлиним носом витягнувся перед агою яничар, чекаючи його команди. Нур Алі вдоволено посміхнувся. Він не жалкуватиме, що під Багдадом призначив цього гордо-поставного запорожця башою першої орти. Тільки такі, рівні си-лою і завзяттям, можуть бути справжніми супротивниками своїх хоробрих співвітчизників. Нині ж молодому чорбаджі випало особливе щастя: вітати від яничарів нового султана і записувати його до свого полку.

Нур Алі кивнув головою.

Чорбаджі подали чашу, наповнену шербетом, і він, карбую-чи крок, підійшов до султана.

— Великий із великих, султано над султанами!— промовив голосно.— Раби твої, непереможне військо яничар, хочуть зустрі-тися з тобою в країні золотого яблука— на Дону, Дніпрі і Віслі!

Ібрагім нахилився з коня, взяв чашу з рук чорбаджі, вихилив до дна, наповнив її щерть золотими монетами і вигукнув до яничар:

— Воїни! Згадайте славу римлян, колишніх повелителів світу. Продовжуйте їхню славу. Перемоги магометан хай будуть для не-вірних карою небесною!

Великий візир, шанобливо схиливши голову, мовив:

— Хай кануть у серця воїнам слова великого Магомета За-войовника.

Ібрагім блимнув очима на Аззем-пашу. Він аж тепер зрозумів, що візир глузує з нього.

Яничари вигукнули дружно вітання.

А коли затихла луна і над майданом залягла тиша, почувся враз жіночий лемент:

— Аліме, сину мій!

Стара жінка проривалася через ланцюг субашів, простягала руки, повторюючи:

— Ти живий, Аліме, синочку мій!

Чорбаджі повернув голову на голос жінки. Він упізнав Нафісу, густо побагровів, погляд його зустрівся з Алієвим. Бачив, як субаші волочать жінку через вулицю, б'ючи й штовхаючи її, і не зморгнув оком.

На вулицях веселився народ. Султанський почет прямував до Біюк-сарая. Старий тюрбедар читав уголос фатиху²³ за упокій душі Амурата IV. В головах лежала біла чалма, на шовкових шалях, що вкривали гріб, золотів напис: «Тільки Бог вічний».

Другого дня в годину прийому великий візир Аззем-паша зайшов у тронний зал повідомити падишаха про стан державної скарбниці. Ібрагім сидів на троні й насторожено дивився на величю старця, який гордо, не кланяючись у пояс, ступав серединою залу. Знав молодий султан, що ця людина є нині господарем імперії, і довго ще Аззем-паша вирішуватиме державні справи, не радячись, а доповідаючи про них султанові. Так сказав шейхульіслам. Ібрагім вдоволенний був з цього, адже він ні з чим не обізнаний, але згадалися східні слова візира під час параду, і в душі несвідомо наростав протест.

— Я повинен,— сказав Аззем-паша,— ознайомити тебе, о султане, з станом державної скарбниці, яка держить цей трон. Довголітня війна з персами спорожнила куфри, а здобуте багдадське золото не наповнило їх. Крім цих мішків з грішми, що стоять напоказ біля дверей залу дивану, в особистій султанській скарбниці небагато знайдеться. Чи не доречно б зменшити плату...

Ібрагім підвів руку, зупиняючи великого візира. Дотепер він був позбавлений потреби мислити, але вчорашня церемонія вже почала лягати тягарем відповідальності на плечі. Йому ще хотілося по-хлоп'ячому скрикнути: «Дайте мені спокій, я хочу відпочити»,— та розумів, що мусить щось робити в цій державі, якою звелено йому керувати. Як керувати? Чиїми руками, чиїм розумом? Радили слухатись великого візира, але Ібрагім не хоче цього, не хоче! Майнули перед очима образи скритної валіде, гидкого кизляр-аги Замбула, і зупинилася стрічка пам'яті на постаті Нур Алі, який, мов ангел Монкір, що веде людину понад пеклом у рай, з'явився кілька днів тому в дверях двірцевої тюрми.

— Накажи покликати Нур Алі,— сказав.— Він воював з Амуратом у Багдаді, йому ж і краще знати про воєнні витрати.

— Ліва рука, султане, не знає, що робить права. Нур Алі воював у Багдаді, я ж залишався у столиці. Яничари билися, що-правда, хоробро, проте занадто великої плати вимагають вони за кров. Про це добре знає дефтердар і я, великий візир.

Замбул, що стояв за портьєрою, підслуховуючи, миттю вибіг, і за хвилину перед султаном стояв зігнутий у пояс яничар-ага.

— Я слухаю тебе, султане.

Ібрагім придушив у собі здивовання: як швидко все робиться! Тільки-но задумав покликати Нур Алі, а він уже тут, наче почув бажання султана. Якщо воно так, то чей не дуже трудно буде управляти державою...

— Що можеш ти сказати про витрати на війні з персами, Нур Алі? — запитав султан.

²³ Перша сура корану.

— Багато крові пролилося, султане. Чи зуміють навіть найбільші мудреці світу назвати скарб, дорожчий за кров султанських лицарів? А ще коли згадати, що вона лилась невинно, не в боях, а в зачинених казармах на Скутарі від меча жорстокого Амурата. І ні одного гроша не заплачено ні за багдадську, ні за skutарську кров. Твої воїни чекають плати, султане,— закінчив виключно яничар-ага.

Ібрагім зрозумів: Нур Алі не просить, а ставить ультиматум. Він знає, що це означає, коли яничари вимагають грошей, а султан не може їх дати. Султана Мустафу вперше в історії Туреччини скинули яничари з престолу, коли той знизив платню яничарам. Та цього хоч залишили живим. Жорстокішою була доля його сина Османа II. Після поразки під Хотином яничари зажадали такої ж, як і нині, плати за кров — золотом. Не знайшовши ні алтина з порожньої скарбниці, Осман наказав перетопити золотий посуд, що зберігався у фортеці Едікуле. Золото виявилось низькопробне, на ринку курс грошей катастрофічно впав. Тоді шістдесят яничарських орт, весь стамбульський булук, збунтувались. Яничари поперевертали на кухнях казани з пілавом, зата-рабанили по них ложками, покидали тарілки і вийшли на Серальський майдан. У смертельному переляку Осман наказав стягти голову великому візиру і виставити її на золотому підносі перед брамою — ось, мовляв, винуватець. Але це не спинило розлютованих яничарів, вони вдерлися до тронного залу і зажадали плати справжнім золотом. Осман показав на дефтердара — то він розтринькав скарб, але й це не допомогло. Яничари накинули султанові шнур на шию, витягнули на вулицю і мертвого поволочили містом на пострах Османовим наступникам.

Не уник підступної смерті, зрештою, владний приборкувач яничарів Амурат IV. А він, Ібрагім, їхній ставленик. Яничари посадили його на трон, вони ж можуть і скинути.

Холодна цівка поту потекла в Ібрагіма поміж лопатками. Не як повелитель, а як невільник, що ладен дати за себе будь-який викуп, проказав квапливо:

— По п'ятсот піастрів на орту... По п'ятсот!

Обличчя Нур Алі проясніло — щедра була плата, і жажнувся Аззем-паша. Яничар-ага, кинувши переможним поглядом на візира, миттю зник за дверима.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Мішки з грішми розвозили по казармах, кидали по одному перед кожному орту. З казарм вибігали яничари, намагаючись випередити один одного,— хто перший схопить мішок, той отримає десять піастрів у нагороду.

Чорбаджі Алім, чорнобривий красень, одягнутий у дорогий червоний кунтуш, стояв обіч і чекав, коли його заступник по казармі ода-баша подасть йому мішок з грішми. Сягнув рукою, вийняв золоту монету, подав її переможцеві, а коли яничари розділили золото між собою, мовив урочисто:

— Я віддаю свою платню вам, хоробрі воїни, щоб ви сьогодні побенкетували на честь султана Ібрагіма.

Нині він міг бути щедрий. Алімові випало щастя, яке трапляється раз на десяток років одному з тисяч: він подав коронованому султанові чашу шербету. Йому тільки двадцять п'ять років, і вже чорбаджі, завтра з благословення султана стане булук-башою, післязавтра — яничар-агою.

Яничари бенкетували. Порозсідавшись навколо казана, з якого парувала пахуча бараняча каурма, вони їли й крадькома запивали вином; збоку на килимі за тацею, вивершеною помаранчаними і ананасами, сидів Алім і теж пив вино.

Все, що минуло, здавалось йому тепер вервечкою снів, бо дійсність для нього починається нині, а сни повинні канути навіки в небуття.

Та все-таки вони були.

Стояла колись білостінна хата посеред великого хутора, а в тій хаті, обсадженій головатими соняшниками, жила молода козачка з хлопчиком Андрійком. Серединою села бігла курна дорога, вздовж якої струнчились двома рядами дерева, подібні до кипарисів.

У дворі гелгекали гуси. Андрійко любив цей безугавний гам: він будив хлопця вранці і виганяв у широкий степ. А степ безмежний, його не можна перейти ні за день, ні за два, тому часто аж смерком повертався додому і покірно вислуховував докори жінки, яку називав мамою.

— Де ти бродиш, козаче, до ночі? — сварила мама. Вона тупила до себе одинака і завжди при цьому нагадувала йому, що колись не в степу, а он у саду пропав його маленький братик. Татари наскакують, цигани мандрують...— Ось приїде батько з походу, поскаржуся йому.

Батька Андрійко бачив зрідка. То був ставний довговусий козарлюга в синьому жупані, з шаблею при боці; гості звали його паном сотником. Знав Андрій, що батько воює з татарами в далекій кримській землі. Тут же татарів ніде не бачив, тому й не боявся їх, хіба іноді вночі, коли надворі гриміло, блискало і шуміли дощові потоки. Але вдень, коли все довкола пахло, аж дух захоплювало, звідки могли взятися ті косоокі злі люди, що їздять на конях і забирають дітей з собою? А навіть якби були, то як знайдуть його у високій, мов ліс, траві?

Баранчики білих хмарок пливли над степом, навкруги щось без угаву дзвеніло й присипляло. Прокидався, коли розпечена сковорода торкалась обрію, тоді чвалом біг додому, а по спині все-таки снувались червоні мурашки страху.

Найцікавіше було ходити в степ з пастухами, що пасли громадську череду. Її вигонили далеко на цілий день, тоді мати сама споряджала йому торбину, з якої тягло спокусливим запахом свіжого хліба, сала й часнику. Корови хапали соковиту траву, хрумкотіли й форкали коні, пастухи, погейкуючи, віддалялися, а хліб солодко пах і ніде так не смакував, як тут, на степовій волі.

А коли ляжеш на спину і дивишся в одну точку глибокого неба, тоді бачиш усе, про що мріється: батько на яблукастому коні, а поруч з батьком він сам — на білому, і шабля в руках, і червоний жупан розвівається на вітрі. Ось мчать вони обидва, тільки вихор біля вух; втікає гостроверха татарва, шабля свиснула в повітрі — чах, чах! — летять погані голови з пліч, а коні рвуть копитами землю, тупотять, тупотять, тупотять...

Кинувся, схопився на ноги, що це?! Чотири вершники, з брунатно-сірими обличчями, косоокі, люті, стоять над ним, щось викрикують незрозумілою мовою. Пустився втікати — та це ж татари! Один вершник зіскочив з коня, схопив його під пахву і посадив у сідло поперед себе. Андрійко запручався, заверещав, тоді йому заткнули шматою рот і поскакали по безлюдді.

Потім було багато людей, які ридали, голосили. Андрійко шукав очима хоча б одного знайомого обличчя — не знайшов жодного. Яксь жінка сказала йому, що до його хутора татари не дійшли, бо звідкись начебто женеться козацька погоня.

Ще жевріла надія, що наздоженуть козаки. Та згасала вона з кожним днем. Чвалали люди, зв'язані по кількадесят воловодами, витоптували в степу чорний шлях, і лише гайвороння летіло слідом.

Татарин віз Андрійка в своєму сідлі, шмагав нагайкою ясирних, а до нього не торкнувся й пальцем, годував та все примовляв: «Якши джигіт».

Страшніше було на привалах. Дикі ноги розв'язували дівчат, жінок і прилюдно гвалтували, немічних і хворих убивали — жах добирався до серця хлопця. Благально дивився в очі татаринів, і той чомусь приязно всміхався до нього.

«Чому? — думав Андрій. — Чому косоокий ні разу не вдарив мене нагайкою? Може, тому, що я покійно дивлюся в очі своєму панові? Он лежить дядько з розрубаною головою. Він кидався до ногойця, коли той забирав у нього доньку для соромної втіхи, і тепер мертвий. Не допоміг нічого, а життя втратив. Був би сумирний — жив би. Б'ється дівчина в риданні — подвійне зараз горе в неї: безчестя і сирітство... Тож єдиний вихід для невольника — покора».

Скільки днів минуло — годі злічити. Зупинилася валка перед п'ятигранною вежею, що височіла над гнилою водою Сиваша. «Перекоп», — сказали невольники. Кінець вільних степів, ворота до вічної неволі. Буйні шовкові трави змінилися сухою колючкою, важкі чорні дрохви збилися стадами понад берегом, наче отари баранів у полудневу спеку; на каменях, подібні до розбійників, чатували яструби, і ширяли під небом чорні орли. Чужа чужина...

Хлопець відчув, як назавжди розвіялися його надії на порятунк.

Татарин зсадив Андрія з коня, поплескав його по плечу і спитав ламаною українською мовою:

— Як назвав тобі мама?

Чорбаджі Алім і нині пам'ятає те дивне ім'я, що було колись його власним.

— Андрій, — відповів.

— Алім будеш. Чула, Алім!

Косоокий наказав йому скупатися в морі, сам виправ своєму бранцеві сорочку, і ще не встигла вона висохнути, як старший валки загорланів на ясирних, щоб піднімалися.

Засвистіли нагайки, почалося паювання.

З брами, біля якої стояли на варті зовсім не схожі на виліцуватих ординців молоді воїни, вийшов огрядний чоловік у чалмі і щось скомандував. До нього дрібно підбіг Андрійків хазяїн, уклонився і показав рукою на своїх бранців. Чоловік у чалмі не звернув на нього уваги, підійшов до крайньої ясирної групи, потім до другої, третьої, розводячи окремо чоловіків і жінок. Лемент, голосіння вдарились об мури фортеці.

З кожної групи турецький мубашир відраховував щоп'ятого — чоловіка й жінку, вибираючи найдородніших, і відводив убик. А коли дійшло до Андрійка, татарин розвів руками, сказав:

— Великий бакшиш для султана, ефенді.

Мубашир заголив хлопцеві живіт, потім спину, відкрив йому рота і поводив пальцем по зубах, а татарин все примовляв і улесливо посміхався. Довго морщився ефенді, заперечливо хитав головою, врешті забрав лише Андрійка і підійшов до інших груп.

Відбір данини для султана тривав до передвечір'я. Андрійко опинився серед гурту хлопців, яких заганяли у браму фортеці. Він простягнув руки до свого хазяїна, та ногоаєць знизав плечима і вимовив:

— Кісмет...

Це було перше слово, яке зрозумів Андрій без тлумачення. Доля.

— Кісмет... — прошепотів чорбаджі Алім. — Кісмет! — юркнув, стукнувши чашею об підлогу.

Та ніхто з яничарів не звернув на нього уваги. Воїни бенкетували. Алім налив ще раз повну чашу вина і вихилив.

красунь — у гарем, добірних чоловіків — до галер, і щонайцінніший товар — хлопчиків — для яничарського корпусу.

Вижовклі від морської хвороби, чисто одягнені й пострижені хлопці сумно вдивлялися в урвисті береги вузької протоки. Галера увійшла в лійку між мисами Румелі й Анадолю. Обабіч на горбах, порослих кипарисами й кедрами, розкинувся чужий край: невеличкі густі села з мінаретними шпилями, форти, замки, вежі й помаранчеві гаї.

Андрій, нагодований і вбраний, з цікавістю приглядався до мальовничих турецьких берегів. Згадував розповіді батька про страшний бусурманський край, забриніли в пам'яті пісні сліпих бандуристів про тяжку турецьку неволю — все те ніяк не збігалося з враженнями від чарівного світу, що лежав, зеленоміражний, над зеленими водами, і від доброго турецького ефенді. Мубашир часто підходив до Андрія, говорив до нього по-турецькому, хлопець швидко схоплював мову. Ефенді казав йому стежити за порядком, ділити їжу — Андрій був старший від інших хлопчиків. Це призначення старшим було для нього приємне та вигідне: він отримував ласкаву усмішку від турка і більшу порцію баялди.

Галера причалила до берега в Золотому Рогу. По обох берегах затоки блищало золотими куполами мечетей, рясніло лісом мінаретів велике місто. Воно тонуло в садах і вабило незнайомістю. Тепер Андрій уже не боявся долі — забувся свист татарських нагайок, лемент бранців: у галерних трюмах усю дорогу панував спокій, і три рази на день заходив до хлопців привітний мубашир.

Ось він зайшов і наказав виходити вервечкою на верхню палубу. Сюди не впускали нікого під час подорожі. Андрій ступив на дощаний поміст і враз жажнувся від того, що побачив: на двох рядах лавок по шестеро сиділи приковані ланцюгами до весел виснажені, зарослі чоловіки, роздягнуті до пояса. З-під шкіри випинались головаті суглоби, спини списані синіми пругами, кайдани повиїдали зап'ястя до костей, спалені гарячкою очі каторжників дивилися на хлопців, і почувся раптом стогін поміж гребцями:

— О Україно... О діти мої

Засвистіла таволга, пробіг ключник між рядами, лупцюючи направо й наліво, верещав, і вирвалась раптом нерівна пісня — здалося, що це він, ключник, примусив людей заспівати:

Плачуть, плачуть козаченьки
В турецькій неволі...

Таволга шмагала по обличчях, закипались криваві басамани на голих спинах, пирскала кров, а пісня не вгавала...

Почувся плач дітей. Обличчя доброго ефенді налилося кров'ю, він вискочив і почав бити хлопців кулаком по обличчях, тих, хто плакав.

Андрій здригався всім тілом при кожному свисті пружної перекопської лозини, суворі вусаті обличчя гребців нагадали йому козаків-сусідів, батька, пісні кобзарів згадалися, та він закусив до крові губи, стримуючи плач. Знав, що від того, покотиться чи не покотиться по його обличчю сльоза співчуття й жалю, залежатиме його доля на довгі роки. Треба витримати, бо ж треба жити. А його сльози не допоможуть цим людям. І їхні сльози не допоможуть йому. Є кісмет — доля. Від неї все залежить, і їй треба коритися.

Розлючений мубашир підбіг і до нього, рука в розмаху зупинилася. Вимовив:

— Добрий будеш яничар!

Позаду завмирала пісня, стихав таволжаний свист, хлопчики ступали по берегу до воріт султанського палацу.

У дворі їх вишикували в довгий ряд, і тоді вийшов до них сивобородий чоловік — великий візир — у супроводі білих євнухів.

Євнухи розбіглись уздовж ряду, приглядалися до облич хлопців, запитували імена, принюхувалися, мов голодні пси, і кидали коротко: «В медресе», «На човни», «До саду». Хапали за руки, групували і швидко виводили за ворота.

Підійшла черга до Андрія. Він вирізнявся серед хлопців зростом, міцною поставою, вражав характерно закреслений ніс між чорними широкими бровами. Євнух наблизив до нього безбороді обличчя, ехидно придивлявся до козацького сина, батько якого, певно, палив Трапезунт або Скутарі. Спитав:

— А тебе як звати, козак?

Чекав погордливої відповіді від степового орляти, щоб потім помститися страшним присудом: «До німих».

Завагавшись на мить, Андрій відповів чітко по-турецькому:

— Я називаюся Алім.

Євнух здивовано звів брови, задоволено хмикнув мубашир.

— У сім'ю на виховання, — кивнув великий візир.

Вервечка спогадів обірвалася. Перед очима постала стара жінка, яка вчора проривалася крізь ряди субашів з зойком, що може вихопитись тільки з грудей матері.

Нафіса... Алім колись любив її. Він був ще малий, потребував ніжності і мав її. Алім вдячний Нафісі — вона навчила його своєї мови і віри, впровадила в нове життя, яким він живе сьогодні. А це не прийшло так легко.

Алім добре пам'ятав молитви, яких вчила рідна мати. Вони були зрозумілі й милозвучніші, спочатку він потайки шепотів їх перед сном. Нафіса не лаяла за це, але щодня, свято переконана, що її віра справедливіша, вчила його корану. Бачила, що хлопець довіряє їй: ретельно молиться п'ять разів на день, виконує мусульманські обряди. Та не здогадувалась вона, не знала, що діється в душі юнака.

Алімові потрібні були нова віра й мова, він розумів це. Тому перестав молитися по-материнському. Бо що з них, тих степових молитов, коли тут інший бог і від цього бога він залежний? Проте весь час відчував роздвоєння в душі: двох богів він знає, і обидва чужі. Той, християнський, тепер над ним не владний, тож немає потреби повірити йому свою душу. А мусульманський бог зовсім чужий, Алім не родився з ним. Однак він є, керує людським життям на цій землі, де Алім живе, і з цим богом треба рахуватися.

Алім швидко сприймав науку Хюсама й Нафіси, щодалі рідше снівся йому рідний степ, а потім і зовсім забувся, як забуваються речі, без яких легко можна обійтись.

Старий Хюсам, милуючись степовою вродою юнака, полюблив іноді називати його козаком, та морщився від цього слова Алім. Нафісу він ще називав мамою, та настав час, коли це поняття стало таким же тягарем, як колись сни про степ. Аліма взяли на військовий вишкіл в яничарські орти. Заплакана Нафіса провела юнака до самої казарми і на прощання почепила йому на шию амулет. Цей срібний ромбик з зерниною мигдалю посередині старанно вирізьбив Хюсам. На очах у яничарів Нафіса обняла Аліма, поцілувала й тихо заплакала. І тут пролунав регіт — глузливий, злий.

Розчервонілий від сорому хлопець вбіг до казарми, яничари смикали за амулет, шарпали поли каптана і замість шаблі дали йому виточену з дерева ляльку.

Цілу ніч простогнав юнак на своєму лежку, осміяний, при-

нижений, а вдосвіта тихо піднявся, зірвав з шиї амулет і викинув його у нужник.

Алім швидко змив з себе ганьбу Нафісиного поцілунку. Він добре стріляв з лука, з яничарки і пищалі, обганяв своїх однолітків у шалених перегонах на Ат-мейдані. Слухняно виконував накази, бо непокірних били палицями в п'яти; ретельно вивчав військову справу, бо нездар посилали в цех м'яти шкури. Ріс мовчазний, бо знав, що в того життя довге, в кого язик короткий: уночі біля кожного п'ятого учня лежав євнух і підслуховував, хто, про що і якою мовою перешіптується, щоб потім вільнодумців покарати голодом.

Алім чекав з нетерпінням того дня, коли його назовуть яничаром і запишуть в орту.

Минуло кілька років, поки цей день настав. На майдані перед казармами вивісили криваво-червоний прапор з срібним півмісяцем і кривим мечем на полотнищі. Весь стамбульський булук²⁴ вивели на майдан. Напроти яничарів вишикували аджем-огланів²⁵. Імам прочитав молитву, виголосив проповідь:

— Ви гвардія султана. Ви каста, яка стоїть над народом. Ви охорона імперії. Будьте гідними свого звання і не забувайте, що найлютіші ваші вороги — це ті, хто сплотив вас.

Високий чорновусий Алім стояв на правому фланзі. Він нарешті отримав яничарські регалії — це означало, що йому повністю довіряють. Та останнє слово імама неприємно шпигнуло в серце — здалося, що на нього, саме на нього зиркнуло сотні очей. Повів головою ліворуч і заспокоївся: аджем-оглани дивилися на яничар-агу, який підходив до їхніх рядів.

І тут почувся злостивий шепіт ззаду, і спалахнули рум'янцями смагляві щоки Аліма...

— Байда...

Це хтось із ляхів. Ім'ям Байди Вишневецького, що загинув, підвішений гаком на фортецю Едікуле, ображали польські яничари українських. Це була найтяжча образа. Алім стиснув ефес шаблі й насилу стримався, щоб не освятити її кров'ю.

— Байда...—повторив чорбаджі Алім, і тоді спалахнула в мозку найстрашніша згадка. Він випив ще одну чашу вина, щоб залити небажаний спогад, але безголова постать в окривавленому фередже не вступалася з-перед очей, стояла перед ним, як недавно в снах. Від цієї примари хотілося втекти з казарми, та насторожилися яничари, побачивши, як зблід їхній чорбаджі-баша. Алім напружив сили і глянув на привид упритул. А тоді відчув, що більше його не боїться. Вчора в його житті сталася подія, яка виправдовувала, видно, непростимий гріх, і цей привид з'явився тепер не для докорів, а для утвердження Алімової влади, сили й жорстокості. Бо віднині ці якості, а не жалюгідні муки сумління вестимуть його в життя.

То сталося в Багдаді. Рано-вранці Амурат дав наказ штурмувати стіни міста й сам кинувся в бій. Алім між першими видряпався на мур і ринув на персів. Він прагнув битви. Прагнув тому, що вродився воїном, тому, що ненавидів тих, які мають свою батьківщину, і ще через те, що позаду орти гарцював на фарбованому коні чаушлар і приглядався, як б'ються воїни, щоб потім доповісти яничар-азі. Алімові здавалося, що чаушлар не зводить з нього погляду. І тільки з нього. О, в тому погляді він відчував старе недовір'я.

Алім рубав персів. Наглядач на зеленому коні помітив його

²⁴ Корпус яничарів ділився на три з'єднання — булуки. Стамбульський булук складався з 6-ти орт.

²⁵ Іноземні юнаки, яничари-школярі.

старання. Він прискакав до яничар-аги й показав на Аліма булавою. А коли перське військо було розбите і куріли руїни Багдада, коли яничари розбивали підвали й виносили скарби, їжу і напої, Нур Алі покликав до себе Аліма й сказав:

— Ти хоробрий воїн, і я хочу призначити тебе на місце загиблого в бою чорбаджі першої султанської орти. То щоб тобі назавжди повірили, що ти до кінця відданий ісламу і його величності падишаху, мусиш... Сюди її — махнув рукою, і зброєносці привели молоду жінку з розпущеним русим волоссям у білому фередже.— Це наложниця гарему шахського сановника. Ця козачка зарізала нині двох яничарів, які хотіли зблизитися з нею. Ти мусиш її скарати.

Алім ще не вбивав жінок, а ця напрочуд схожа на ту, яку колись, у ті малопам'ятні часи, називав мамою. Рука з ятаганом опустилась, і почув Алім:

— Козаче, соколе,— промовила тихо дівчина.— Мені, орлиці, теж обрізали крила, як і тобі. Але в мене залишилися ще руки, і я ними спокутувала ганьбу. Чей і тобі не пізно. Зрубай голову хоч одному ворогові, і Бог, і народ простять тобі.

Війнуло від цих слів запахом скошеного степу, гірким полином, вечірньою м'ятою, щебетом жайворонка над весняною ріллею, а в синьому небі два вершники помчалися за татарвою... Нахлинуло все це так раптово, що — мить, і він утратив би все. Та дівчина, побачивши вагання яничара, підступила до нього й мовила голосно, твердо, люто:

— Твій предок Байда три дні на гаку висів і не зрадив, а ти боїшся смерті, що станеться в один мент? Три дні...

Не доказала. Свиснув ятаган, покотилася дівоча голова. Тіло впало Алімові до ніг, кров бризнула на шаровари...

Яничари бенкетували. Підпили, заводили тягучі турецькі пісні, потім несміливо зазвучала на лютні сербська мелодія, хтось затягнув по-українському. Чорбаджі Алім не звертав на це уваги. У яничарському оджаку співати рідною мовою дозволялося.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Перше, ніж увійти, подумай, як вийдеш.
Східна приказка.

За Карантинною Слободою тягнеться вниз до моря західне передмістя Кафи. Весною, коли перепадають дощі, тут буяють бур'яни і полин, влітку вони збиваються в клоччя і тліють на вітрах; тріщать без угаву цикади й ліниво визирають з тріщин голодні ящірки.

Димове повітря тремтить над вигорілим побережжям, та сонце уже хилиться з полудня і не так пражить. З низьких мазанок вибігають голомозі татарчуки, збігають до моря, кидають у воду галькою, верещать, тлумляться. Нараз зупиняються вражені, зчудовані. Над бухтою під урвищем стоїть на камені шпичкувата дівчинка: вітер розгонить її довге хвилясте волосся, лопотить малиновим сарафаном, а вона вдивляється в голубі озерця, що розкидалися по морській гладіні, і не чує гамору хлопчиків. Срібlistий пруг потягнувся за байдаком — он він зникає за горизонтом, далеко в порту стоять величні галери, схожі на гігантських лебедів, тихо дихає море, ледь торкаючись хвилею підніжжя каменя.

Хлопці знають усіх мешканців передмістя — від найстарішого до малого, всіх турецьких дервішів з такіє, навіть поважних ходж із Слободи, але звідки взялась ця дівчинка з чорним довгим волоссям і з брунатним милим личком?

— Ти хто?

Вона незворушно дивиться поверх їхніх голів. Чи не бачить?

— Хто ти така?

— Я Мальва,—відповідає спокійно дівчинка, замріяні очі опускаються на поголені голови татарчуків і виливають синяву, ніби вони начерпнули її тільки що з моря і щедро морю віддають.

Бешкетники торопіють, вони не знають, що сказати,—такої дівчини ніхто ніколи ще не бачив на цьому передмісті. Та хто ж вона?

— Ти звідки? — знову спитали, але вже без хлоп'ячого нахабства.

Дівчинка розвела руками, зірвала білу квітку клематису, що звис гадючкою по скелі, й кинула їм униз.

— Не знаю! — гукнула, пострибала кізкою по приступках скелі і за мить опинилася на верху, а потім зникла, наче й не було її тут ніколи.

— Гурія...—прошепотіли хлопці в побожному страху.

Марія чекала на дочку перед брамою такіє, нетерпляче виглядаючи. Вона тільки що зварила вечерю для монахів, зараз оголосять передвечірній намаз, і знову Мурах-баба буде сердитися, що дитина не привчається вчасно ставати до молитви. Обплутав її дервіш, наче павук комаху, і вирватись уже несила.

Того вечора, коли вони обидві, побиті, злякані й голодні, повернулися в монастир, Мурах-баба повів їх у передсіння кухні й викинув їм дервішські недоїдки. Марія не доторкнулася до їжі, дитина ж хапала баранячі огризки, вилизувала миски, як собака, і забила Марія в розпуці головою об кам'яну підлогу.

Мурах-баба вийшов у сіни, підвів босою ногою її голову.

— Якщо аллах захоче що-небудь дати,—сказав,—то він не питає, чий ти син, дочка. Але тільки шукаючи знаходять щедрого Бога. Тож слухай мене, Маріям. Тобі пощастило, що сьогодні зустріла мене, божого чоловіка, слугу блискучої Порти. Інакше здохла б між цими шолудивими татарами, які є пилюкою ніг Османів. Я дам тобі науку й хліб, твоїй дочці знайду колись багатого жениха, і ти будеш купатися в розкошах, які ніколи й не могли приснитися в поганому твоєму краю. Але мусиш бути покірна і сповняти заповіт Магомета-пророка: третину доби спати, третину працювати, третину молитися Богу. Молитися в такіє, працювати на кухні, а спати зі мною.

Марія схопилася, огида й обурення спалахнули в очах. Мальва вилизувала миску й просила ще.

Мурах-баба випередив Марію.

— У людини двоє вух, а язик один. Два рази вислухай, а один раз говори. Якщо тобі не вгодна моя добрість, то я тебе відпущу нині, але дервіші нашого такіє, які панують над душами татар Кафи, не дозволять тобі навіть жебрати в місті. А у степу голод. До осінніх дощів ти й води не нап'єшся, хіба що з солончаків. Тепер ти вислухала мене два рази, я жду однієї відповіді.

Марія вже місяць живе в Мурах-баби на подвір'ї монастиря. Дві третини Магометового заповіту сповнювала: варила монахам їсти і вчилася божого закону. Від третьої повинності викручується. Сказала, що зможе лягти із святим отцем аж тоді, коли відчує себе справжньою мусульманкою. Мурах-баба бачить її хитрощі й стає щораз настирливіший, жах морозить Марію на саму згадку про те, та не знає, що має подіяти далі.

А Мальва розцвіла. Там, у хазяїна-татарина, рідко виходила з-за килимного верстата, ниділа, жовкла, а тут їй привілля. Ніхто не примушує працювати — гуляй по горах і над морем, тільки на молитву приходь і на вечірню науку.

Вдивлялася в бік моря, неспокій уже судомив груди, та ось замиготіла малинова спідничка, збігла на вулицю дівчинка з жовтими квітами в руці.

— Що це за квіти, мамо?

— Мальви, дитино.

— Мальви? Ха-ха! Та то я Мальва.

— І ти...

В цю мить закричали муедзини на мінаретах міських мечетей, оглянулася Марія — у дворі вже стояв Мурах-баба, простягнувши руки на схід. Простелили намазлик і вклякнули обидві тут же, на вулиці. Мальва молилася, вона вже напам'ять знала сури корану, Марія дивилася на скопичені бурдеї по той бік вулиці. Хліви попримлипали до хат, розвалені кам'яні тини скидалися на згарища, городи не чепурилися квітами — ні, ні, хоч тисячу разів топчи хрест, ніколи до цієї чужини не звикнеш.

— Вирвуся звідси, — шепотіли Маріїні губи замість фатихи. — Вирвусь, хоч ти, мій Боже, не хочеш цього. Мушу пересадити свою квіточку на рідну землю. За будь-яку ціну. А тоді карай мене за гріхи й за зраду.

Закінчилась молитва. Мурах-баба покликав Марію й Мальву до своєї хатини. Він скинув шапку з зеленою облямівкою, папучі, сів, по-турецькому підігнувши ноги, показав рукою на міндер, де завжди сідали Марія з Мальвою.

— Во ім'я бога милосердного, милостивого, — почав Мурах-баба. — Обіцяв аллах віруючим сади, де внизу течуть ріки, для вічного перебування і благи житла в садах вічності. Я щасливий, діти мої, бо налучаю вас на шлях істини. — Він пильно глянув на Марію, яка, опустивши на груди голову, блукала думками далеко від божої науки. — Сказав аллах: «Поклоняйтеся мені, всі до нас вернуться». Нині я хочу розповісти вам...

— Про Кара-куру, ти ж обіцяв, баба, — попросила Мальва, її знудило щоденне зачування корану арабською мовою, якої не розуміла.

Дервіш невдоволено поморщився.

— Про злих демонів не годиться розповідати проти ночі, дочко, та ще й людям, які не знають усіх правд віри. Ті злії джини завжди навколо нас, та страшні вони тільки тим, хто не вбере в свою плоть і кров найправдивішу і найсправедливішу віру Магомета.

Не виходячи з задуми, сказала Марія до себе самої:

— Кожна жаба своє болото хвалить... Ляхи це саме кажуть про католицьку віру...

Дервіш почув глузливий тон у словах Марії, ціла злива настанов мала зірватися з його язика, та Марія випередила. Підвела голову: губи презирливо стиснуті, погляд зневажливий — Мурах-баба ще не бачив Марії такою.

— Хіба можеш ти знати, монаше, що є на світі найсправедливіше? Ти, який так ревно держишся своєї віри тільки тому, що дає вона тобі владу над людьми, доволі їжі і жінок?

— Хай візьме вітер з твого рота ці погані слова, Маріям, — просичав дервіш, але далі вів спокійно: — Ті, які вважають наше вчення хибним, не увійдуть у ворота раю, як верблюд у вухо голки. Наука Магомета найсправедливіша й найправдивіша тому, що вона остання. Адже коран не заперечує Мойсея, коран визнає божественне походження Христа, але ж що варті ці пророки перед розумом Магомета, якщо вони давали поради людям лише на нинішній день, а на завтрашній не могли нічого обіцяти, крім раю, якого й уявити добре не могли.

— Ну-ну... — зітхнула Марія.

— Коли слухаєте коран, то мовчіть, може, будете помилувани, — підніс голос Мурах-баба. — Сказав же архангел Гавриїл Магометові на горі Хирі: «Ти останній пророк, і в тому, що ти скажеш, ніхто не зможе сумніватися. Ти візьмеш з наук дотеперішніх пророків єдину сутність — єдність бога, і проповідуватимеш божі думки, які тобі єдиному доступні». Як можеш ти, земний черв'як, мати сумніви? З уст пророка записали коран його халіфи Абу-бекр, Осман, Омар і Алі, і в ньому ти знайдеш від-

повіді на всі питання життя. На кожний вчинок — пояснення і оправдання, якщо тільки він не шкодить священній місії династії Османів, якій випало нести в світ правдиву віру. Тільки вмій читати коран, тільки бережи його від викривлення, як це роблять перси-шіїти — вороги блискучого Порога. Бо вчив Магомет боротися за іслам мечем, і це його найсвятіша заповідь. Сказано ж у сорок сьомій сурі: «Коли зустрінеш такого, що не вірує, вдар його мечем по шиї».

Мальва спала, так і не дочекавшись казок про вурдалаків, джівів, а Марія слухала, і їй ставало моторошно від проповіді дервіша.

«А що, коли це все правда? Та неже мусульманська віра має стати єдиною в світі? І не буде пісень, не буде казок, не стане купальських вогнів, вертелів під Різдво... Ніхто нічого не матиме свого... А Бог один над усіма — він єдиний, справедливий і вічний. І він не дасть торгувати собою. Настіє час і терплячий Господь не витерпить більше лжі, крикне він мінйялам і лихварям:

— Досить!

Це скрикнула сама Марія і затулила уста. Хитнулося полум'я овічки, схопився Мурах-баба, закричав:

— Гяурко! Відступників у нас карають не божою карою, а земною, і покарана ти будеш...

— Не лякай,— підвелася Марія, хустка сповзла їй на шию, дервіш аж тепер побачив, що ця жінка зовсім сива.— Я живу так, як велить твій Бог, бо виходу іншого не маю. Тож карати мене нема за що. А думати не заборониш.

Мурах-баба розгублено дивився на розхристану козачку, яка, здавалось, зараз підступить і вчепиться руками в його горло. Він не чекав такого вибуху гнівних слів від зламаної горем Марії, якоїсь холопки з-над Дніпра. Відступив, бо ще не зустрічав розумної жінки, позаджував, бо ж розумна жінка може бути й відьмою.

— Ти хто така... хто така? — пробелькотів.

— Полковничиха я! Жінка полковника Самійла, який душив вас димом у Скутарі. Гетьмани гостювали у мене в хаті, державні ради радили при мені, а ти... ти хочеш, щоб я з тобою, брудним і юродивим, лягла в ліжку? Тьху!

І відразу обм'якла. Впала на міндер і захлипала над сонною Мальвою. Голос дервіша прозвучав кволо, але погрозово:

— Кажуть правовірні: «Доброму коневі збільшувати порцію ячменю, поганому — канчуків».

— Від ячменю я відвикла, до канчуків не звикати,— зітхнула Марія, взяла на руки дитину й пішла, похитуючись, у свій чардак.

...Прокинулась уранці з терпким передчуттям біди. Мурах-баби вже не було в домі, помислила, чи не задумав дервіш чого-небудь поганого. Тяжко пожаліла своїх учорашніх слів, бо що з того, що сказала правду в очі? Чей же не переконала його, а собі, певно, нашкодила: Мурах-баба помститься. Тривога щораз зростала. Виженуть її геть, то це ще півбіди. А що, коли пострижуть її в монахині, замкнуть у келію, Мальву заберуть?

Зварила обід на кухні й тоді, коли монахи подались на обідню молитву, Марія, заховавши під каптан свої і Мальвині речі, вислизнула з дочкою на вулицю. Не знала, куди йде, але вірило серце, що мусить нині зустріти когось такого, хто дасть пораду. Люди всюди є, не всі ж звірі.

В провулку біля Круглої вежі побачила старого чоловіка з довгою, сивою, як у біблійського Саваофа, бородою, в білій чалмі і сірому арабському бурнусі. Він не став навколішки, коли прокричали муедзини, а тільки звів обличчя до неба, і здалося Марії, що ця людина бачить Бога. Благородні очі старця обвели небо й опустилися. Біля його стіп колінкувала жінка з дитиною.

— Допоможи, святий чоловіче,— почув меддах Омар ше-

піт.— Той, хто вміє бачити Бога, мусить знати стежку до моєї долі, якої я не можу відшукати.

— Встань, дочко,— мовив Омар.— Я не святий. Я лише встиг довго пожити на землі й збагнути безліч людських доль, совістей і душ. Я сходив усі мусульманські краї, звідав кожне село і місто, шукаючи правди не в законах, а в людях. І збагнув одну правду — правду людських страждань. Це єдине, що не є фальшиве нині під сонцем. Що ті страждання породять, не знаю,— мовчать боги. Та якщо колись настане щастя на землі, то скажуть мудреці: «Його породило безмежне горе». Яке лихо спігало тебе, жінко?

— Я родом з безталанної України. Рабинєю була в Криму два роки, а тепер пропадаю на голодній волі. Віри своєї відреклась, хрест святий потоптала, та цього мало. Щоб жити, треба топтати ще й свою душу й тіло кожного дня, а це понад мої сили. Я живу в дервішів у монастирі, та вертатися туди вже не можу. Порадь мені, куди маю дітися, щоб хоч дитину врятувати від смерті.

— Твій злий ангел водив тебе поміж лихих людей. Іди геть від них. Аллах вклав у людську подобу добро й зло, безбожність і богобоязливність і веде людство обома шляхами. Ти зможеш знайти тих, що йдуть шляхом добра. Хай Бог ошчасливить тебе у твоїх шуканнях і допоможе тобі знайти світ правди. Шукай його не серед багатих, не серед святенників-нероб, а між тими, які знають ціну зернині проса. І ні за що не плати своєю вірою й совістю. Бог єдиний для всіх народів і приймає він молитви з різних храмів і різними мовами, аби тільки вони були щирі, аби тільки до них не діткнувся бруд користолюбства. Покинь Кафу — цей содом продажності й нечисті, покинь чим швидше, поки погань не прилипла до незайманої душі твоєї дитини. За Бахчисараєм є християнське село Мангуш, може, там знайдеш собі пристанище.

Цілющим бальзамом лились слова мудреця на розтерзану душу Марії. Прояснів сутужний темний світ: є ж таки добрі люди на цій страшній землі, а якщо вони є, то нема неминучості загибелі. В темниці, де дотепер жила Марія, відчинилось раптом віконце, і жмут світла розлився по холодних стінах золотими озерцями надії.

Вона припала до руки мудреця, взяла в нього благословення і в самий обід, коли найдужче пекло сонце, кватилась з Мальвою колючим степом по бахчисарайській дорозі.

Гори залишилися позаду. Вони ще манили до себе прохолодою дубових лісів, та попереду стелився злий степ, і треба буде його здолати. Він вигорів дощенту і був неозірний, мов пустиня; чорніла курна дорога, витоптана возами, копитами й ногами,— хто її проклав? Валки невірників, сама Марія проклала її два роки тому до рабства. Виведе вона її тепер на волю чи замучить, жорстока, спрагою й голодом? Хто зустрінеться їй на цьому шляху — розбійники, ясир чи, може, чабани, які напоять Мальву молоком? Марія має чим заплатити. В такіє заходили каліки, хворі просити зцілення в монахів, вони залишали в монастирі овець і кіз, а їй, кухарці, перепадало якесь акче — мусульмани завжди дарують милостиню, бо так заповідав всещедрий Магомет. На перший день байраму лобожні беї випускають пташок з кліток на волю, людей же ні, не залишив чомусь такого заповіту пророк.

В степу було безлюдно. Страх набрести на ясирну валку зганяв Марію на бездоріжжя: там тяжче було йти. Колючки протикалися крізь м'які папучі, плакала Мальва і канючила вернутися до доброго Мурах-баби, вона так і не могла допитатися в мамі, чому вони залишили монастир.

Зрідка подибувалися річки, вони сльозилися по слизькому

камінню і теж задихалися від спеки, та все ж на берегах зеленіла трава, можна було тут помитися, перепочити і з'їсти шматок хліба.

Ночували в степу. Харчів трохи прихопила з собою, голод поки що не гнав до аулів, та знала Марія, що рано чи пізно доведеться йти жебрати, признаватися, хто вони, і наражатися, що якийсь ретельний кет-худа²⁶ поверне їх з ногайцями назад у Кафу. Як і чим доведе, що вона відпущена?

Три дні не зустрічався ніхто по дорозі — наче вимерла кримська земля. Тільки сипи-орли сиділи на каменях, хижо витягнувши довгі шиї. Очікували валок з Карасубазара, після яких є завжди чим поживитися — недоїдками і людським трупом.

Ставало чимраз тяжче й страшніше: запаси їжі скінчилися, подерлося благае взуття. Треба було вибирати: або йти на ризик у села, або стати поживою стерв'ятників. На четвертий день Марія вже несла Мальву на руках, мала зовсім знесиліла — почувлося овече бекання, з півночі над степом котилася курява. Марія вдивилася в розпечене повітря, що тремтіло над жовтим стеблинням ковили: на обрії заворушилася кора землі, наче враз закипіла од нестерпної спеки. Позаду отари маячив вершник, за ним повільно рухалася крита кантара, запряжена волами.

— Мамо, бачиш,— марила Мальва, тремтіла, билася, скрикувала в мамі на руках,— скаче на коні каїш-башак²⁷, у нього роги на голові і замість ніг козлячі копита.

— Цить, дитино, цить, це не башак, це добрий чоловік, він дасть тобі молока.

— Мамо, я нині не молилася. Он біжать по полю злі джінни — вони по мене йдуть, бо я сьогодні не молилася.

До подорожніх прискакав на легкому румаку хлопчак-татарин у сірому доломані, в кудлатій баранячій шапці.

— Сабаних хайр олсун²⁸,— гукнув з сідла, до якого ніби приріс і тільки міг нагнутися, щоб приглянутися до людей, котрі чогось блукають безлюдним степом.— Хто ви такі і куди йдете?

На сухому лиці юного чабана, в його глибоких палаючих очах Марія впізнала риси тих самих диких ординців, що гнали її з України до Кафи, тих, чиє серце не здригнеться ні від плачу, ні від крові. Але цей не мав ні шаблі, ні лука, що дають людині право сваволити, і, мабуть, тому він був звичайний, людський. Суворо закроєні уста і пряме підборіддя свідчили про мужність і одчайдушність. Якби в нього в руці був не карбач, що ним він шмагає волів чи верблюдів, а аркан, можливо, він зв'язав би ним жінку і дитину, щоб потім продати на ринку в Карасубазарі, бо зразу побачив, що не татари вони. Але він був пастух, а не воїн, його змалку вчили відрізняти людей від худоби, ніколи не доводилося юнакові поганяти їх разом.

Чабан зіскочив з коня, подав дитині бурдюг з кумисом.

— Пий, гюзель.

Мальва жадібно припала до бурдюга, цілющий напій повернув їй дрібку сили, привиди зникли з-перед очей, дівчинка кволо посміхнулася до пастуха:

— Алла раз олсун, дост ака²⁹.

Парубок дзвінко засміявся.

— Дивись, яка з неї татарочка! А звідки ти, мала гяурко?

Мальвині очі наповнились страхом, вона згадала, як у Кафі кидали в них хлопчаків камінням, обзиваючи цим словом. Обхопила маму за шию, залебеділа:

— Я не гяурка, не гяурка!

²⁶ Сільський староста.

²⁷ Напівлюдина, напівчорт (тат. демонологія).

²⁸ Доброго ранку (тат.).

²⁹ Спасибі, брате (тат.).

— Ти не бійся,— пастух погладив її по колінцях.— Християни — люди, мусульмани — люди, чого ти плачеш?

— Я не гяурка, я мусульманка,— не вгавала Мальва.

Юнак допитливо глянув на Марію. Вона опустила руку з бурдюгом, промовила:

— Так, вона мусульманка.

— І ти? — недовірливо придивлявся чабан до слов'янського обличчя жінки.

Промовчала.

— Спасибі тобі, добрий хлопче,— сказала по хвилі.— Ми йдемо в Бахчисарай. Продай нам бурдюг кумису на дорогу і трохи каймаку³⁰. Гроші в нас є.

Тим часом під'їхала двоколісна, крита повстю кантара. Воли ліниво зупинилися перед своїм проводирем. Крізь діряве шатро виглядала молода жінка в чадрі. З-під плоскодонної шапочки, вишитої золотом, спадали змійками на плечі тоненькі кіски. Чорні очі пильно зиркали крізь проріз у чадрі.

— Нам по дорозі,— промовив парубок до Марії.— Ми йдемо з худобою на яйли Бабугана і Чатир-Дага. Сідай, підвеземо. Фатімо,— повернув голову до молодої татарки,— примісти їх у кантарі.

Такої ласки і доброти Марія не сподівалася від татарина. Кланялася парубкові, зворушена до сліз, розгублена.

У душній кантарі поруч з Фатімою сидів, спершись плечем на в'юки, старий чоловік. Він підвівся, дав місце подорожнім. Марія тихо привіталася, хотіла посміхнутися до жінки, але та суворо дивилася на неї і не відповіла на привітання.

— Мені аби дитина трохи відпочила,— мовила винувато.— Ми не довго будемо вам заважати.

Татарка мовчала, переводячи суворий погляд з матері на дочку. Старий пробурмотів:

— Не говори до неї, вона німа.

Гірко вразило Марію нещастя молодої жінки.

— Від уродження? — спитала.

— Та ні... Коли була ще маленькою, як от твоя, ми кочували за Переколом степами Узухри³¹. Одного дня на наші кочев'я напав Сагайдак з козаками. Палили й різали все живе. Я заховався у траві, а жінку мою, маму Фатіми, замучили в дитини на очах. Були б і її, та не побачили за бебехами. Мову відібрало...

Спазма пробігла в Марії горлом.

— Ні, ні,— заперечила, натягаючи яшмак нижче підборіддя.— Ми... ми з Кафи. В Бахчисарай до рідних вибралися...

Старий пильно глянув на Марію спідлоба, і від цього погляду нудотна млість розслабила тіло. «Пропали ми»,— подумала.

— А той хлопець, хто він вам? — спитала Марія, намагаючись бути спокійна.

— Син мій. Від іншої жінки. Недолугий якийсь. До шаблі і торкнутися не хоче... А то, либонь, і добре. Ми, татари, незлостивий народ. Нам треба кумису, бузи, каймаку, а не крові. Ми не упирі.— Він говорив це таким тоном, ніби вже знав, що Марія козачка, і заспокоював її, аби не лякалася.— Та добувають їжу, як хто може. Воювати мусимо. Турки женуть по ясир, голод завжди дошкуляє, козаки не дають спокою...

Промовчала Марія. О, їй тепер судилось тільки мовчати. Зупинилися за Карасубазаром напоїти волів у річці. Це страшне місце добре пам'ятає Марія. Тут ногайці дозволяли невольникам митися. Чорною ставала вода, мабуть, тому самі татари назвали місто Кара-Су — чорна вода.

— Зуя,— промовив старий, показуючи на річку.— Коли пе-

³⁰ Твердий овечий сир.

³¹ Так ногайці називали степи між Дніпром і Доном.

реселялись хани з Ескі-Кирима в Бахчисарґй, померла по дорозі жінка хана Хаджі Гірея — прекрасна Зуя. Тут поховали ханом і назвали її іменем ріку.

— А тепер з неї худоба п'є воду,— сказала Марія.— Худоба, яка має людську подобу. Он,— показала рукою на невольничий базар. Саме заганяли ясир, такий знайомий лемент вирвався з-поза стін міста у степ.— Дивіться, кого продають. Не овець, не верблюдіа, яких жене ваш син на яйли Чатир-Дага...

— Так... Це так... Але ти поплянь у той бік. Бачиш гору, подібну до великого столу? Це Ак-Кая. З неї турки скидають татар, які не хочуть іти на священний джихад. Вовк їсть вівцю, вівця — траву... Так, видно, мусить бути, жінко. А ти давно тут?

— Третій рік,— призналася.

— Горе всім, живучим на землі,— сказав татарин.

Він більше не заводив розмов, дивилася злими очима молода татарка то на Мальву, то на Марію, а за кантарою їхав юнак на румаку і наспівував пісню про красуню, що чекає його на чаїрах Бабугана.

Вранці парубок відхилив повсть, заглянув до кантари і, скалячи в добрій усмішці густі білі зуби, гукнув:

— Виходьте, гяури! Бахчисарай он там, за цими горбами. А ми повертаємо ліворуч. Ідіть прямо, не звертайте нікуди і дійдете до Мангуша. А там рукою подати.

— Мангуш? — зраділа Марія.— Ми якраз цього села шукаємо. Спасибі вам, люди добрі.

Вона вклонилася старому, той мовчки кивнув головою, промовила до татарочки:

— Бувай здорова, красуне!

Та у відповідь почувся лютий писк і белькотіння, Фатіма схопилася з місця, замахала руками.

— Заспокойся, Фатімо,— спинив сестру парубок.— Ці люди тобі нічого не винні. Ну, ідіть. А мене звати Ахмет! — І, не чекаючи подяки, почвалав за отарою, що котилася по сірому степу до зеленого підніжжя гір. На обрії в димовому серпанку плавала перевернена дном галера — плоска вершина Чатир-Дага.

Мальва порум'яніла, посвіжіла. Підстрибуючи на одній нозі, бігла попереду і наспівувала ту саму пісню, яка недавно гомоніла попереду кантари: про овець, про пахучі яйли, про красуню, що жде не діждеться молодого чабана із степів.

А з уст Марії підсвідомо спливала одна й та ж мелодія, що невідступно йшла за долею двох людей з України в неволю. Блукала вона курними дорогами Криму, пантрувала ту долю, щоб не загубилася бува, не пропала в розпеченому міражі чужого світу.

Ой що ж бо то за бурлака,
Що всіх бурлак скликає.

Мальва перестала співати, допитливо глянула на матір.

— Чому ти завжди цю пісню співаєш, мамо?

— Це пісня твоєї колиски, доню. З нею ти народилася, з нею і вмирати повинна.

Мальва не зрозуміла загадкових материних слів, вона погано розуміла й ту мову, якою мама іноді розмовляла.

— По-якому ти говориш, мамо, зі мною, коли нема чужих людей?

— По-українському, дитино. Чому ти так швидко забула?

— А навіщо тут пам'ятати, так ніхто не говорить...

Марія похитала головою. Боже, Боже, якою ціною вона купує дочці життя...

Дорога зіп'ялася на невисокий перевал і круто збігла вниз по вапнистому білому схилу. Далі пішла долиною, зрідка мінаючи невеликі аули. Марія здалеку побачила село, що сховало-

ся внизу між горами. Догадалася, що це Мангуш. Забіліло стінами з-поміж садів, заскрипіло колодязними журавлями — всміхнулося відслоненим обличчям, і Марія зірвала яшмак. Стояла й милувалася шматочком України, що якось заблукав у Кримські гори. Правда, по дорозі він прибрався трохи по-чужинецькому: приплюснуті дахи, замість високих солом'яних стріх мечеть під горою, кам'янистий ґрунт замість пухкого чернозему, піщані гори замість степу, та все-таки повіяло знайомим рідним вітром з чужої долини, і перехрестилася Марія.

Зійшла в село. Над бурхливим потічком, що протікав низом, вона побачила гурт чоловіків. Вони сиділи на каменях, курили люльки, розмовляли. Згадала, що нині неділя, забула про неї, святкуючи з татарами п'ятниці. Підійшла, привіталася. Чоловіки привітно, проте байдуже дивилися на захожих. Видно, нові люди в цьому селі появлялися часто. Заговорила до них по-українському, вони зрозуміли її, та відповіли чомусь по-татарському.

— Де можна жити? Небо над головою, а земля під ногами. Он біліють бодрацькі каменоломні. Камінь з Бодрака можна брати всім. Є з чого побудувати хатину. А захочеш — сама різатимеш камінь на продаж бахчисарайським татарам. Платять добре.

З гурту вийшов кульгавий чоловік з острішкуватими бровами і рудими прокуреними вусами, він заговорив тією рідною співучою говіркою, якої давно-давно не чула:

— Ходіть зі мною, земляки безталанні. Притулю вас, поки обзаведетесь. Я каменяр Стратон. Може, й до мене пристанеш у помічниці. Тоді разом штовхатимемо біду наперед себе.

Від щастя схлипнула Марія. Всі непевності й острахи, які мусила зносити мовчки, бо ні з ким було поділитися, лишилися позаду. Вона нарешті вільна! І не знайде її тут ні люта хазяйка, яка нахвалялася продати Мальву на кафському базарі, ані підступний Мурах-баба...

А в серці затеплилася надія: завтра ж вийде до Стратона на роботу, надриватись буде, день і ніч працюватиме, а заробить грошей і купить грамоту, чудодійне ханське письмо, що виведе її на ясні зорі, на тихі води, у край веселий.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Падишах Ібрагім почав царювати за третьою брамою Біюк-сарая.

Царювати... Це було дивне слово, яке поки що існувало поза ним, окремо від нього, десь поза мурами нової розцяцькованої тюрми, яка називалася тронним залом. Це було всесильне поняття, до якого він, незважаючи на коронування, ще не мав доступу: та машина, що створила вчора його, працювала поза ним, і хоч обрала Ібрагіма своїм призвідцем, ще не розкривала таємниці, як управляти нею.

А може, не обрала? Хтось цими днями втратив владу, хтось узяв її до рук і влаштував на radoщах виставу театру кара-гез³²? Його нарядили, посадили на султанського коня, не питаючи про це його згоди, як і не питали тоді, коли запроторювали в тюрму. Шейхульіслам навчив його тексту ролі, і він виголошував цей текст під суфлерство Нур Алі. Його, Ібрагіма, возили по місту, дали йому гроші, щоб він ішпурляв ними у натовп, яничар-ага з удаваною ввічливістю знімав з нього взуття перед входом у мечеть Еюба, а потім за це видер у нього плату. Великий візир Аззем-паша, який управляв державою в сильного Амурата, відверто посміювався зі спектаклю, але Регель наполягає, щоб

³² Театр на зразок вертепу.

Ібрагім слухав Аззем-пашу. Хто ж, власне, прийшов до влади і що повинен робити Ібрагім, якого нарекли султаном?

Ібрагім не виходив з тронного залу, боячись, що двері зачиняться і він не зможе їх відчинити знову. Хвилини блаженства від розкоші, яка так раптово прийшла на зміну тюремній безпросвітності, минуло. Ібрагім нервово ходив по залу, час від часу дотикаючись до корони, а в голові вкладалась і вклястись не могла страшна думка про нестійкість султанського становища. Адже те, що вчора було зневажено, зганьблено, нині має найвищу хвалу, те, що вчора було святе, нині шельмують. А хто може гарантувати йому завтрашній день? Чей же і Амурата величали тінню аллаха на землі!

Де знайти душевну рівновагу? Серед жінок гарему? Він спраглий жіночих ласк, але хто ж заручиться, що його не отруїть, не заріже якась там одаліска Амурата? Чому Замбул ще дотепер не привіз нових красунь? Ібрагіма огортала нестримна похитливість, йому здалося враз, що як тільки він позбавить тіло каламуті фізичних пристрастей, стане ясний і бистрий розум: він мусить спочатку відчувати себе володарем у малому, аби врівноважитись, стати, врешті, нормальною людиною.

— Замбул! — крикнув. Свій голос він почув уперше, це сподобалось, повторив ще голосніше: — Замбул!

Тієї миті підбіг до нього кизляр-ага зі схрещеними руками на грудях. Цього разу він не здався Ібрагімові аж таким огидним. Те, що євнух з'явився за першим покликом, вдовольнило султана: може, ця людина буде його першим слугою і порадиником?

— Ти обіцяв мені показати гарем. Де ж ті красуні, за якими ти розіслав гінців по всіх містах країни?

— Великий падишаху,— мовив Замбул,— я тільки чекав твого наказу. Найвродливіші дочки українських степів, кавказьких гір і горячого Єгипту чекають на тебе в гаремі біля фонтана.

— Веди!

Ібрагім сторопів, побачивши довгий ряд дівчат. Яку ж вибрати? Розгублено дивився то на красунь, то на Замбула. Проїшовся вздовж ряду з хустиною в руці, яку мав дати обраниці, і зупинився, полонений великими чорними очима, в яких не було боязні і покори, в яких не млявіло штучне звабництво. Ці очі пламеніли й промовляли дивовижно сміливо: «Я хочу тебе не як рабиня — як жінка». Недовір'я на мить пройняло мозок султана, він завжди мучився від усвідомлення своєї непривабливості, яку мусив надолужувати походженням і золотом, але погляд дівчини жахтів силою і владністю, тим, чого бракувало саме тепер султанові, і він, заворожений, подав їй хустину.

— Хто ти, яке ім'я твоє?

— Я черкеска Тургана,— відповіла дівчина, пов'язуючи султанською хусткою свою шию.

— О аллах! — прошепотів вражений Ібрагім.

Тургану вивела з ряду господиня гарему, кяя-хатун, щоб підготувати її для ночі: викупати в пахучих водах, одягти, а увечері завести в султанську опочивальню.

Заспокоєний і ситий зустрів Ібрагім вранішній азан. Цієї ночі він збагнув найголовніше — свою власну людську повноцінність. Він кохав і його кохала чарівна Тургана.

Забувши про тронний зал, з якого вчора боявся вийти, про тисячі небезпек, які щодня чатують на султана, Ібрагім вийшов з палацу і на повні груди вдихнув свіжого повітря. Пишний сад простягнувся схилами від Золотого Рогу понад Босфором аж до Мармурового моря. Стріли кипарисів виструнчились над плоскими кронами ліванських кедрів, понад протокою кружляли чайки, проводжаючи галери, кимось відправлені в чужі краї,—

це не обходило Ібрагіма. Він уперше відчув повну радість волі, захотілося по-хлоп'ячому стрибнути із сходинок і стежинками помчатись повз водограї аж до моря, скинути з себе шати і плюхнутись у прохолодну воду.

Увагу Ібрагіма привернув оригінальний водограй з головою колоною, вирізьбленою геометричним арабським узором. З десятих вічок тихо булькала вода і стікала вниз по оксамитових водорослях і ніжних листочках папороті. Навколо водограю на клумбах цвіли кущики квітів, яких ніколи не бачив Ібрагім. Він нагнувся, обережно діткнувся до китиць, як учора до султанської корони, притулився обличчям до куща кремових троянд, задихаючись від ніжного запаху.

Хто знає, ким могла б стати ця пересічна людина, якби вийшла за мури саду і не поверталась більше сюди ніколи. Може, садівником, може, пастухом-піснярем? Але був він з роду Османів, тому тільки дві долі вписалися в книгу його життя: доля в'язня або царя. А третьої аллах не послав.

Ібрагім оглянувся і стрепенувся від здивовання: карлики, яких він бачив раніше, виявляється, йдуть за ним слідом. Помітивши, що володар обернувся, людяці впали ниць. Від самого лише султанського погляду впали! Видно, має він таки владу.

Ступив до карликів, і вони дрібно позадкували — це сподобалось султанові. Але мізерні людяці, що лежали біля його ніг, видались йому надто малими, його влада повинна бути набагато сильніша. «Як переконатися в цьому?» — міркував султан. Глянув на високі мури, повів очима по алеях і в безпорадності плеснув у долоні.

І тут сталося диво: з дверей гарему вибіг церемоніалмайстер. Капу-ага, задиханий, вклякнув перед султаном на колінах. Дивився Ібрагімові в очі і чекав наказу. Ібрагім нерішуче плеснув ще раз. Це саме зробив капу-ага гучніше — мчав уже алеєю начальник султанської свити, алай-чауш, і схилився до пояса. Ібрагім продовжував плескати в долоні, цей жест повторював за ним капу-ага, і з палацу вибігала челядь.

Так ось де ключ до влади! Плесне він ще і ще, сотні разів — уся імперія підніметься, запрацює без нього, але за його сигналом.

Ібрагім відчув, як міцніють його м'язи, виростає мізерне тіло, сповнюється гордістю понівечена душа — покора цих людей давала йому впевненість і силу.

Султан змахнув рукою. Жест, видно, був вдалий, бо раптом щезли всі, і залишився перед ним тільки потворний кизляр-ага.

— Зірко блискуча, що очі засліплює, високий царю над царями, що тримаєш у руках своїх цілий світ, я вітаю тебе!

Ні, ні, то не був театр кара-гез. Ібрагім, страждаючи у тюрмі, сам не знав, хто він є. Це недолугий Амурат, заздрячи генієві Ібрагіма, запроторив його в темницю. Але народ знав, любив і чекав на нього.

— Ти єдиний володар на світі, що над усіма земними царями царюєш, я вітаю тебе, — лилися з рота Замбула такі потрібні Ібрагімові слова. — А якщо ще й залишилися люди гордовиті, то й ті тремтять перед твоєю могутністю. Ти найсправедливіший з найсправедливіших, крихта неправди не впаде з рук твоїх. Та нагороджуючи добрих, мусиш карати лихих.

Ібрагім зупинив красномовство Замбула, дав знак рукою, щоб підвівся, мовив:

— Кажі все, що знаєш.

У Замбула заблищали очі, він не зумів приховати радості маскою смиренності.

Почав здалеку. Вийняв з рукава халата сувій паперу і розгорнув його. Тут були записані імена.

— Не всі твої слуги, великий падишаху, раді з того, що най-

мудріший з султанів сів на престолі,— говорив улесливо Замбул. Він тицяв пальцем проти імен, а Ібрагім байдуже давав згоду на смерть не знайомих йому людей, яким після обіду зітнуть голови на султанській конюшні.

Замбул сміливішав. О, це вже багато важить, що султан слухає його. Він згорнув сувій, ступив кілька кроків назад, не зводячи погляду з Ібрагіма.

— Ти ще щось маєш сказати, Замбуле?

— Гнів мого повелителя хай упаде на мою голову, я не знав би більшого щастя, як умерти від його руки. Великий візир Аззем-паша...

Султан насторожився, і це не пройшло повз увагу головного євнуха. Замбул опустив очі, замовк. Чи не забагато на сьогодні?

Ібрагім згадав, що він уже десь чув підозріливий натяк на великого візира. «Слухай добре, що говорить Аззем-паша...» Та ж ці слова сказав Замбул на галереї в залі дивану! Що він знає про Аззем-пашу? Візир готує змову? Але ж досить султанові плеснути в долоні, і візира не стане. А хто тоді стане опорою султана в державних справах? Оцей кретин? Нур Алі? Нур Алі... Він визволив Ібрагіма з в'язниці, так. Але від його рук загинув Амурат. Загинув тому, що не доплачував яничарам грошей. А що, коли Ібрагім не зможе заплатити другий, третій раз по п'ятсот пістрів на орту, хто захистить тоді його, якщо не буде Аззем-паші?

Підозріння, та зовсім не те, яке хотів викликати Замбул, пройняло мозок Ібрагіма. Чи не хочуть яничари на чолі з Нур Алі зробити його своєю іграшкою? За допомогою Замбула...

Ібрагім уперше відчув, як його огортає повелительський гнів. Бліде обличчя налилося кров'ю, підступив до тремтячого євнуха.

— Що знаєш про нього?

— Він... він правив державою при Амураті і вірний був йому. Аззем-паша не радів, коли проголосили султаном тебе...

Про це догадувався Ібрагім ще тоді, коли великий візир не надто поштиво підказував йому, хто до нього виголошував подібні промови. Ненавидів його, так. Але знищити нині керівника держави було б рівнозначно стягти собі самому голову.

— Що ти знаєш, Замбуле, про його сьогоднішню невірність моїй особі?

— Ні, ні... Я нічого не знаю...

— А хто тобі наравив навіювати підозріння на великого візира? — крикнув Ібрагім і простягнув уперед владну руку, наслідуючи позу Сулеймана Пишного.

Замбулові відлягло від серця. Ібрагім вправляється. Султан ще не став султаном. О, Замбул знає справжній гнів падишаха! Щоб витримати гру до кінця, кизляр-ага в удаваному жаху впав і почав повзати по землі, белькочучи:

— О, прости, великий!.. Я сам... З безмежної відданості тобі. Амурат поводився зі мною гірше, ніж з собакою, валиде погорджувала мною — і все це лише через те, що я висловив свій жаль за молодшим братом Амурата, коли... А великий візир образив мою безмежну любов до тебе своєю холодною мовчанкою в той час, як увесь Стамбул, весь край радів.

Обличчя Ібрагіма подобришало. Він ще вразливий був на ласкаві слова, бо ж небагато днів минуло від в'язниці до трону. Якщо Замбул співчував колись Ібрагімові, то тепер стане його вірним псом. Султанові потрібні слуги. Плескати в долоні він навчився, виконуватимуть накази довірені люди.

— Живи, Замбуле,— промовив.— Ти нині отримаєш від дефтердара подарунок за вірність. Та якщо хоч у помислах задумаєш зраду, не сподівайся, що це сховається від мене, і тоді

я накажу викинути твою голову за ворота сарая... А тепер по-клич великого візира. Я чекаю на нього.

Ібрагім хвилювався, очікуючи приходу Аззем-паші. Нині він відчув свою владу над слугами, як же він повинен поведстися з розумом держави? Ходив по тронному залу і... наткнувся на си-вобородого чоловіка з розумними очима. Дивна посмішка, як у батька, що поблажливо дивиться на розсерджену дитину, за-грала на губах великого візира і вмить сховалася у вусах і бороді.

— Слухаю тебе, султано.

Ібрагім затупотів ногами і, стискаючи кулаки, завищав:

— Я примушу, примушу всіх слухатись і повзати переді мною на землі Чуєш, я примушу!

— Не розумію твого гніву, о султано,— спокійно відповів візир.— Хіба хтось з державних мужів устиг уже виявити непос-лух твоїй особі?

Ібрагім сів на трон, витер хусткою піт з низького чола. Йо-му було соромно за свій хлоп'ячий крик, хотілося тепер добра-ти позу Сулеймана Пишного, та знітився перед поглядом Аззем-паші, зрозумів, що позувати перед ним було б ще смішніше.

— Ти моя права рука,— заговорив спокійно,— та замість допомоги я чую від тебе тільки ущипливі зауваження і, якщо хочеш знати, погорду до особи султана.

Аззем-паша опустил голову, і зрадив Ібрагім, що кориться йому нині й великий візир. Та не слова покаяння долинули до вух султана, а річ, яка примусила б кожного в Турецькій імперії задуматись, насторожитись, злякатись.

— Держава наша набагато більша, ніж султанський палац, Ібрагіме. А тому дорога вона не тільки родині Османів, а кож-ному туркові. Міцно зшив нашу державу Магомет Завойовник, ще краще одягнув її в золоту парчу Сулейман Законодавець. Та крізь дорогі шати видно, як розлазяться шви. І болить за те мені сива голова. Султани міняються, держава залишається. А хто ж дбає про неї, як про свій власний дім? Яничари, які деруть з неї лико і журяться тільки про свої власні вигоди, прикри-ваючись вірністю султанові і корану?

— Чи не задумав ти порушувати підвалини, які склались сто-літтями, Аззем-пашо? — насторожився Ібрагім.

— А якщо ті підвалини не витримують більше проби часу, султано, то чи не краще замкнути їх і поглянути, що роблять інші народи? Ні, ти не лякайся, я не збираюся нічого міняти, бо не можу, не вмю, це тільки думки мої...

Ібрагім заспокоївся.

— Але я повинен тобі розповісти,— продовжував Аззем-паша,— не про свої міркування, які сушать мозок, а про інше, що є важливе нині. Скарбниця порожніє, і думати треба, звідки дістати грошей, щоб не піти завчасу на жеври до сусідів. Якщо ти будеш так платити й далі яничарам, то швидко нам доведеть-ся зривати золоті написи з тюрбе султанів.

Ібрагім напружено думав, що відповісти візирю, аби блис-нути перед ним розумом, і несподівано засміявся, переможно, злорадно:

— Великий візирю, дав тобі аллах зміїний розум, а хитрості змія пошкодував. Бо знає й дитина: джихад дає турецькому на-родові й султанській скарбниці золото! Азов не взятий, військо нудиться, а ти киснеш у роздумах, неугодних ні Богові, ні сул-тану.

— На Азов піде похід. Наступного року весною я пошлю туди султанське і ханське військо. Та не в тім річ, султано. Від перемоги чи поразки під Азовом не зміниться становище. Треба подумати, чому не йдуть прибутки з глибин імперії. А че-кати скрутної хвилини, щоб здобути прихильність підданих, зба-гативши їх пограбованим добром, це велика помилка. Коли на-

родові стане краще жити за рахунок грабунків, то він дякувати-
ме не тобі, а твоєму ворогові.

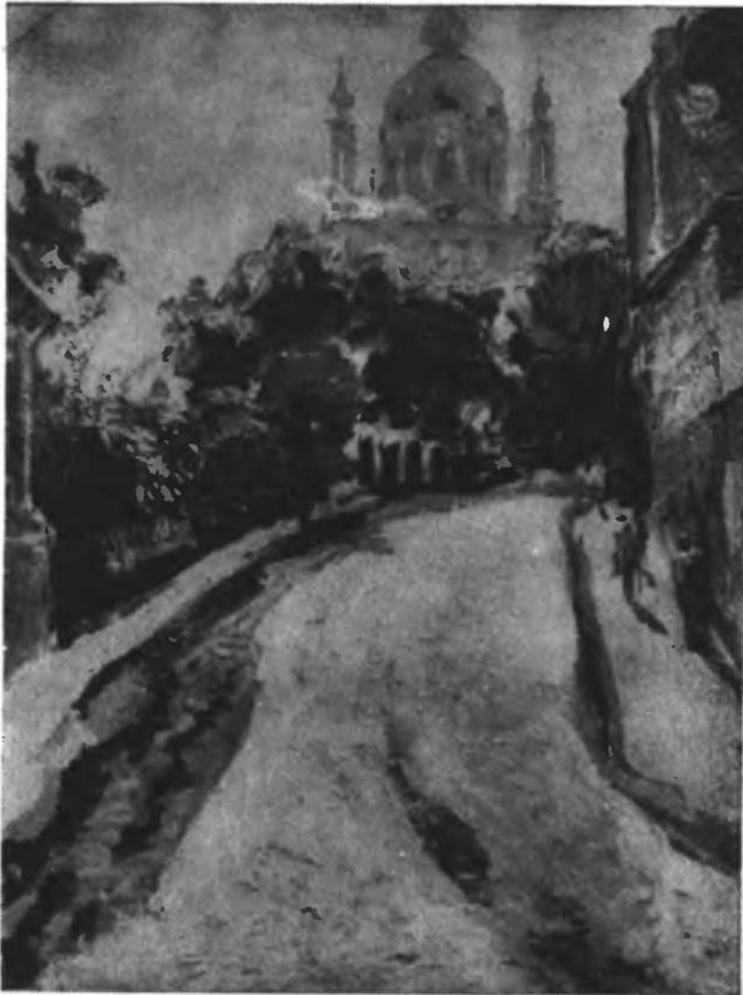
Ібрагім позеленів від люті. Цей старець розмовляє з ним,
як з отроком. Та, на щастя, спливла в султановій пам'яті стара
приказка, і він випалив її, наперед святкуючи перемогу в словес-
ному двобої:

— Сказав пророк: голові думати, рукам виконувати, а язи-
кові хвалити Бога. Султан подумає, піддані виконають, а імами
випросять в аллаха для нас удачу. Можеш іти, візирю.

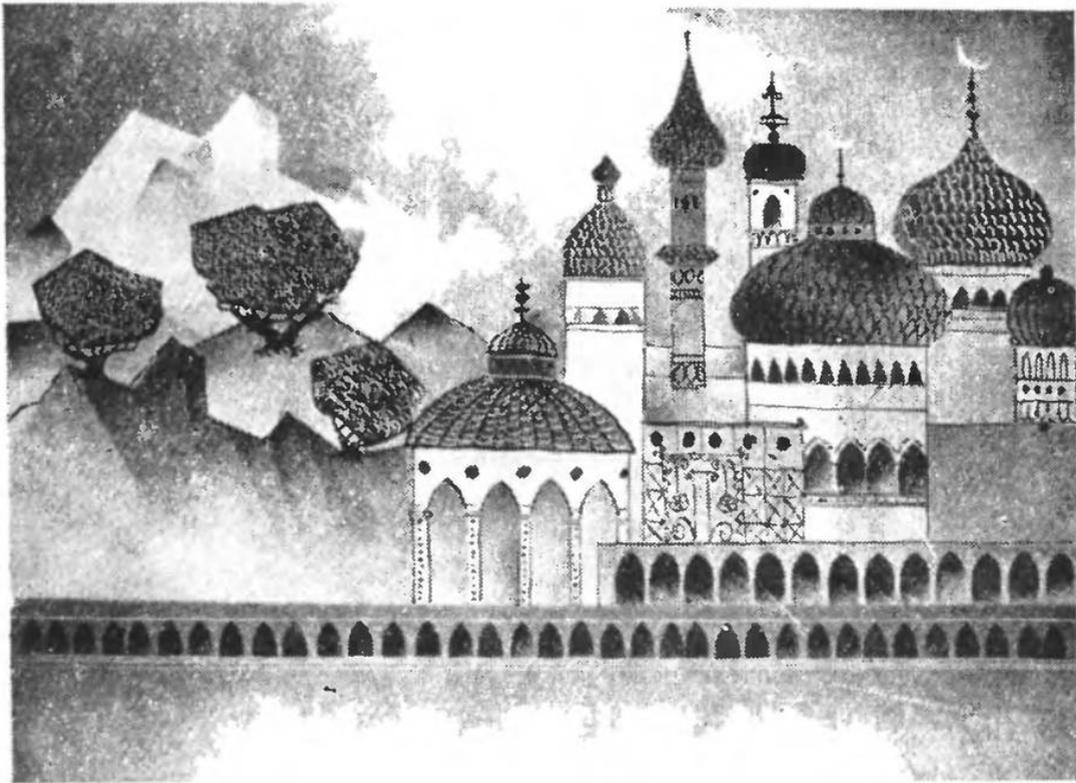
Аззем-паша поклонився і мовив:

— Хороша приказка, Ібрагіме. Та велика жура, коли хвалять
Бога всі, навіть ті, які не вірять у нього, рук для праці малувато,
а голів, щоб думати, не дарував нашій добі аллах.

Він не дивився, як зреагує падишах на його слова. Повер-
нувся і вийшов, несучи гордо голову. Знав — недовго її носити.
І було дивно байдуже. Що з неї за хосен, коли вона вже не в
силі допомогти його державі, яку він сам споруджував, зміцню-
вав і вірив у її велике призначення на землі.

М. Глущенко. Київ, Андріївський узвіз.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Коли чуєть крик ослів, просіть захисту в аллаха,
бо осли кричать тоді, як побачать шайтана...
З хадісів.

Років тридцять або сорок тому покинули греки своє старовинне село Мангуш і оселилися в печерах Маріянполя напроти Успенського собору біля Чуфут-Кале. Предковичну церкву Успенія вони назвали кримським Афоном, спровадили сюди священників і ченців, а тоді потягнулись до неї всі християни Криму. Ба й хани відчували до святого місця забобонну богобоязливість: ходили чутки, що деякі, лаштуючись у похід, ставили біля ікони Марії свічку.

Грецькі священники розповідали, що заснував собор апостол Андрій, зупинившись у Криму по дорозі з Сінопа в Скіфію. Проповідник Христової науки, який опісля на дніпровських горбах поставив хрест і провістив благодать на скіфських землях, заїхав у

Херсонес, охрестив його і, йдучи далі на північ, побачив поблизу нинішнього Бахчисарая печеру, вириту підземними водами. Над печерою на скелі він повісив чудотворну ікону Богоматері і освятив місцевість.

Ходить по людях легенда, що в печері тій жив змії, який пожирав дітей з довколишніх сіл. Виповз він подивитися, що за відчайдушна жінка оселилася з ним у сусідстві,— з ікони глянула на дракона живими очима свята, і він здох від її погляду. Минали століття, скеля обросла лісом, і забули люди про ікону. Аж якось один пастух з Біасали, де теж живуть християни, натрапив на неї, шукаючи отару. Зняв її зі скелі і поніс до себе в колибу. Вранці прокинувся — нема ікони. Пішов знову до скелі — висить вона, як і вчора, ніби й не знімав ніхто. Здивований юнак розповів про цю пригоду мурзі, в якого служив. Тричі знімав мурза зі скелі ікону, тричі вона поверталась на своє місце. Тоді увірував татарський багатій у християнське чудо, одягнув рясу і заснував у печері церкву.

Греки впорядкували собор і проголосили відпуст у день успіху святої Марії, а Мангуш опустів.

Та ненадовго. У затишну долину між горами, де дзюрчить холодний потічок, приплентався кульгавий парубок Стратон — відпущений невольник з Карасубазара. Забрали його в ясир з України, коли ще був малим хлопцем. Йому пощастило. Через кульгавість не взяли Стратона ні в яничари, ні на галери, купив його на базарі багатий баринський бей до коней. Грошей заплатив за невольника мало, а взяв собі робітника з золотими руками. Мабуть, він таки вродився конюхом — погладшали, побуйнішали бейські аргамаки з добрих рук Стратона. Крім цього, він знав столярське діло — від батька навчився, а від матері-ворожки — пізнавати цілющі зела.

Напевно, ніколи не бачив би Стратон волі, якби не щасливий випадок. Захворів у бея син — єдиний його наслідник. Коли вже всі знахарки прирекли хлопчину на смерть, зайшов до бея Стратон і сказав, що вилікує хворого, але за те зажадав волі. І сталося диво: видужав баринський спадкоємець від чудотворних трав, а бей дотримав слова.

Про повернення на Україну навіть не мріяв Стратон. Його домівку на очах зруйнували, старих батька й матір убили — до кого вертатися? Дехто втікав, пробираючись через сивашські болота, та Стратон і не пробував. До ходу був нездалий, та й ризикувати не хотів тією волею, що має. А тут не пропаде — все вміє робити.

Пройшов степи, ніде не знайшов місцини, де б міг заховатися від злого ока. Манили степовика гори. В опустілій Мангуш зайшов випадково. З грецьких поселень залишилися тільки купи каміння, зарослі бур'янами, та сліди городів — зупинився Стратон, не в змозі второпати, чому люди покинули таку благодатну долину. Глянув оком майстра на білу скелю, що виднілась оподалік над річкою Бодраком, і подумав, що греки — нерозумні люди. За цей камінь, тільки зумій його різати, багачем станеш. Та що кому...

Знав Стратон татарський земельний закон: хто оживляє мертву землю, той бере її у власність. Якщо ти викопав криницю на пустирі, то володієш землею на сорок кроків увсібіч, дерево посадив — на п'ять кроків, а знайшов проточну воду — то аж на п'ятсот.

Потічок Стратон назвав по-татарському Узенчиком, що означає «річка», обгородив ділянку землі камінням, зробив залізний гак і почав різати бодрацький камінь. На дерев'яних полозах тягав його в Бахчисарай і продавав вірменам; добротний будівельний матеріал помітили татари. Небавом до Стратона в Мангуш навідався один бахчисарайський мулла домовитися, щоб Стратон доставляв йому камінь для мечеті. Отоді посипалися гроші до ки-

шені: купив собі коня, вибудував хату, і почали сюди стікатися з різних кінців Криму гяури.

Не забарився провідати Стратона власник білябахчисарайських земель, неfortunний яшлавський бей. Серед усіх кримських бейів — нащадків знатних родів Золотої Орди — яшлавський був найбідніший. Ширіни захопили родючі землі біля Кафи і митницю кафського базару — ширінський бей диктував волю ханові, і перед ним розступалися вартові, коли в'їздив у ханський двір. Мансури володіли прибутним Перекопом, Барини — невольничим Карасубазаром, а Яшлави, притулившись біля ханського порога, ніділи на незаселених горбах, які не давали прибутків.

Дізнавшись про дорогий бодрацький камінь, що його відкрив гяур Стратон, він домігся в хана грамоти, яка дозволяла вільним християнам оселятися в Мангуші, а щоб невірні не стали надто свавільні, наказав довколишнім татарам перейти в нове село.

Новий Мангуш виріс за кілька років. Швидко з'явився в селі кет-худа; баскаки здирали різні податки від господарств і від виробітку каменю — покотилися круглі алтини в скарбницю Яшлавів, а в Бахчисараї зводилися нові будинки і мечеті з бодрацького вапняку.

Дехто йшов до Стратона вчитися каменярського діла, інші розробляли кожен свій кар'єр. Татари не йшли на каменоломні — вони воліли торгувати городиною на бахчисарайському базарі, може, тому ніколи не було неприязні і сутичок між християнами й мусульманами. Татар у Мангуші було небагато. Розселилися вони впереміш з гяурами і по-сусідському зжилися, наче ніколи й не було ворожнечі між цими народами. Тільки диво дивне: християни, яким здавалося спочатку, що ніхто їх у цій видоліні не знайде, відчули себе раптом комірниками в чужій хаті й почали пристосовуватися до господарів. Вмерла пісня, що гомоніла в селі вечорами, — адже мусульмани не виходять з хат після заходу сонця; почала стихати українська мова на вулиці — розмовляти нею стало незручно перед татарами; татарки вороже дивилися на дівчат і молодиць, що ходили з відкритими обличчями, тож, ідучи в Бахчисарай на базар, українки закутувалися в чадри, щоб не драгувати правовірних.

Боліла душа в Стратона, дивлячись, як поглинає татарва православні душі — непомітно, крадькома, без крику, і задумав церкву побудувати; може, вона не дасть людям забути своє. І якраз з'явився в Мангуші колишній запорозький дяк — буде кому правити Богослужіння. Порадилися старші громадою, почали будувати гуртом. Кет-худа не перечив, та коли вже зводили баню, він прискакав на коні й закричав:

— Мінарет!

Опустилися в людей руки. Де ж то видано, щоб у поганському храмі возводити хвалу християнському Богові? Занехаяли роботу. А потім підійшла молода поросль, якій уже було байдуже, якому богові молитися. Татари добудували на розпочатій церкві мінарет, і нині з нього мулла закликає гяурів наверхтатись у магометанську віру.

Замучило Стратона сумління: його ж руки приклались до небожого діла. Перестав він торгувати каменем з бахчисарайськими імамами, і заробітки помізерніли. А серце стискалося від болю. Дедалі більше й більше людей ходять по п'ятницях у мечеть, а до Успенської церкви вибираються по неділях лише старі. Щораз менше й менше чути рідну мову на вулицях, сам Стратон розмовляє по-татарському, хіба ото колись на престольні свята розговіється в гостях за піснею. Це одне, що залишилося. Татари за пісню не сердяться, ба навіть самі перейняли козацькі думи.

Старів Стратон, і туга за рідним словом, за людиною, яка б розмовляла з ним матірною живою мовою і йому самому не дала її забути, щораз більше в'ялила душу.

Рік-річно приходили в Мангуш нові звільнені люди, та все якісь зламани, ущерблені, злякані. Відрікались од своєї віри, щоб не платити подушне і харадж: мусульманський податок — ушр — був набагато менший. Хотілося іноді Стратонові кинути чужину, перебresti Сиваш, але тоді згадував лядську неволю, що гірша від татарської. Нема куди подітись козакові...

Не сподівався вже й не ждав: появилася в селі стомлена красива жінка з дитиною. Вона заговорила тією чистою, незіпсованою мовою, яку чув ще в дитинстві. Хлюпнулись у грудях і біль, і радість, туга і щастя. Чей не все ще пропало, є ще свої люди на світі. Пригорнув мандрівників, пригостив та й відмолодів якось Стратон, наче свою рідну сім'ю знайшов на вигнанні.

Життя в Мангуші розпочалось для Марії незгірше. Жили з Мальвою певний час у просторій Стратоновій світлиці, та не захотіла Марія бути йому тягарем, почала поруч ліпити собі хатину. Стратон допомагав так ревно, ніби робив для себе. Задумувалась не раз Марія, чому такий добрий для неї цей ледь похилий рудувусий чоловік, і догадатись було неважко.

Марія посвіжіла, зацвіла останнім цвітом її краса, ота, задля якої колись запорожець Самійло покинув Січ. Задивився Стратон на молодицю, полюбив. І думалось Марії, чи не доживати б їм разом віку. Обох же їх звела на чужій стороні та сама доля, яка на попіл перетерла-перемолола все, що було їм дороге колись. Та одна перешкода стала на заваді: Стратон не збирався повертатися на Україну. А Марії й подумати було страшно: старітись і вмирати в Криму?

Марія дозволила йому прийти до неї, втішила його і свою самоту, та вінчатися в Успенській церкві не погодилася.

— Добрий ти, Стратоне, полюбила я тебе. Але ж я покину тебе. Ти вмиратимеш тут, я таки на Україні.

Мальву полюбив Стратон, як рідну дочку. Радилася з ним Марія, як їй бути з дитиною. На зголоднілий ґрунт дитячої душі впали слова чужої віри, та віра дала їй спокій, перші дитячі радощі й хліб. Думалось, що тут, у Мангуші, серед своїх людей, дитя забуде науку підступного Мурах-баби, та як забуде, коли майже всі розмовляють по-татарському і в мечеть ходять. Можна б заборонити, та рот дитині не закриєш — скаже десь, і до кет-худи дійде, а тоді вже й не думай, щоб присвідчив ханові, коли купуватиме грамоту, що вона мусульманка. А чужа віра й мова так міцно запали в свідомість дитини, вона не вміє навіть думати матірною мовою, хоч і розуміє її. Іноді хіба перекиривить Стратона або Марію й засміється — дивіться, мовляв, і я вмію по-вашому.

— Помремо ми, Маріє, і все з нами загине,— сказав Стратон.— Там ляхівщина, тут татаризна. Умерла наша Україна...

Наприкінці серпня перед святом успенія Богородиці, коли до Успенського собору валом валили з усіх кінців Криму християнські паломники, якось пожвавівшав Стратон.

— Підемо й ми на відпуст,— мовив.— І Мальву візьмемо з собою. Нехай почує праведне Боже слово, хай дрібненька зернина впаде в душу, колись, може, таки проросте. Наука в дитинстві — різьба на камені, кажуть імами.

...Мальва бігла попереду Стратона й Марії, зупинялася і, розпромінена, перепитувала раз у раз:

— Мамо, в Бахчисараї сам хан живе? І ми його побачимо? Самого хана побачимо?

Марія промовчувала, не втерпів Стратон:

— Дитино, не до хана, до Ісуса йдемо в Бахчисарай.

— А хто такий Ісус?

— Бог наш...

— Ваш? А він інакший від аллаха? Мамо, а хан такий же дужий і всесильний, як аллах?

Марія потягнула до себе Мальву й мовила суворо:

— Вибий собі, доню, з голови всіляких ханів. З ними лихо ходить і наше горе.

— Неправда, мулла говорить, що він божий намісник. Я хочу бачити хана! — вже вередувала мала.

— Нам, людям бідним, краще б його не бачити...

— Але ж ми станемо багатими, ти сама казала.

— О, тоді не потрібен нам буде жоден хан. Ми вернемось тоді на Україну.

— Навіщо, а хіба тут погано?

Не відповіла Марія. Натовпом втискалися люди в ущелину Маріам-Дере, тривожний неспокій охопив Марію, як перед зустріччю з рідною оселею після довгої розлуки. Дрібно дрижало тіло, судомно стискала Мальву за руку. Забула про Стратона, пробиравася вперед поміж людей, спиналася по схилу до печер Маріянполя, щоб звідти побачити чудотворну ікону на скелі: вона єдина може принести їй рятунок.

Люди стояли й побожно вдивлялися в протилежний берег ущелини. Марія поривалася наперед, вона вже побачила вікна печерної церкви, святих отців у ризах, але її, спасительки, ще не відшукала очима. Стала на камінь — угледіла. Це не була звичайна ікона Божої Матері, яку не раз бачила в церквах. Зі скелі на юрбу знедолених людей дивилася зажурена жінка з дитиною на руках. Обабіч неї стояли два молоді чоловіки з німбами над головами, і зовсім не були вони схожі на святих, радше на дорослих синів цієї скорбної матері.

Марія дивилася й не чула, що говорив Стратон, не слухала лепету Мальви. Ні, це не чудотворна ікона, це звичайна жінка з дорослими синами і маленькою дитиною на руках... Як їй удалося, як їй удалося!.. Схлипнула раптом Марія, ридання прорвалося крізь горло, вона впала обличчям до землі, застогнала:

— Ти вберегла! Ти вберегла!..

Її підвів Стратон, заплакала Мальва, злякавшись матеріної розлуки, і тут пролунав спів ангельського хору, що сповнив усю долину, весь світ, і народ підхопив пісню різними мовами на один мотив:

Пресвятая Богородице,
Спаси нас.

Цю молитву Марія чула не раз, сама співала її в церкві, хоч і не знала, чому просять люди: «Пресвятая Богородице, спаси нас».

— Пресвятая Богородице, спаси нас! — волав крик розпачу у вузькій ущелині Маріам-Дере, молитва зверталася до неба, повторювалась без краю, і здавалось, не витерпить всетерпимий Бог. Рушиться небо, здригнуться гори, зйдуть зі скелі дорослі сини святої жінки, стане їх по два біля кожної осиротілої матері, і виведуть вони матерів на ясні зорі, на тихі води, у край веселий.

Пресвятая Богородице,
Спаси нас.

Не сталося цього. Міцно стояв ханський палац, оточений сього дня потроєною охороною, вишикувались подвійним ланцюгом при вході в ущелину ханські сеймени, голосніше, ніж будь-коли, горлачили муедзини на мечетях, і поверталися невільні люди назад по своїх домівках, та ставало їх більше, ставали вони більші, і могли нішав їхній Бог.

Мовчки поверталися додому Стратон і Марія з Мальвою. Натхненне було Стратонове обличчя, Марія ступала впевненішою ходюю, і вже не гаморила Мальва — тихо йшла поруч, ніби стала доросліша.

Скупа, малосніжна зима випарувала на першому весняному сонці, не напоєна ще з минулого року спражна земля закурилася чорторіями, поруділо Мангушське узгір'я. Голод підкрадався зі степу до гір, застукав у людські житла.

Змілів бурхливий Узенчик, уже не вистачало в ньому води для грядок, над вижолобиною в самому кінці долини з ранку до вечора стояли діти з глечиками, не встигаючи настати води для пиття.

Лише під берегами і на урвищах зеленіли нагайки соковитих каперсів, розпускалися білим цвітом, і жінки никали попід схилами, збираючи ще не розцвілі бруньки для засолу.

Розпачливо кричали осли. Забобонні татари вклякали під їхній вереск на коліна й шепотіли слова молитви, увірували й християни в татарське повір'я і молились по-своєму, бо до всіх однаково йшов шайтан голоду.

Марія повернулася з бахчисарайського базару стомлена, жу-рою поникла. Ціни так неймовірно підскочили! За бешур проса — двадцять алтинів. То ще б нічого, якби те просо, що напровесні купила й посіяла біля хати, виколосилося колись. Та де там, засихає над грудкою, а на каперсах не проживеш. Щось треба діяти.

Заробила Марія коло Стратона чимало грошей за зиму. Він виплачував їй за роботу, як чужій, хоч, власне, чужою стала йому своя домівка — вільний від роботи час пересиджував у Марії.

— Стратоне,— сказала йому однієї ночі,— чую я, що тяжко мені буде без тебе в старості. Складаймо гроші докупи, чей удасться обом колись грамоту купити. Що тебе тут тримає?

— Безнадія, Маріє... То страшна річ, але заповнила вона мені душу по вінця. І серце ніби з повсті, і руки наче глиняні. Я не бачу ніде на землі такого клаптика, щоб варто було до нього йти, страждучи. А тут хоч трохи є того, що не дає мені втратити самого себе. Піду в Успенський собор, і здається, що побачив і Дніпро, і степ на Україні. І ти до мене прийшла, Маріє. А підеш — умерти схочу, якщо Бог смерть пошле. Але йти кудись — куди йти? З неволі та в гіршу? І за яку ціну? Прикидатися весь час мусульманином, душу свою губити, щоб потім з лядської палі позирати на ту Україну... Ну, ти як знаєш. А в церкву більше не ходи, кет-худа вже знає, що ти була на відпусті. Він все мотає собі на вус. Іди тепер спокутуй християнський гріх у мечеті. Ой, чи виплатиться тобі...

Думала-передумувала Марія, та не могла змиритися з тим, що тут вмирати має. Кривить душею — зате надія є, а без надії навіть що жити, хай навіть зі своїм Богом... Не тут, ой, не тут Мальвиній молодості цвісти. Та ж за нею на Україні Купало тужить і високі мальви-посестри визирають її з-за тинів. Покину я тебе, Стратоне, добрий мій голубе...

Але як заробити стільки грошей! Питала в людей — кажуть: аж п'ятсот алтинів треба, та ще й кет-худі бакшиш, щоб присвідчив, а голодний переднівок тягне монету за монетою. Баскак таки насправді душить за горло: наклали новий — збройний податок, хан Бегадир Гірей готується в похід на Азов. О Боже, як вирватися звідси, щоб хоч своєю кривавицею не допомагати плюндрувати християнські землі! Недоїдала і в мечеть ходила про людське око, гріх відмолювала вдома і очі опускала перед Стратоном.

Принесла Марія жахливу новину з Бахчисарая. Одна багатодітна татарка з Карачори продала на людському базарі свого хлопчика і годує тепер кров'ю найстаршого четверо меншеньких. Страшно стало Марії. Як перебути до зими, щоб хоч ці гроші, що є, за літо не розтратити? Може, на другий рік легше стане?

Заворушився кримський степ, вчувши голод. Гнали чабани голонду худобу в гори, лаштував полки на Азов хан Бегадир Гірей. І все за хлібом.

Сказала Марія Стратонові:

— Піду я в гори з Мальвою. Наймемося овець доїти. Якось прогонуємося літом, а мо' ще й сиру принесемо на зиму.

Мальва заплескала з радості в долоні.

— Мамо, там ми Ахмета зустрінемо! Він такий добрий!

Не гаялася. Таки другого дня вибралися вони обидві на знайому дорогу, що вела на яйли Чатир-Дагу. Можливо, цього дня добилися б вони до якогось коша, та незвичайний рух на битому шляху привернув Маріїну увагу. Чорною валкою тягнулося до Акмечеті військо.

Певно, на Азов вирушили.

Сама не знала чому, звернула з польової дороги, підійшла до шляху. Страх, той колишній, ясирний, затамовував дух, та Марія підходила все ближче, приглядалася до облич воїнів, і чомусь хотілося їй, щоб цим шляхом пройшло сьогодні все татарське військо.

Йшли грізні полки воювати за турецького султана. Попереду хан зі свитою. Зелений з золотим яблуком посередині прапор маяв над його головою. Одягнутий у важку кольчугу і високий шолом з гострим наконечником, він намагався велично триматися на коні, в руках тримав щит і пернач, та тяжкі були, видно, ханські регалії — Бегадир Гірей задихався від спеку. За ним вели десять білих коней, зв'язаних хвостами, слідом на буланих аргамаках їхали калга Іслам Гірей і нуреддин. Два десятки закованих у сталеві панцирі сейменів ішли поруч з ханськими достойниками.

Молодий калга, мабуть, в уяві гуляв уже на полі бою: зсунулись широкі брови на чоло, випнута роздвоєна борода стислася в пружний гудз, грізно вигнувся горбатий ніс — чи не надто повільна була для нього ця їзда? Йому хочеться, видно, пришпорити коня і обігнати хана, що пріє в кольчuzі, та мусить стримуватись і йти на поштивій віддалі. Біля нього в такт кінським копитами ступають сеймени, в них обличчя грізні, кам'яні, в них обличчя напружені, як вудила в руках калги, — поскаче вождь, ринуть і вони на звитягу або смерть. «А за кого, — питає мовчки Марія, — коли очі й чола у вас не татарські і не татарська мати вас родила?»

Придивляється Марія до кожного обличчя...

Це, певно, хан, мамо, — показує Мальва несміливо пальцем на калгу-султана.

— Цить... навіщо тобі той хан, дитино... Ось ідуть, один, другий, десятий — вірні ханські слуги. Гостроносий засмаглий кавказець, кучерявий болгарин, чорний, як сажа, мурин, а біля нього, — і падає глибоко, на саме дно грудей материнське серце, — а біля нього плечистий, білявий, по-дніпровському білявий юнак... Хто ти, хто ти, хто ти? Чий ти син, хто твоя мати? ..

Марія благає очима воїна, щоб він поглянув у її бік, підвів опущені вії, очі його хоче побачити.

Але білявий сеймен не дивиться на неї, проходить і губиться серед сотень голів.

Ослабла Марія, минуло напруження, подумала:

«Нерозумне ж ти, материнське серце. Як можна найти голку в сіні, як можна розшукати свою загублену дитину серед цього ворожого каламутного безмежжя? Але хто він, хто він?»

І згадала, а від цього легше стало: це ж на тих святих, що стережуть Матір Божу на скелі Успенського собору, схожий ханський воїн...

Треба було поспішати, щоб до вечора дістатися хоч би підніжжя гір. Там, у лісі, можна буде зробити з гілля курінь — все-таки не просто неба. Марія роздивлялася по узгір'ї, чим би поповнити запас їжі, бо хтозна-коли найдуться люди, що приймуть їх. А як не приймуть? Вертатися назад до висохлого Узенчика і зустріти голодну зиму з порожніми руками?

У видолинку побачила кілька дерев мушмули, на них плоди досягають весною, знайшла кілька жовтуватих мушмулин.

Мальва була бадьора, з задоголенням дивилася на неї Марія — загартувалося дитя, ніби тут і вродилося. Засмагла й витривала, як оте татарча, що в солі купане.

Стежка заводила глибше в гори. Густішала бучина, малинові кущики юдиного дерева чіплялися шапками за схили, з ущелин повіяло мрячною прохолодою. Господи, та ж десь там хмари бовдуряться і, либонь, дощі йдуть! Внизу без угаву тріщали цикади, немов намагалися сухим, свистячим цокотінням підгнітити спеку, щоб задихнулись від неї й верховини. Та не було їй доступу в гори. Жаринь тут м'якла, під ноги слухняно лягав вологий мох, крухтіла соковита трава. Вдалині курився туманами Бабуган, чорні хмари сповзали з Чатир-Дагу вниз.

Ставало відрадніше. Втоптана людьми і худобою стежка впевнено вела до якогось житла — люди знайдуться. Згадалися слова татарина, який рік тому прийняв їх до себе в кантару: «Нам треба кумису, бузи, каймаку, а не крові...» То правда. А хіба ці, що пішли нині на Азов, народилися упирами?..

Сини мої... Де ж ви, сини мої?..

Та й блиснула блискавка, і загорілося небо... Засвистіли стріли, загавкали мушкети — йде невільниця Марія, йде українська доля чужими дорогами.

Лле живодайний дощ, і купається під ним Мальва, біжить попереду, хлюпається в теплих потоках, набирається сил.

— Мальво!

Мальво!

Тільки луна материнська, тільки луна...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

...До весілля залишився один місяць. І звідки воно взялося, оте весілля, Мальва не може второпати. Та ж вона ще мала, й Ахмет нічого не говорив їй про шлюб. А може, оте незрозуміле «кукумбукум-джарим-барим», що він завжди бурмотів, коли вони грали в ашики, то і є ті слова... Видно, що так, бо весілля за місяць. Біля неї на самому шпилі Еклізі-Буруну сидять ще дві незнайомі дівчинки, такі, як вона. І в них та сама доля, всі троє квапляться шити придане.

Примарне світло, як при затемненні сонця, розливалось між верхами Демерджі, Бабуганом і Чатир-Дагом, дівчата разом вгледілися в далечинь і побачили, як кам'яний ідол, що завжди непорушно бовванить над Демерджі, почав повільно зсуватися вниз. Ось він уже перейшов Ангарську ущелину, на мить зупинився внизу серед галявини і поплив у сивому серпанку до них.

Відклали дівчата шитво; ні, це не дивовижна кам'яна фігура, до якої щодня придивлялися здалеку, це якийсь дід-жебрак. Що ж йому дати? Проте жebraк не простягав руки. Він був високий, білобородий, і добрі були в нього очі, дід дуже скидався на того святого старця, до якого вони з мамою підходили в Кафі, коли втікали від Мурах-баби. А може, це той самий?

Мальва хотіла спитати, та її випередила сусідка:

— Ти і є Хизр¹, який знайшов джерело живої води і став безсмертним?

— Ні, дівчино,— осміхнувся дід,— я звичайний чарівник. Скажи, джаним, яке в тебе найпотраємніше бажання?

— Хотілось би швидше дошити своє придане,— відповіла та,— бо ж тільки місяць залишився до весілля.

— Встигнеш, дитино,— сказав чарівник і звернувся до другої: — А ти чого бажаєш?

— У мене лиха бабуся. Я хочу, щоб вона на мене не кричала, коли вийду заміж, і сорому перед коханим не робила.

¹ Покровитель подорожніх і пастухів.

— Стане доброю твоя харт-ана. Ну, а ти про що мрієш? — звернувся до Мальви.

Мальва не могла відповісти. Вона ще нічого не бажала в житті, і цього весілля теж не хотіла. Їй добре було біля мами і Стратона, весело служилось підпасичем у Ахмета, того самого, який колись напоїв її цілющим кумисом у спечному степу. Чого ж забажати? Мама хоче вернутися туди, звідки вони прийшли, у якийсь далекий степ, якого Мальва не пам'ятає. Знає тільки, що всі степи колючі, спраглі й жорстокі і трапляються там погані люди. Вона не хоче в степ. Де є ще такі гори, таке близьке небо, що руками зір можна дістати? У горах живе Стратон, і білозубий, завжди усміхнений Ахмет, і суворий, проте добродушний даї Юсуф, є вівці, є дозвілля і безліч казок, що гомонять під шум лісів у колибі підпасичів перед сном. Де так добре вміють лікувати від злих очей, як тут: ось притулить хтось тобі до чола лезо ножика з чорною колодочкою, а тоді й відьма невладна над тобою. Де, в якому краю розкажуть про ангелів, що стоять на сторожі неба і кидають в Ібліса² вогненними кулями — зорепадом, або про півня, який співає хвалу творцеві світу? Ні, не хоче вона йти звідси нікуди.

Але чого попросити в чаклуна? Він не йде, чекає.

Сама не знає чому, відчула Мальва, як їй стає дивно гаряче в усьому тілі, наче воно наливається теплими соками. Їй нестерпно захотілося скинути з себе одяг і поринути в річку — мабуть, тому згадався висохлий Узенчик.

— Ну, скажи своє бажання, дитино, — знову почула голос чарівника.

— Я хочу, — відповіла Мальва, — щоб у цій горі забило джерело, і в села побігла холодна вода, і щоб це джерело не висихало в найлютішу спеку.

— Гарне бажання, джаним, але я питаю, чого ти хочеш для себе?

— А мені більше нічого не треба, — розвела Мальва руками, — у мене все є.

Тоді дід повернувся до скелі і вдарив по ній кием. Почувся тріск, лункіший від грому, темною хмарою окутався Еклізі-Бурун, а коли хмара розійшлася, дівчата побачили, як із щілини падав униз гірський потік. Мальва стояла по коліна в холодній воді, вода підступала все вище й вище, приємно обмивала незвично гаряче тіло, і дівчина вперше відчула, що в неї є стегна, груди...

Холодна вранішня роса змочила ноги Ахметовим підпасичам, запіяли півні. Мальва схопилася — хлопці витягувались, не квапились підводитися — і чимдуж побігла до коша, щоб першій стати при вигоні овець. Не ласки запобігала — хотілося чимось добрим віддячити Ахметові: коли Мальва перша прибігала, він щасливо усміхався, пришпорював коня і весь день потім літав вітром навколо стада. То чому ж би їй не зробити Ахметові приємність? Хіба Мальва не бачить, як він пісніє перед п'ятницею, коли вона йде до матері в жіночий курінь на долину Шумаї, де жінки доять верблюдиць?

— Укум-букум-джарим-барим! — проскандувала Мальва, підскакуючи на одній нозі, і приємні їй були ці ворожбливі слова, і хотілося тепер більше, ніж будь-коли, побачити Ахмета. Ах, яке то щастя, що вони з мамою натрапили в горах саме на Ахмета і його батька Юсуфа — отамана чабанів!

Дивно було в Мальви на душі. З пам'яті ще не зслиз дивний сон — і як то їй могло таке приснитися, що до весілля залишився тільки місяць, чей же ніколи про подібне і думати не могла, бо ж мала ще... А воно взяло та й приснилося! Ха-ха... Укум-букум... А прозора чиста вода полоще їй литки, стегна, вона вперше в жит-

² Демон, сатана.

ті відчула, що в неї є тіло, таке туге, що об нього розприскуються хвилі і холодять-холодять...

Мальва сповільнила крок, наче обважніла, знову розбіглися по тілу незнайомі струмені тепла, спирало віддих. Зупинилася, притулила руки до грудей, осміхнулася і сама не могла зрозуміти, чому враз стало радісно.

Чистий був нині вічно забандюрений Бабуган, трави переливались перламутрово, гори на мить замліли, чекаючи першого променя сонця, і отаман Юсуф не був сьогодні понурий, як завжди

Він переганяв кобилиць з місячними жеребцями до окремої загорожі, прив'язував на мордочки лошаткам дерев'яні рогатки.

— Прискакала, кізко? Якши. Нині залишишся зі мною, доїти-мемо кобил на кумис.— Юсуф випростався і пильно приглянувся до розпаленілої дівчини.— Гм... А втім, не тільки нині... Ось що, чорбу варитимеш для пастухів, на мої руки легше буде. Ахмет якось обійдеться без тебе.

Звісила голову Мальва, жаль стало Ахмета і пастушої волі. І ще соромно було: їй здалося, що Юсуф знає її сон, і тому не пускає більше з Ахметом на яйли.

Парубок якраз виганяв овець з кошари, раз у раз поглядав на Мальву: що трапилося, чому вона затримується?

— Чого стоїш? — зиркнув на Мальву спідлоба отаман, зникла доброта з його лиця.— Виганяй жеребців на пашу, хай вчаться самі добувати їжу. Кожному на все своя пора. А потім я навчу тебе, як кобил доїти.

Мабуть, так мусить бути, що радість дозрівання йде в парі з тугою за волею. Тому потьмянів день, що почався для Мальви так чарівно. До обіду стерпли пучки від утомливого доїння, і сліз на капало чимало в дійниці.

Перед вечором, після другого удою, Юсуф заправляв молоко дріжджами, ячменем, чаклував з корінцями якихось рослин над повним казаном. Коли стемніло, зайшов до шатра Ахмет. Він мовчки поклав футляр з кораном на килимок біля входу, скинув з шиї вервицю із шкаралуп лісових горіхів — амулет від уроків для худоби, але не присів, як завжди, біля батька. Стояв понурий, стриманий. Глянув на Мальву, що вже дрімала на тапчані, буркнув батькові:

— Вина чому не доливаєш у молоко? Он там глечик.

— Не треба вина,— відповів Юсуф, не підводячи голови.— Наплакала в молоко, хмільний будеш мати кумис.

Ахмет промовчав. У сутінках він не розгледів Мальвиного обличчя, може, вона вже спала.

— Кого даєш у підпасичі замість неї? — спитав по хвилині.

— Яюсь даси собі раду з тими підпасичами, що маєш,— отаман був незворушний.— Де багато пастухів, там вовк овець ріже... А ти мусиш знати, Ахмете, про три погібелі, які чигають на чоловіка, коли він стає дорослим. Треба вже тобі це знати. Які погібелі? Коли закипає кров у тілі — тоді вино і жінка. Як висохне душа і кволе стане тіло — тоді золото. Шайтан знає, як кому догодити, щоб потім ліпше посміятися.

— Без золота я обійдуся, баба,— процідив крізь зуби Ахмет.— Ти скоро розбагатієш, мої брати привезуть з-під Азова повні міхи. До вина мене не тягне. Як же ти міг подумати про?.. Вона ж дитина.

— Коли людина молода, очі її краще дивляться, ніж думає голова,— Юсуф завзято вимішував молоко в казані.— Мальві вже пора бути між жінками, і ти це знаєш. Та я поки що залишу її при собі, сам навчу жіночої роботи. Завтра вона зварить нам каурму. Ну, підливай вина, чого стоїш?

...А втім, Мальві не було так погано біля Юсуфа, як здавалося напочатку. Юсуф мав добре серце. Коли вони залишалися вдвох, отаман ставав зовсім інакший. Таким його дотепер Мальва не ма-

ла нагоди бачити. Він усміхався, розповідав усілякі билиці і вперто називав її гяуркою. Спочатку протестувала, а потім звикла, і навіть дивно було, коли Юсуф кликав її іноді по імені.

Зате Ахмет став понурий. Вранці, уникаючи її погляду, сідав на коня, пришпорював, чвалав поперед отари по вигнутій таці Чатир-Дагу, перескакував камінні вали і зникав у пропастях. Мальва притискала руки до грудей у захваті і страху, а тоді повертав її до дійсності суворий голос отамана:

— Чого стоїш, вогонь пора розводити!

Але суворість Юсуфова швидко минала. Курилось вогнище під казаном, а він весь час про щось розповідав. Чи їй, чи сам собі...

— Тобі не хочеться у свій край? — спитав якось.

— А де він? У мене нема рідного краю...

— Гм... Буває й таке — міцно приростеш до чужого. А буває й інакше. Несподівано, хтосьна й звідки зашпигає пекуча туга, затруїть серце, і рай тоді стає немилий, і рідна ворона краще співає, ніж чужий соловей... Колись давно попав молодий ногайський ханнич Орак-батир у руський полон. Пошанували руси його мужність і красу, дали землі, золота і найкращу дівчину за дружину. Зачарували юного богатиря руські ліси, красуня і багатство — забув він про рідний край. Десять років прожив Орак-батир, захмелений щастям, п'ятеро діток народилося в нього, і доживав би він, певно, віку на чужині, якби не... Ні з того ні з сього почав він прислухатися до шуму вітру, і все йому в тому шумі вчувався знайомий шелест ковили... А потім він чув його всюди: у диханні дітей, у шепоті коханої, в плюскоті річок.

Сохнути став Орак-батир, туга висмоктувала душу. Побачила жінка, що не буде мати його для себе, а що розумною була, то провела його аж до степів. Обіцяв, що вернеться, але не вернувся. Та любов була сильніша...

Щось дивне сталося з Мальвою після цієї казки. Ходила засмучена, не по-дитячому задумана, і не міг здогадатися Юсуф, чи то затужила, як Орак-батир, чи карається від того, що та туга д'ній не приходять.

А одного ранку Мальва зникла. Довго сушив собі голову отаман, що могло статися, і вирішив почекати до вечора. Ввечері пошле Ахмета до Марії — куди ж іще могла дітися дівчина?

Мальва не йшла — бігла знайомими стежками до Еклізі-Буруну. Всі ці дні наслуховувала, чи не шепче їй щось вітер, але що на шепче, коли вона не може нічого зараз пригадати — що там було, на тій Україні. А хотілося затужити, заздрила матері, Орак-батиrowі і почувалася в чомусь гіршою від них, у чомусь винною. Вона мусить побачити ту Україну, а з Еклізі-Буруну, певно, видно весь світ, шпиль же такий високий! І тоді прийде бажана туга...

Задихаючись від втоми, Мальва дряпалася по крутих приступах, збивала коліна, не зупинялася. Шпиль високий, неприступний, але таки добралась до вершини.

Вглядалась у далечінь до болю в очах, та не було видно ніякої України. Довкола тільки гори, і в долині жовтий татарський степ. Нема її ніде, то мамина вигадка, то мамина казка. Така ж, як Юсуфова про Орак-батир.

Розчарована, наче обкрадена, верталась Мальва і тремтіла від страху перед гнівом отамана. Обережно підходила, серце калатало у грудях: сидить біля вогнища Юсуф і, слава аллаху, ще якийсь чоловік біля нього. Може, при чужому не буде сварити. Підступила і сторопіла: поруч з отаманом сидів той самий довгобородий чоловік, що зустрівся їм у Кафі, той самий чарівник, який недавно приходив до неї уві сні.

На Мальву ніхто не звернув уваги.

— Я покидаю Крим, Юсуфе, — вів меддах Омар. — За цей рік

я сходив його вздовж і впоперек. Благодатний твій край, хоч і посуха нині його мучить. Не загине він, якщо матиме доброго керманича. Народ кримський зараз молодий, і перед ним майбутнє. Хай же народжується ваша держава з мечем і розквітає з калямом... Вертаюся в Туреччину. Вона сьогодні вмирає з канчуком у руках. Правителі роз'їдають її, мов плющ пишну чинару. Та дізнався я, що знову заворушилися кизилбаші, тож затеплилась надія в моєму серці. А може, таки не пропаде мій народ. Тх, червоноголових лицарів, називають злодіями, проклинають у мечетях, звинувачують у змові з персами, щоб знецінити в очах людей.

Меддах Омар замовк. Він довго дивився у вогнище, а Юсуф скося глянув на Мальву і не сказав нічого. Омар повернув голову і побачив дівчину. А Мальві здалося, що сон продовжується, що вона може сказати ще одне бажання. Але яке, яке?..

Просвітліли Омарові очі, він упізнав злиденну колісь дівчинку, тепер розквітлу, розкішну, тільки чимось стурбовану.

— Кажу ще раз: воістину великий аллах! Як ти тут опинилася, дитино? Я вірив, що ви знайдете добрих людей. А вам з мамою пощастило. Слухай мого друга Юсуфа, він тебе добра навчить.— Омар пригорнув до себе Мальву і вже по-дитячому заговорив до неї: — І не ходи понад урвища, і не заглядай у Бінь-баш-кобу, бо там витають душі тих, хто прагне праведної помсти. А праведна помста часто проливає теж і невинну кров. Такий світ, дитино.

— Чиї ж там душі, дідусю? — тривожно запитала Мальва.

— Хіба Юсуф не розповідав тобі? Це сталося не так давно, ніхто ще й добрехати не встиг. Років з п'ятнадцять тому козаки допомагали татарам визволитись від турків. Козацький гетьман Дорош вивів на Альму шість тисяч степових лицарів проти татарського зрадника Кантемир-мурзи. Та нерівні були сили. П'ять тисяч козаків полягли разом з гетьманом над рікою, а одна тисяча відступила в гори і заховалася в цій просторій печері. Догнав їх тут Кантемир-мурза, оточив печеру і наказав виходити. Та не вийшли козаки. Тоді мурза сказав закласти вхід до печери хмизом і запалити, щоб викурити їх, як барсуків. Але і цього не злякалися козаки. Всі до одного загинули, а не здалися в неволю.

Широко відкриті сині очі Мальви палали здивованням і захопленням. Спитала:

— Вони такі відважні, ті козаки?

— Мужній той, хто знає, за що бореться. Тільки зрадники стають боягузами, дитино... Але ти не ходи до тієї печери. Там гори кісток, там страшно.

Меддах Омар попрощався і подався вниз. Юсуф і Мальва мовчки просиділи біля вогнища до вечора.

Минало літо. Марія з Мальвою заробили в Юсуфа стільки сирю й масла, що донести його не змогли б. Ахмет нав'ючив їхнім добром коня, і подались вони утрьох до Мангуша. Марія була щаслива — тепер якимось перезимують. Трохи турбувала її Мальва. Підросла, зміцніла, та надто мовчазна стала.

Не уникнули від материнських очей гарячі погляди Ахмета, які він раз у раз кидав на дівчину. Ба, отой невловимий дівочий смуток завжди приходив тоді, коли серце вже чогось прагне, а чого — сказати не може. І Марія благала Бога, щоб допоміг швидше заробити гроші, бо відтак може бути пізно.

Мальві жаль було гір, ватрища, овечого запаху, казок і безнастанного погейкування та співу Ахмета. І засмучувала думка, що ніколи вже, можливо, не видряпається на Еклізі-Бурун, щоб виглядати тугу за тим краєм, де народилася, ніколи більше не посидить біля входу до страшної печери, де загинуло тисячу козаків з тієї маминої України, не уявить собі більше лицарів, які гинуть, аби не опинитись у неволі. Все це забудеться, як казки Юсуфа і святого старця.

Над річкою Бодраком Ахмет розв'ючив коня, подав Марії її зароблене добро.

— Спасибі, Ахмете,— промовила Марія, але парубок не чув. Він стояв з опущеними руками і тужно дивився на Мальву. Мальва бентежилася від цього погляду, відступала боком до мами.

Раптом Ахмет вихопив ножа, і поки встигла скрикнути перелякана мати, поки зрозуміла Мальва, що чинить парубок, жмут чорного дівчачого волосся залишився в його кулаці. Ахмет скочив на коня і залопотів долиною, ховаючись за хмарою куряви.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Цей світ — корабель, в якому розум — вітрило,
а думка — кермо.

Східна приказка.

Шляхом од Бахчисарая до Ак-мечеті гнав вершник шаленим чвалом. Кінь збивав куряву некованими копитами, піна клоччям вилітала з-під вудил і хльоскала в обличчя їздцеві. Бараняча кучма зсунулася на очі, вивернутий кожух тримався петелькою за ший, прохолодний осінній вітер шарпав його, намагаючись зірвати з петлі. Вже недалеко: попереду завидніли пологі хребти, що набігли один на одного, наче випущені в череду бики, під лисими хребтами забілили будинки резиденції калги-султана. Враз гонець різко зупинив коня. Зсунув шапку на потилицю, вгледівся вдалину: по дорозі неквапно наближався невеликий кінний відділ. Два вершники — один на буланому, другий на білому в яблука арабському коні — їхали попереду, за ними ішов слідом загін сейменів.

Гонець зрозумів: калга-султан Іслам Гірей вирушив до столиці на засідання дивану, не знаючи, що сталося. Помчав назустріч калзі. Спинив запіненого коня на краю дороги, спішився і підійшов до найвищого тепер у краю сановника.

— Що скажеш? — спитав Іслам Гірей.

Гонець підвів очі, не розгинаючись. На нього дивилися двоє всевладних людей: калга з суворим поглядом чорних очей і не менш могутній від нього вузькоокий, з приплюснутим і схованим у рідку бороду обличчям аталик³ Іслама Гірея Сефера Газі.

— Хай милує мене аллах від твого гніву, високий ханський достойнику, за чорну вість, яку я тобі приніс. Сонце сонць, уста аллаха, могутній хан Бегадир Гірей учора вранці в Гезлеві...

Іслам Гірей не зрушив ні одним мускулом лица, тільки сіпнулася гостра з роздвоїною борода; повіки Сефера Газі звузилися, і крізь щілини, подібні до слідів від прорізу осокою, блиснули бистрі зіниці. Він повільно повернув голову до Іслама, калга-султан притиснув руку до грудей і процідив крізь стиснуті губи:

— Могутній наш предок Чингіз на горло карав вістунів горя. Пріч з дороги! — гукнув на переляканого гінця і цвѣохнув нагайкою коня.

Іслам Гірей намагався весь час триматися попереду Сефера Газі, не бажаючи зустрічатися з ним поглядом. Знав: хитрий старий учитель дивиться тепер в його потилицю і вгадує всі думки, що рояться в голові калги — першого претендента на бахчисарайський престол. Знав, що поділиться своїми думками з аталиком як не сьогодні, то завтра, але тепер, коли кожна секунда важила не більше і не менше, як зеленоверха чалма, тепер, коли серце калатало в грудях: «Нарешті, нарешті, нарешті!» — коли очі жаріли жадобою й тривогою, він не хотів заглядати у вузькі прорізи очей Сефера Газі, що завжди відкривалися тоді, коли Іслам потребував поради.

Що — «нарешті»? Він чекав смерті свого старшого брата? Так, чекав. Якщо б Бегадир не помер учора — о, слава аллаху, що вря-

³ Вихователь ханича (тат.).

тував від гріха,— Іслам сьогодні на банкеті сам би його відправив у той дивний світ, де цвітуть сади, а внизу течуть ріки... Слинявий віршомаз-нездара і боягуз, скільки лицарів згубив марно під Азовом, під тим непотрібним Кримові Азовом, і все лише для того, щоб ні на штрих не зрушитись з компасного кола послуху султанові. А цей послух привів до загибелі татарського війська. Не стільки Азова, скільки саме цього хотілося Порті. Азов утратити — відтяти мізинний палець на лівій руці, Крим утратити — позбутись цілої правої руки, яка горне для імперії золото і невільників з України, Московії і Ляхистану. Порті потрібне було ослаблення Кримського ханства, і Бегадир блискуче виконав волю свого повелителя!

«Не зрушитись з компасного кола послуху султанові,— вистукували копита по камінню,— не зрушитись з компасного кола послуху Ібрагімові, придуркуватому, юродивому. Так, так, я, Іслам Гірей, присягну, присягну, присягну, це добре, що в Стамбулі Ібрагім, Ібрагім...»

Шмагав коня нагайкою, бо кожна мить — це трон, кожна хвилина — це незалежність татарського ханства. Аби тільки не спіткнувся кінь, це ж, може, якраз ота мить...

Хто перший з нащадків Чінгіза втратив її? Ногай, Тімур, Хаджі Гірей, Шагін Гірей? Де спіткнувся Шагін Гірей?

Сефер Газі витримав час, поки вгамується буря в душі шаленого Іслама, потім порівнявся з ним, сказав:

— Гарячий розум — виграш у бою. Холодний розум — перевага в політиці. Сповільни свій крок, Ісламе. Там, попереду, не ворожі обози і не жерла гармат. Там снується павутина змов та інтриг, там вже закишили змії підступності і злості. Мечем не візьмеш їх, а тільки гнучкою мислю.

Сефер Газі звів повіки.

— Що ти вирішив робити, Ісламе?

— Сьогодні їду в Стамбул.

— Не гоже думаєш. Чи слід вождеві йти попереду війська і першому приймати на себе ворожі стріли? Ти ж не можеш вгадати, як зустрине тебе султан. А якщо він прийме тебе за посланця від твого брата Мухамеда, який теж нетерпляче чекав смерті хана? А чому б ні? Може султан згадати, що ти колись, ще юнаком, стояв на боці нещасного Шагіна Гірея. А чому б ні? І замість позолоченої шаблі й соболиної шуби тобі можуть піднести шовковий шнурок на срібній таці. А чому б ні? Не гоже думаєш, Ісламе.

Сефер повернув коня ліворуч, і подався почет калги-султана понад Бодраком землями яшлавського бєя.

— Не потрібний нам сьогодні парадний в'їзд,— продовжував з незворушним спокоєм Сефер Газі.— Ще маємо час. Нам краще непомітно ущелиною зайти в Ашлама-сарай і почекати там вірного тобі молодшого брата нуреддина Крима Гірея. Шли гінця в Качу і подумай про подарунки Ібрагімові.

За хвилину один з сейменів скакав через біасальські верхи до резиденції нуреддина, а Іслам з Сефером поволі їхали попри вапнякові урвища скали Бакла.

— Ми на землях Яшлава,— порушив мовчанку аталики.— Приказка каже, що там, де ступить копито ханського коня,— те ханське. Та це далеко не так. Яшлавський бєй, щоправда, слабосилий. Але є Мансурови, Ширіни... Ті сильні. Позаду тебе ступає сотня вірних капи-кулу — рабів твоїх, сейменів. Ханові треба на когось опертись. Хто буде в тебе правою рукою, чи думав ти над цим, Ісламе?

Іслам Гірей оглянувся. Його улюбленець, хоробрий білочубий Селім, якого він купив у старої циганки в Салачику, їхав на коні у першому ряду воїнів і не звсдив відданих очей з калги-султана.

— Бєї зрадили Шагіна Гірея,— відповів шорстко Іслам.— Не вони будуть моєю опорою. Маю розбите під Азовом військо, та я

його подвою, потрою, вдесятерю! Лицарі будуть моїми обома руками!

Промовчав Сефер Газі. Йому сподобалась відповідь, бо сам вів свій рід з капи-кулу і ненавидів беїв. Але знав: без них ханові не обійтися. Не прихилить до себе, не дасть гідні жертви для заклання — при першій нагоді зрадять хана. Тому промовчав.

Обігнули білу скалу Бакла, в'їхали в довгу ущелину Ашлама-Дере, стиснуту з обох боків прямовисними скелями. В долині біля Салачика червоніли дахи літнього ханського палацу.

— Ти був тут не раз, Ісламе,— говорив Сефер Газі,— та, напевно, ніколи не придивлявся до отої дивовижної скелі, що височить праворуч. Ану, приглянься добре, що бачиш?

Іслам Гірей підвів голову. Справді, дотепер не помічав: з урвища звисав велетенський камінь, обмитий вітрами, він уже надколосся зверху і загрожував загородити вузький прохід. Іслам зупинився здивований. Зі скелі дивилась на степовий Крим кам'яна подоба володаря. Груди і руки заковані латами, жорстоке монгольське обличчя владно і грізно випнулося вперед, поривчастість, гордість і сміливість відчувалися в кам'яній статуї. Здавалося, ось зараз простягнеться рука, і тисячі сонних номадів помчать туди, куди вкаже правиця вождя.

— Це ти, Ісламе, такий, як є.

Задоволення майнуло по костистому обличчі калги-султана і блиснуло двома пучками світла в темних очах. Коні йшли, Іслам не відривав погляду від кам'яної подоби володаря, а вона що крок, то міняла свій вигляд, лагіднішала, розпливалась і врешті злилась із плоскою скелею.

— Тепер оглянься,— мовив Сефер, коли минули скелю.— Подивися з цього боку на той сам камінь. Що бачиш?

Іслам оглянувся і здригнувся. Над урвище виповз велетенський тритон з хитрою головою сфінкса, причаївшись до хижого стрибка.

— Це ти, Ісламе, такий, яким теж мусиш бути. Ти побачив два боки однієї і тієї ж суті — влади. Сміливість і владність у тебе є, хитрості повинен навчитися. А коли ні, то станеш невиразний, як оця подоба, коли на неї дивитися спереду. Або ж як твій неfortunний брат Бегадир-хан. Тільки пам'ятай, сфінкс не повинен бути дужчий за лицаря, бо тоді перехитриш сам себе.

— Мудрий єси, мій учителю,— промовив зворушено Іслам Гірей.— Ти моє друге обличчя, я ще не знайшов його в собі. І дай нам аллах удачі — будеш моїм першим візиром.

Стулились повіки розумного старця, знову його обличчя закрилося зморшками, тепер Іслам не міг би вгадати: радий аталик з такої перспективи чи в душі іронічно насміхається з недосвідченого ханича?

І тут згадалася Ісламові красуня циганка, яку він мав покликати тоді, коли почне вирішувати сам свою долю. Покликати, щоб побажала щастя. Тепер настав той час. Нині в літньому ханському палаці єгипетська чарівниця ошчасливить його.

— Селім! — збуджено вигукнув Іслам, і синьоокий сеймен вихором прискакав до калги.— Ти не хочеш завітати до своїх у Салачик?

Юнак звисив голову, не відповів. Спохмурнів Іслам. Це вперше Селім не виявляє бажання виконати наказ.

— Ти в мене батько й родина,— сказав Селім.— А більше нікого я не знаю.

— Справжній капи-кулу! — Іслам вдоволено плеснув Селіма по широкому плечі.— То слухай, що я тобі наказую: скачи в Салачик і знайди мені ту циганку-красуню, в якої очі світяться вогнем, а стан гнучкіший від лози...— Калга-султан раптом замовк, він помітив струнку дівочу постать у червоному сарафані, що вийшла з-за гори на стежку.— Зажди, може, це вона. Добрі джіни самі ведуть

до мене віщунів мого щастя. Тдь їй назустріч і привези сюди!
Сефер Газі поблажливо всміхнувся.

За хвилину Селім повернувся, тримаючи в сідлі на смерть перелякану дівчину.

Це не була циганка. Зовсім юна красуня, ще дитина дивилася на Іслама великими синіми очима, страх спливав з її обличчя, вона прикипала поглядом до лицаря в голубому каптані, наче впізнавала його; в Іслама дивно, по-юнацькому стиснулося серце — він ще не зустрічав такої свіжої краси і вмить забув про єгипетську чарівницю, з якою тільки що бажав провести ніч.

— Хто ти така, дівчино? — тихо мовив Іслам, під'їжджаючи ближче. — Не бійся, зла тобі ніхто не зробить. Хто ти і звідки йдеш?

— Я Мальва, з Мангуша. Мама послала в Салачик за...

— То й видно, що ти не циганка: очі в тебе голубі, як у мого Селіма, і сказав би я — брат з сестрою зустрілися, якби не твоє чорне, мов гебан, волосся. Скільки років тобі?

— Дванадцятий...

— Вродлива ти, — блиснули очі в Іслама Гірея.

Від цього погляду обсипало Мальву жаром, і їй стало так гаряче, як тоді, уві сні, коли вода чарівника обмивала її тіло. Мов заворожена, вона сповзла з Селімового коня і підступила до Іслама.

— Ти знаєш, хто я, дівчино?

— Знаю... Ти хан.

Широко відкрились у Сефера Газі очі, рвучко нагнувся Іслам Гірей, підхопив рукою дівчину за стан і поцілував її в щоку.

— Устами дитини глаголе правда, — сказав аталик. — Не гайся, Ісламе, вдержати ворожбу платою. Бо сказано: до казана розуму потрібен ще й черпак щастя.

— О, плата буде тобі, дівчино, велика, якщо тільки захочеш її колись узяти. — Іслам підвів обидві руки до неба. — Свідком аллах, якщо я стану ханом, то ти будеш третьою, але першою дружиною Іслама Гірея. Я знайду тебе в Мангуші. Селіме, відвези її до самого села.

В цю мить почувся густий стукіт копит в ущелині. З Бахчисарая мчали чотири вершники, і серед них пізнав Іслам нуреддина Крима Гірея.

Юний ханич зупинив коня, крикнув:

— Мухамед ще вчора відправив посланця в Стамбулі

— Прокляття!

Заскреготали вудила по кінських зубах, здибився рисак на задні ноги, закричав Іслам:

— В Ашлама-сарай! — і перший рвонув по вузькій стежці ущелини.

У Золотому Розі щодня розвантажувались галери. З Європи й Африки привозили дівчат-полонянок, купці з різних країн постачали гарем парчею, шовками, кисеєю, набивали золотом табівки і верталися додому, задоволені щедрістю падишаха.

Ібрагім сьомий день пиячив на radoщах: черкеска Тургана народила йому сина Магомета.

З-під Азова поверталися розбиті полки.

Великий візир Аззем-паша чекав султанського гніву: Азов вистояв. Він сам не міг збагнути, як могла втриматися невелика фортеця перед такою незліченною турецько-татарською силою.

Захмелений султан не викликав візира, він почувався спокійно: забезпечив охорону палацу, тисячі найманих шпигунів розіслав по столиці, Азов же десь надто далеко.

Аззем-паша сам попросився до султана на прийом. Адже війна програна, треба вирішити, що діяти далі — воювати чи миритися.

Ібрагім блаженно усміхався, очі в нього були п'яно-каламутні, він поманив до себе пальцем візира і показав йому зрисований якимись чудернацькими кривими лініями пергамент.

— Дивися сюди, безголовий візирю, — тицяв султан пальцем на рисунок. — Яке це щастя, що великий аллах послав вам мудрого падишаха. Ви рік стояли під Азовом, і ні одна бараняча голова не могла додуматися, з якого боку його брати. Дивись добре: це карта Прикаспію і Приазов'я. Бачиш, Каспійське море. Сюди увійде наш флот і піде Волгою вверх аж до того місця, де Дон впирається у Волгу, наче ти ось об поруччя крісла. Там перекопаємо широкий рів, тим ровом флот вийде на Дон і попливе вниз. З тилу несподівано вдаримо на Азов, і з нього залишиться купа попелу. А тебе призначу адміралом. Та це ще половина діла. Велику битву розпочнемо тут, у Туреччині. Я виріжу... — Ібрагім оскалив зуби, — виріжу, виріжу всіх християн...

Султан п'яно зареготався і хльоснув пергаментом по лиці великого візира.

«О аллах! — шепотів сам до себе Аззем-паша і виривав клоччя волосся з бороди, повертаючись з султанського прийому. — Я не хочу, я не можу більше жити! — Проходячи кімнату катів, він шукав очима капиджіїв, і якби вони були, просив би, щоб йому відтяли голову. — Я не хочу жити. Божевільний султан, божевільний уряд, і я, розумний блазень, виконую волю безумних злочинців!»

Зігнутий, пониклий, заходив великий візир у двері паша-каписи⁴. Біля входу його чекали зігнуті в пояс татарські послі. Вони просили благословити Іслама Гірея на кримський престол. Візир довго придивлявся до обличч посланців і сказав їм таке, що вони знизали плечима, не знаючи, чи при своєму розумі султанський достойник.

— До кизляр-аги Замбула йдіть. Так, так. Він відає справами Криму, я ж Азовом. — І пішов, дивно посміюючись.

Замбул насправді вже встиг прийняти послів від Мухамеда Гірея. Скарбниця кизляр-аги поповнилась ще одним мішком золота, і тепер він чекав лише, коли прокинеться п'яний султан.

Уранці Ібрагім довго не міг розторопати, чого хоче від нього Замбул. Стоїть на колінах і клянчить про якийсь Крим. Крим? Ну, то що? Помер хан? Помер один, другого призначимо.

Ібрагімові хотілося пити. Це ж так добре — випити і знову поринути в рожевий хаос марень, а потім до самого ранку блукати по кімнатах гарему і насичуватись, насичуватись, впоювати спраглу плоть любов'ю, несиліти від неї і знову пити. Чого він так колись боявся, що не зможе керувати державою? Ось уже третій рік вона існує при ньому, як існувала, і він тримає її в руках. Плесне в долоні — і є золото, і є одаліски, і потроєна охорона палацу, і ціла армія шпигунів, які за добру плату доносять, хто бунтує проти султана. А тоді тільки голови — чах, чах, чах!

— Чого ти хочеш, Замбуле? — спитав роздратовано.

— Султане, до твоєї високості прибув з Криму ниций раб нуреддин Крим Гірей. Він хоче просити в тебе, володаря слави і величності, щоб ти затвердив його брата Іслама на кримський престол.

— Я прийму його, коли бог просвітить мій розум безпомилковим рішенням, — відповів Ібрагім улюбленою фразою і дав знак Замбулові, що розмова закінчена.

Але кизляр-ага не піднімався з колін.

— Воля твоя, султано, та хай буде тобі відомо, що Іслам Гірей ще при ханові Джанібеку попав до гяурів і сім років перебував у почесному полоні в найзапеклішого ворога Порту — польського короля, де навчався зміїної хитрості і лукавства.

— Він боягуз?

— О, ні, він сміливий, як барс, це...

— То хай буде Іслам Гірей ханом, — несподівано для Замбула мовив султан. — Я пошлю його на Азов, коли спорядять флот, через Каспій, Волгу і Дон.

— Азов буде твій і без нього, — переконував Замбул. — Твій неосяжний розум змішає з чорною землею гяурську фортецю. А Іслам, хай буде тобі відомо, підтримував Шагіна Гірея, зрадника, якому за твоїм велінням стяли голову три роки тому.

Ібрагім схопився на ноги. Він досі нічого не знав про якогось Шагіна Гірея, який, очевидно, готував змову проти нього. Але тут же заспокоївся. Думка про те, що цю змову знешкодили без його відомо, потвердила ще раз могутність його влади і безмежну вірність Замбула.

— негайно, зараз же запроторити в дарданелльську фортецю Іслама Гірея! — крикнув Ібрагім. — І на Крим вислати військо, сто тисяч, двісті тисяч!

— Не потрібно війська, — заспокоював султана Замбул. — Крим нині не бунтує. А коли повелиш назначити ханом Мухамеда, боягузливі татари стануть смиренніші, ніж за Бегадира.

— Повеліваю, — рік султан.

За білим островом Мармара вирує море. А в Дарданеллах тихо, тільки сивими ребрами біжать хвилі і тихо хлюпаються об берег.

Фортеця Султаніє над самою протокою. Біля фортеці стоять дві поржавілі велетенські гармати. Ядра, вистрелені колись з цих гармат, пробили віковічні мури Константинополя, і крізь пробоїни увійшов до міста Магомет II Завойовник, щоб стягти голову останньому візантійському імператорові Костянтину Палеологу і погрозили всьому світові своїм мечем.

Тепер грізні жерла цих гармат уже не страшні нікому. Але вони є. Їх ще не скинули в море, вони свідчать про колишню войовничу могутність Порту, хоч нині стережуть тюрму.

Заходить сонце. Ніч западає раптом, сонно дихає вода, як людина в трудному сні, поривчасто, зрідка.

І так без кінця: тижні, місяці, роки... І тільки, як сон, згадуються Ісламові Гірею ворожба старої циганки і дитяче пророцтво дівчинки Мальви. Немає нічого...

А молода сила нуртує, і біль визолує душу. Зрадник Мухамед гріється біля мангал у гаремі, жирує, а турок щораз міцніше скоує ланцюгом Крим. Ісламові зрідка приносять вісті з батьківщини. Іноді запливе в затоку якась рибацька байдарка — то, гляди, вірні переодягнені капи-кулу.

...Яничарський гарнізон роз'їхався з Кафи по півострову забирати татарських юнаків у аджем-оглани.

...У Криму голод. Сарана доконала степ. Люди у відчаї йдуть за Перекоп і не повертаються, залишаються жити на Диких Полях. Все більше й більше людей купують грамоти в хана, а він радо дає, бо хоче бахчисарайський палац уподібнити до стамбульського Біюк-сарая. Крим пустіє.

...Від розкладених трупів людей, які загинули голодною смертю, шаліють пошесті.

...Турецькі мубашири забирають на ринках у татар усю здобич. Стамбульський двір вимагає золота. Азов здався, та від цього султанська скарбниця не збагатіла. Російський цар, зляканий Ібрагімовою погрозою вирізати християн у Туреччині, наказав козакам за-

лишити Азов. Козаки підпалили порохові льохи і віддали туркам купу каміння.

А що робить Мухамед?

Він, як і Ібрагім, не виходить з гарему і щотижня висилає в Стамбул чауша з листом, в якому присягається на вірність.

Іслам Гірей у дарданелльській фортеці, мов загнаний у клітку лев. Та Сефер Газі знає всі таємниці державного ладу Порти і вже кілька місяців сидить у Стамбулі, маючи надію зустрітися з Аззем-пашою.

Небагато сподівань покладає Іслам на аталика. Він пробує діяти інакше. Пише листи, в яких закликає скинути Мухамеда Гірея з трону, листи розходяться по всьому Криму. Сам готується до втечі. Він піде в гори, збере військо, за Перекопом знайде козацьких недобитків і кине виклик усьому світові. Його поклик почують серби, болгари, єгипетські мамлюки... З дня на день чекає Іслам торгової паштарди, якою він пробереться через Дарданелли і Босфор у Чорне море.

Заснула сторожа. Ледь-ледь хлюпочуть хвилі, та не чути, щоб хтось полохав веслами затихлі води Дарданеллів. Чому ж не йдуть? Затримали, пронюхали?

Неподалік тихо стукнулася об берег байдарка. Хтось іде... Один. При місяці сріблиться бородата голова. Сефер!..

Сефер Газі підійшов близько до Іслама, плескاته обличчя надималось від стримуваного віддиху, повіки зійшлися так щільно, що не видно крізь щілини чорних зіниць. Аталик сердитий. Іслам бачить, як він насилу стримує лють. Намагається вгадати, що могло статися.

Розплющилися очі, гнівним поглядом проштрикнув Сефер свого вихованця, схопив його, мов хлопчика, за барки, потряс.

Зів'яв старий. Опустив руки і пішов до берега, спотикаючись об каміння. Сів, звисив ноги у воду. Мовчки присів біля нього збентежений Іслам. Знав, що гнів аталика недаремний. Видно, все викрилося.

— Коли мало сили,— мовив несподівано спокійно Сефер Газі,— треба розв'язувати міх хитрощами, Ісламе. Я колись тобі показував кам'яну подобу в Ашлама-Дере, яку природа створила наче вмисне тобі для науки. Але ти не послухався... Лізти на рожен і чесно вмирати — геройське діло. Таких героїв хвалять і шанують, про них складають пісні ашуги. Та це лише частина боротьби за волю. Є інші герої, які роблять другу половину справи. Їх не шанують, ними гидують, але без них не може звершитися перемога. Вони мусять принижуватися, називати себе рабами і слугами, цілувати стопи своїм повелителям. І за це насильство, яке вони чинять над собою, треба їх шанувати. Бо приносять користі не менше. Вони пролазять у саме серце ворога і зсередини точать його. А заплата їм за це — ганьба від людей. Слава — першим. Тільки запам'ятай: той не любить своєї батьківщини, хто хоче винагородити за любов до неї. Я ще раз терпеливо роз'яснюю тобі, Ісламе: вождь повинен поєднати в собі геройство чесне з геройством хитрощів. А якщо ні, то ти тільки воїн, тоді іди на герць і не берися за кермо.

— Що сталося, Сефер-баба? — спитав Іслам Гірей, коли аталик закінчив свою довгу мову.

— Ти мусив би вже догадатися, що... Коли твій ворог навіть мурашка, то вважай її слоном. А Мухамед таки хан, і в його руках влада. Я довго тинявся попід ворітьми сарая, багато терпіння і грошей коштувало мені, поки я домігся зустрічі з всесильним Замбулом, якого колись купили на кафському ринку за тридцять піастрів. І таки зустрівся з ним, і він влаштував мені аудієнцію у великого візира. А тоді, коли вже мала вирішитися твоя доля, чауш Мухамеда Гірея примчав з доносом, що ти розсилаєш бунтарські листи по Криму. Зляканий заєць стає левом. Ти розкрив карти перед боягуз-

ливим Мухамедом, і він тебе зжере. Ти забув, що пес, який хоче вкусити, зубів не вишкірює... Я пробував заперечити, але візир показав мені листа, писаного твоєю рукою. Сьогодні ти чекав не мене, а торгової паштарди, я знаю. Вона арештована в Золотому Розі, твоїх друзів завтра повісять, а ми з тобою помандруємо на острів Родос.

Немов підтята, впала Ісламова голова на груди.

— Звідти не вертається ніхто.

— Навіть тоді, коли стоїш під ешафотом і холодний шнурок дотикається борлака,— вузькі очі Сефера Газі були бадьорі, і не тьмяніла в них безнадія,— навіть тоді не кажи, що все пропало...

Другого дня Іслам Гірей і його вірний наставник Сефер Газі плвли під вартою двадцяти яничарів Егейським морем на південь.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

Розмови з мудрецьми більш потрібні царям,
ніж царські ласки мудрецьм.

Сааді.

Одної з осінніх ночей, перед світанком, коли правовірні снідали, щоб заpastися на денний піст, темна пляма дійшла до середини диска повного місяця, а потім поволі сповзла.

«Щось трапиться у султанському дворі, когось не стане в Біюк-сараї,— зашепотіли люди, вийшовши на вулиці Стамбула.— Коли темніє сонце — то султана, а якщо місяць...»

Бачив затемнення місяця і Аззем-паша. Він не був забобонний, але затемнення, яке віщувало смерть великому візирові, надто відповідало обставинам, що склалися при дворі,— всього можна було чекати.

Ібрагіма, оточеного вартою і мурами, виснаженого вином і гаремними ночами, щораз частіше полонила манія страху і підозрливості. Іноді він шалів у божевільній люті, якої боявся навіть Замбул; султан шукав тоді жертви, і не одна голова постельничого чи кубкодержця котилася додолу просто в султанських спальнях. Після нервових нападів Ібрагіма охоплювала меланхолія, він кликав великого візира і примушував його слухати свої вірші або маніяцькі плани завоювання Русі, Італії, Угорщини. Аззем-паша кожного дня чекав безглузлого наказу, якого виконати не зможе. А тоді, звісно, кінець, Нур Алі давно жде такої нагоди.

Великий візир відчував тепер більше, ніж будь-коли, пекучу потребу зустрітися з кимось розумним, кому б міг звірити свої думки і сумніви, від кого почув би слова поради і розради. В Біюк-сараї такої людини не було.

Якось таємні агенти принесли у двір чутку, що у Стамбулі знову з'явився меддах Омар: він розмовляє з людьми, слухає їхні скарги. Що з ним чинити?

Аззем-паша багато чув про меддаха Омара ще в часи Амурата. Про мудреця, який розгадав сон шаленого султана під стінами Багдада і якимсь чудом залишився живий, ходили по країні легенди. Великий візир наказав розшукати Омара і запросити його до свого палацу на перший день байраму.

Коли мосахир настирливим калатанням об дерев'яну дошку сповістив правовірних про кінець посту, до приймальні візира прийшов меддах Омар. Хвилину стояли вони один напроти одного — неймовірно схожі, немов близнюки: однакового зросту, віку, обидва сивобороді і високочолі, різнив їх хіба тільки одяг. Візир — у білій хутряній киреї, Омар — у простому, вицвілому на дощах і сонці бурнусі. Зустрілись, наче сини однієї матері, яких доля розлучила ще в дитинстві і повела різними шляхами: одного — до вла-

ди, другого — до народу, одного зробила володарем, другого — мудрецем. А на схилі віку звела знову, щоб кожний з них розказав свій досвід, свою правду.

— Ти просив мене, великий візирю, хай бог дасть тобі вічне життя, щоб я прийшов до тебе,— поклонився меддах Омар.— Що ж примусило можновладця, який тримає в руках тисячі військ, мільйони народу, вдатися до убогого меддаха, що не має нічого, крім крихти простої людської мудрості, подарованої аллахом.

— Сумніви,— коротко відказав Аззем-паша.

Не чекаючи запросин візира, меддах сів на гаптовану сріблом подушку, напроти нього сів і візир. Омар приглянувся до обличчя Аззем-паші: не було на ньому ні пихи, ні жорстокості тирана, ні неприступності повелителя.

— Сумніви — потрібна річ,— мовив він.— Бо хто не сумнівається, той не роздумує, хто не роздумує, той не прозріває, хто не прозріває, той залишається в сліпоті. Але я не знаю, як говорити з тобою, щоб мої слова дали тобі користь. Адже сказав ваш шейхульіслам, що слів, які завдають шкоди вірі і владі, не треба знати і не треба говорити; слова, що записані в книзі пророка, треба говорити, а розуміти їх не конче, про вади вельмож можна знати, та говорити заборонено. Як дозволиш мені бути з тобою?

— Говори правду. Бо ж має хоч один із владик знати істину. Кожна мить тепер приносить незрозумілість, яку я розгадати не в силі. Колись було інакше. Давніше епоха тривала десятки років, і людські уми принатурювалися до неї, тепер же на один день десятки епох. Я розгублений, я не розумію, де істина, а де облудність, де золото, а де сухозлітка. Бачу якусь бездонну прірву між двором і країною, між потребами людей і тим, що ми їм даємо, між словом і ділом. І не знаю, як переступити її. Хто винен — султан, візир, кадіаскер? Але ж сановники міняються, а прірва западається все глибше. Двір потребує грошей, накладає на підданих податки, і чим більше їх накладає, тим менше золота в державній скарбниці. Народ стогне, а імперія від цього не міцніє...

— Це закономірно, візирю. Між бажанням держави і бажанням людей існує вічна суперечність. Але за розумних, добрих і вчених правителів ця прірва така вузька, що її можна завжди переступити. Що ж сталося у нас? До того часу, поки слава завоювання була спільною метою держави і народу, народ не шкодував свого життя для слави. Потім одна людина взяла владу в свої руки, народ попав у залежність від єдиновладця. Одна людина за всіх думати не може, вона припускається помилок, думки мільйонів не можуть збігатися з думкою однієї людини. І звідси починається та криза, про яку ти говорив. Єдиновладець прагне до розкошів, і затрати перевищують прибутки. Він хоче слави для себе — і завоює чужі землі. Кожна чужа земля сповнює люд тривогою, бо тоді життя його в постійній небезпеці. Народ хоче спокою, а не чужих земель, які не дають йому ні радості, ні хліба. Володар примушує підданих воювати, а піддані нерадо проливають кров за те, що їм непотрібне. Володар здирає податки на воєнні витрати, людське майно перебуває під постійною загрозою, люди втрачають бажання до його придбання. А багатство держави залежить від особистого багатства людей. Якщо його в них немає — звідки візьметься в держави?

— Ти говориш страшні речі, розумний старче,— мовив у задумі Аззем-паша.— Твої слова доводять безвихідність становища Турецької імперії. Я ж думаю про її могутність, а не про загибель, і шукаю шляхів до зміцнення.

— Те, що рветься, без краю зшивати не можна. Ми, правда, невтомно зшиваємо, але чим? Догмами старого корану, який навіває багато думок і поезії, але став непридатний для управління державою. Тисяча років минуло від часу його створення, а стано-

вища світу й народів, звичаї і погляди не існують незмінно. З плином часу відбуваються постійні зміни, коран же залишається такий, як був при халіфах пророка. Може, потрібні доповнення? Напевно потрібні. Та улеми, чиїми руками управляє єдиновладець, відірвані від дійсного світу, їхнє мислення умоглядне, їхні книжні закони не відповідають життю. Тому богослови й припускаються помилок. Їм же наслідують меткі пристосуванці ради своєї наживи. Народ перестав їм вірити. Султан відчуває це, щораз менше довіряє своїм власним синам і смиряє своїх же людей чужинцями-яничарами. Звідси починаються внутрішні бунти, а бунти — це початок загибелі імперії.

Аззем-паша підвівся.

— Омаре,— сказав він,— дай подумати мені. За твої слова можна повести тебе на ешафот. Але від цього не зміцніє Туреччина. Якщо ти маєш рацію, то ні за що тебе карати, коли ж ти помиляєшся, то твоє красномовство не підірве державних підвалин. Ти мислиш, а мислячі люди повинні жити. Прийди до мене за сім днів. Я хочу продовжити нашу розмову.

У перший день байраму до Стамбула з'їхалися купці і крамарі з усіх кінців імперії. Як і кожного року після рамазану, на Беде-стані мало відбутися султанське торжище. Субаші оголосив, що відкриватиме торги сам султан Ібрагім.

Ювелір Хюсам зважився піти ще раз зі своїм незвичайним крамом на базар. Мав продати хоч трохи товару, щоб заплатити податок. Старості ювелірного цеху, уста-рагінові, донесли, що Хюсам і далі виробляє браслети, медальйони, амулети, а до цеху вступати не хоче, тож староста наклав на старого неймовірно високий податок — аж вісімсот акче.

Базарний гармидер було чути здалеку. Народ тягнувся юрбамми до центру, на в'ючених мулах і верблюдах пробивалися купці крізь натовп, тіснячи піших, викрикували носильники, вимагаючи вступатися з дороги. А з обох боків один біля одного сиділи жебраки — предтечі базару. Так багато жебраків Хюсам ще не бачив. Кожного року їх, видно, збільшується, а хто знає, може, незабаром і старий ювелір поповнить їхні ряди?

Хюсам притулився в ряді, поставив перед собою солом'яне крісельце, розклав на ньому свій дорогоцінний крам.

Крізь базарний гармидер долинали уривки фраз, небавом Хюсам міг уже вловити їхній зміст: люди обурювалися, що на ринку ходять фальшиві монети, а піастри викарбували з нещирого золота.

Напроти, біля дверей нужденного склепу, стояв крамар у смішній позі, ніби розіп'ятий, і лементував крізь сльози:

— Я ніколи не підвищував цін, але погляньте, погляньте, які мені гроші дають!

Хюсам скорботно похитав головою. Цього крамаря стамбульський кадій прибив сьогодні за вухо до одвірка крамниці — справедлива кара здирщикам. Але ж як він міг не заправити подвійної ціни, коли гроші наполовину втратили вартість?

Біля султанського палацу тим часом чинився не менший шарварок, ніж на базарі. З самого ранку біля головних воріт зліва стояли вишикувані кінні спагії, ті, що служили султанові за землі,— тімарісти і заїми; справа — яничари. Очікували виїзду султана. Повинна була відбутись церемонія цілування султанської мантиї.

Падишах довго не з'являвся. Врешті відчинилися ворота, але замість нього вийшов начальник охорони султанського плаща, перед собою на дрючку він ніс Ібрагімову шубу.

Здибались ураз коні спагіїв, обурені комонні готові були ринути у ворота і вчинити розправу над султаном за ганьбу, але тут почулася зична команда яничар-аги Нур Алі: «До зброї!» — і спинилися спагії. Розгублений капу-ага схопив у руки шубу і підніс її

для цілування алай-бегові. Той зблід від обурення і зневаги, і не знати, чим би все закінчилось, якби не закричали яничари:

— До падишаха! Хто поперед нас сміє цілувати султанську мантию?

Зчинилась буча, вартові капиджії побігли у двір доповісти Ібрагімові про небезпеку. Султан почув підозрілий крик і дрижав усім тілом. Дізнавшись про причину яничарського бунту, він наказав негайно стягти голову церемоніалмайстру. Капу-ага був страчений прилюдно, заспокоєні яничари юрбами подались на Бедестан відкривати торжище.

Чорбаджі Алім ішов поперед своєї орти — бундючний, у дорогому кунтуші. Темним поглядом поводив на торговців, і вони нітілись, замовкали: на Бедестані знали звички найближчого соратника яничар-аги.

Відтоді, як Аліма призначили чорбаджі, минуло кілька років. Він міцно увійшов у довір'я до Нур Алі, гроші щедро капали в його скарбницю, що зберігалася в багатого ювеліра на Бедестані. Щодень, щорік згасала жадоба воювати — інші перспективи всміхались тепер лицареві. Знав Алім: при першій нагоді яничар-ага стане великим візиром, а він тоді стане на його місце.

Та й не було рації при султанові Ібрагімові рватися до бою. Ті часи, коли достатки і славу яничари здобували на війні, пішли в небуття. Тепер посаду і звання можна було купити, а гроші кмітливим пливли звідусіль: хабарі приносили воїни, що відкуплювалися від походів, і родовиті турки за право вступу в яничарський корпус. Бо тут краща плата, ніж у спагіїв, і кари, і смерть не такі страшні: комонних б'ють у п'яти, яничарів — по спині, комонних на кіл саджають, яничарів топлять у Босфорі. Хабарі приносили і злочинці, яким у яничарському корпусі узаконювалися грабунки і вбивства. А вже справжнє багатство прибувало чорбаджі на документи загиблих у боях воїнів.

Яничарам дозволили одружуватися і купувати землі. Казарми порожніли, воїни ставали власниками.

Алім не одружувався. Він вдовольнявся любовницями і утримував їх у розкішному конаку біля Ат-мейдану.

Чорбаджі прямував до воріт базару. Там, біля головної брами, над якою розпростер крила викарбуваний на камені візантійський орел, він стане поруч з Нур Алі, проголосить відкриття базару, а потім вибере найкращі подарунки для коханок — діамантові намиста, єдваби, шовки.

Алім не помітив старого продавця, що стояв за солом'яним крісельцем, на якому були розкладені коштовності. Хюсам прикипів до нього поглядом: де бачив це обличчя, чиє воно? І напевно вихователь і колишній приймак ніколи б не зустрілися, якби якийсь яничар не помітив майстерно вирізьбленого амулета, в сердечку якого горів діамант, списаний ледь помітною тонкою в'яззю. Яничарові очі жадібно блиснули, він глянув на стривоженого ювеліра, спитав:

— Звідки воно в тебе?

— Я... Я ювелір. Сам зробив...

— Ти ювелір? — зареготався яничар. — Ювеліри там, на Бедестані, а ти злодій! Бо якби ні, то став би поруч зі своїми цеховими.

— Я не цеховий...

— То яке ти маєш право продавати такі коштовні речі поза цехом?

Алім повернув голову, зупинився.

— Що там?

Яничар пожалів, що привернув увагу чорбаджі, тепер амулет дістанеться йому. Він притьмом сунув за пояс коштовність, і тоді закричав Хюсам:

— Віддай! О аллах, я працював над ним сорок ночей!

Алім простягнув руку, яничар слухняно віддав чорбаджі амулет.

— Ти звідки береш такі речі? — глянув Алім спідлоба на старого, він не впізнав його, бо й годі було впізнати: Хюсам висох, згорбився, обличчя втопилося в кудлатій бороді, тільки очі звідкись були Алімові знайомі.

— Ти злодій,— сказав він спокійно, кивнув до яничара, і той миттю згорнув з крісельця решту краму.

Застогнав Хюсам, схопився руками за чалму:

— О аллах, що роблять ці грабіжники!

На ювеліра посипались удари, крамарі порозбігалися, хапаючи свій товар, яничари, скориставшись з нагоди, забирали, що потрапляло під руки.

Хюсам лежав на землі, затуляючи обличчя руками, а коли сам Алім штовхнув його ногою під ребра, неймовірна кривда і лють додали йому сил, він звівся на ноги і прохрипів, бризкаючи слиною в обличчя чорбаджі:

— О зміє ядуча, викохана за моєю пазухою, о виплодку самого Ібліса, о смерть наша! Та хай тебе рідна мати прокляне!

Тепер Алім упізнав Хюсама. Він на мить остовпів, розгубився, та довкола стояли яничари — чорбаджі не міг прощати якомусь жебракові такої зневаги.

Гострий ятаган проколов горло старого ювеліра.

...Діждавшись, поки з-перед парадних воріт Біюк-сарая розійдуться яничари і спагії, до вартового підійшов якийсь купець з великим сувоєм парчі.

— Мені велів кизляр-ага Замбул принести дорогоцінні тканини для гарему,— крізь вузькі прорізи повік на вартового зиркали маленькі рухливі зіниці.— Накажи провести мене до Замбула.

Кизляр-ага підозріливо зиркнув на торговця парчею. Він не кликав сьогодні нікого.

Все починало набридати старому євнухові: і гарем, і недолугий султан, і служба. Сьомий десяток ліг на спину, все важче було її згинати; колись в'юнкий і спритний плазун ставав лінивим алігатором, якому хотілося без діла лежати на сонці, роззявивши пащу. І має вже з-за чого. Багатство є. Якби ще чистих кілька тисяч піастрів, він купив би у капудан-баші⁵ галеру, перевіз би свої скарби до Мекки і там спокійно доживав би віку.

— Не питай нічого, Замбуле,— промовив тихо купець, і зойкнув кизляр-ага:

— Сефер Газі!

— Тс-с-с... Не розпитуй, як я дістався сюди з Родосу, і не клич прислуги, поки мене не вислухаєш. Я розбагатів, у цей сувій парчі загорнутий мішок з золотом, один мішок. А другий лежить у найпотаємнішому сховку в одного татарина, що торгує на Бедестані. Якщо ти мене викажеш, то другий мішок для тебе пропаде. Коли ж нині скажеш султанові, що Мухамед Гірей готує змову проти нього, а єдиний вірний слуга Ібрагіма — це Іслам, ти отримаєш його. Як тільки мій вихованець вийде від султана з позолоченим мечем, я тобі дам ярлик, з яким ти підеш до торговця тканинами татарина Мемета. А тепер купи у мене цей сувій парчі і неси його легко, мов пір'їнку, Ібрагімовим красуням.

— Шайтан...— просичав Замбул і прийняв з рук Сефера важкий сувій.

Ібрагім поволі заспокоювався. Зловісний гармидер біля воріт Біюк-сарая нагадав йому ту ніч, коли бенкетував увесь Стамбул, а він сидів у в'язниці, проклинаючи могутнього Амурата. І раптом двері навстіж, і натовп біля дверей тюрми, і труп ненависного брата перед ним... А що, коли цей підозрілий гам — то вже його, Ібрагімова, черга? О, слава аллаху... Яничари збунтувалися за пра-

⁵ Адмірал флоту.

во першими цілувати його шубу... Значить, вірні йому, ще довго зможе він ніжитися в розкошах і спокої... Ібрагім повільними ковтками цмулив вино, очі п'яно плавали в орбітах, два Замбули увійшли до султанської опочивальні.

— Я не кликав тебе, чого хочеш, кретине?

— Змова проти тебе, султано, — випалив Замбул.

Випав глечик з рук Ібрагіма, він хотів схопитися на ноги, але спина прикипіла до подушки. Прохрипів:

— Де, хто?!

— Мухамед Гірей бунтує Крим, султано.

Ібрагім широко розкрив очі, хміль раптово пройшов. Він зірвався з подушки, схопив за груди кизляр-агу і шпурнув ним, ту-по вдивляючись у його вишкірену пащу.

— Хто, хто говорив мені, що Мухамед буде вірний Порті, хто переконував мене, що Іслам Гірей зрадник?

Замбул підвівся, випростався. Рабська покора, з якою він завжди входив у царські покої, зникла з його обличчя.

— Ти ще не бив мене, султано, і краще не роби цього. Замбул може загнуватися. Як керуватиме сонцеликий султан великою імперією, коли не стане всевідчого Замбула? Самотність пасує тільки аллаху, бо він непомильний, великий Ібрагім на самоті може помилитися. А тоді Нур Алі не пошкодує твоєї голови, як не пошкодував Амуратової. Я ж тобі даю, як завжди, щиру пораду: пошли негайно за Ісламом Гіреем на Родос, а за Мухамедом у Крим.

Ібрагім стояв з опущеними руками, піт горошинками спливав по виду і скапував по рідких волосинках борідки на мармурову підлогу. Тепер він зрозумів: ота його могутність, оте сплескування в долоні було самообманом. Усі ці роки ходив він по палатах обдурений своїми ж підлеглими, і влада його триватиме доти, доки вони захочуть. Кара-гез! Все, що було дотепер, — це Кара-гез, а він, перекостюмований у султанський одяг в'язень, тішить публіку так, як цього хоче Нур Алі і цей потворний владика. Ось він, балаганщик, розправив перед актором спину, дає йому зрозуміти, що вистава повинна мати кінець. Продовжити!.. Будь-що продовжити виставу. Грати так, щоб вона була цікава, щоб публіка просила повторювати сцени ще і ще і не вимагала опускати завісу...

...Гордо ступав Іслам Гірей до султанського селямлика. Він був упевнений у перемозі. Розумний Сефер Газі — великий друг і мудрець! Але дивно: чого йому не допомогли капи-кулу — сеймени, а перекопський бей, який послав на султанське торжище свого салердар-агу⁶ Мемета з мішком золота? Ісламові згадалася розмова з аталиком у Ашлама-Дере: «Хто буде твоєю правою рукою?» Мансур-бей хоче бути нею. З Мухамедом, видно, не вдалося. А чому? Невже брат не ласий на гроші? А може, побоявся бей давати золото в нездалі руки? І дає їх сильнішому, щоб купити хана для себе. Так... Але ж коли хабар заходить у двері, правда виходить крізь вікно. Невже йому не вдасться чинити свою правду, бо він куплений хабарем ще до вступу на престол?

Ібрагім возсідав на краю басейну, спершись ліктем на подушку. Він силкувався надати своєму обличчю виразу зверхності і владності, та блідість, змережана кров'яними жилками, робила його нікчемним, жалюгідним. Біля султана стояв великий візир.

Іслам Гірей, постоявши мить перед своїми повелителями, впав до їхніх ніг, і тоді султан побадьорішав.

— Бачиш, Ісламе, я призначаю тебе ханом. Подивлюся, який ти є. Ти мусиш бути другом мого друга і ворогом мого ворога... Чи правда це, скажи, що Мухамед готував зраду?

Іслам Гірей глянув на великого візира. Аззем-паша знає, хто послав бунтарські листи в Крим. Він зараз може про це нагадати. Але відступати нема куди.

⁶ Начальник придворних зброєносців.

— Не можу заперечити того, що є правдою,— відповів.— Правда — вище моєї любові до брата.

Іронічний блиск спалахнув в очах Аззем-паші і погас.

— Введіть Мухамеда,— сказав Ібрагім.

Іслам рвучко повернув голову до дверей. Не сподівався побачити тут брата. Отже, ще не перемога. Мовчазний Аззем-паша влаштує зараз допит Гіреям.

— Бачиш, Мухамеде,— тим же силувано повільним і наставницьким тоном вів далі Ібрагім.— Ти не хотів бути моїм другом, то поїдеш сьогодні на Родос, і дякуй, що дарую тобі життя. Але звідти вже не повернешся. Що маєш сказати?

— Крім поклону ногам твоїм, султано, нічого нині зробити не можу. А братові своєму з твого високого дозволу хочу нагадати приказку: «Коли риєш яму, рий по своєму зросту».

Великий візир мовчав, Ісламові відлягло від серця, він сказав:

— Негоже розмовляти підданим у присутності повелителя, та коли намісник аллаха дозволив нам, ницим, отверзти уста, то скажу тобі: яму по своєму зросту вирив ти. Мені ж ти повинен бути вдячний. Адже тільки три Мухамеди царювали в Криму, ти четвертий. Всі вони померли раніше своєї смертної години і всі поховані в Ескі-юрті на околиці Бахчисарая. Ти ж на Родосі доживеш до глибокої старості і закінчиш свій шлях у мирі й спокої.

— Але мене ти заступив,— відповів Мухамед.— То звідки така впевненість, що не упокоїшся замість мене в усипальниці моїх тезків?

Ібрагім кивнув рукою, Мухамеда вивели. Тоді пройняв поглядом Іслама, і знову блідість з червоними прожилками виповзла на його худі щоки. Він боявся цієї людини, що стояла перед ним у стриманій покорі й не усміхалася улесливо на його слова. Але відмінити своєї постанови не мав сили. Великий візир мовчав, Нур Алі чомусь не прийшов, Замбул же, певно, підслуховує за дверима.

— Скільки тобі років, Ісламе, і як ти сідаєш на коня? — спитав султан по хвилині.

— Мені лише сорок років, царю, а сідати на коня я тільки починаю,— відказав Іслам, і звелись острішкуваті брови у великого візира: Аззем-паша не чекав від нього таких відточено зухвалих слів.

— Ну, іди,— промовив тихо султан і додав, як щось непотрібне, другорядне: — А служи мені правдою.

Іслам Гірей поклонився, підійшов до Ібрагіма, поцілував полу його каптана і повернувся до виходу. Слуги наділи на нього соболину шубу, покриту парчею, оперезали шаблею, прикрашеною дорогоцінним камінням.

Нового кримського хана супроводжував Аззем-паша у двір. Іслам ждав від нього настанов, але великий візир і тепер не промовив ні слова. Тоді хан сам зупинився і сказав, дивлячись в очі старому:

— Великий візирю, я прошу, щоб мені Порта не заважала розпоряджатися долею Криму.

Аззем-паша витримав гострий погляд Іслама Гірея і вперше за нинішній день вимовив:

— Тобі підвели коня в добру для тебе пору. Іди, я завадити тобі не встигну.

І знову зустрілись віч-на-віч володар і мудрець.

— Ти сказав тоді, Омаре, що кожна чужа земля сповнює наш народ тривоگو. Поясни, що ти мав на увазі?

Великому візирю не дарма згадалися саме ці слова меддаха. З-перед очей не зникав образ незалежного і гордого Іслама Гірея, який явно обдурював Ібрагіма і повернувся у свій Крим не для жирування. Війна з Кримом неминуча, але хто тепер вийде пере-

можцем, коли туди пішов царювати лицар і дипломат, а в Туреччині на престолі сидить недоумкуватий султан?

— Це велике горе нашого народу, візирю, почалося з фальшивої догми, буцімто не може існувати жодних племен у лоні ісламу. Скільки крові марно пролилося во ім'я цього догмату, а що вийшло? Татари залишилися татарами, точніше озлобленими татарами, болгари і греки ісламу не прийняли. Мало того: в боротьбі проти нашої імперії вони зміцніли духовно, і розплата над турками неминуча. А чим, власне, завинив турок? Чи йому стало краще жити від того, що Османи розповзлися по світу, чи потрібна йому Сербія або Єгипет для того, щоб він мав що їсти? Але відповідати змусять...

— Невже немає жодної ради?

— Турки почали своє існування з завоювань, і це найтяжча історична помилка нашого народу. Народ, що не поклав міцних основ своєї власної цивілізації, повинен бути сам з собою. Бо коли держава прагне розвиватися за рахунок інших, діється щось зовсім протилежне її бажанню: підкорені народи міцніють, панівні ж вироджуються, живучи чужим хлібом, розумом, мистецтвом.

— Наче чорний демон, ти пророкуєш усім нам загибель, Омаре. Як то: пропаде наша могутність і сліду від неї не залишиться?

— Хто може це знати? — відповів Омар ухильно. — Он глянь на золотий піастр. Золото є змістом монети, сама ж монета є тільки формою для змісту. Хтось колись з'єднав зміст із формою, щоб мати користь. Уяви собі, що мета втрачена — піастр не йде на ринку. Хіба пропаде зміст, якщо він справді золотий? Ні, він буде потрібний для нової форми, для нової мети.

Тихо відчинилися двері до візирівого селямлика, на порозі став озброєний капиджій. Сіпнулися вверх навислі брови Аззем-паші.

— Хто дозволив тобі заходити у мій палац? — запитав грізно.

— Султан султанів Ібрагім велить тобі зараз же явитися перед його очі, — відповів капиджій, не кланяючись.

Аззем-паша перевів погляд на Омара, меддах знервовано смикав бороду. Обидва знали: годі сподіватися добра, коли візира викликає не капу-ага, а озброєний охоронець султанських дверей.

— Скажи султанові, що я прийду, — мовив Аззем-паша.

— Мені велено прийти з тобою, великий візирю.

— Почекай мене біля входу.

Омар підвівся.

— Прийми ще одну мою пораду, ефенді, бо потрібна ще нині державі твоя розумна голова: коли йдеш до сліпця, закрій одне око.

— Ні, — відповів візир, — досить я закривав обоє очей на безумство султана. Далі не велить мені цього робити ні бог, ні совість. Ти ж бережи себе, Омаре. І більше не приходь сюди, хто б тебе не просив. Ті часи, коли царі жадали мудрого слова, минули.

Аззем-паша приклав руку до грудей, прощаючись з Омаром, і вийшов з селямлика.

Небо тремтіло осінньою синявою над притихлим Біюк-сараєм. Три мури, один від одного вищий, що огороджували султанські палаци, здавалось, підпирали довкола горизонт, і відзначив для себе візир, що донині його світ був не більший від цієї криниці, з якої видно невелике кружальце неба. Меддах Омар ніби вивів його на височенний мінарет, і Аззем-паша побачив, що дуже мало світу в султанському вицяцькованому дворі, в Стамбулі і що ціла імперія — ще не весь світ. Він безмежно великий, неосяжний і могутній, він диктує свої не звідані ніким закони народам і державам. Тож ніякий наймогутніший тиран не здатний загнущати їх і використати для своїх вигод. Хіба не хотів Нерон увічнити на землі Рим, хіба Чингіз і Бату-хан не потрясли всім материком від най-

дальшого Сходу до глибокого Заходу, чи не загинула могутня держава Тимура? Усе минуло. Це тільки людям, яким дано прожити свій куций вік, здається, що ніщо не змінюється на землі, бо ж і людина переконана, що вона не мінється, хоч її точить старість. Світ вічний, і йому байдуже, які пристрасті вирують на клаптиках землі, що називаються державами, які володарі й слуги міняються на ній. Іде він у своїй вічній мандрівці, а поруч підбігають і змінюють один одного тіні тиранів.

«Що ж повинен я, тень вищої сили, чинити ще на землі? Я бажав могутності своїй державі, тому так потрібен був мені Амурат — остання надія Османської династії. Але і він минув так, як минає все. Я побачив, що державу мою уразила зараза — яничарство, і думав над тим, як, чиїми руками вбити її. Омар переконав мене, що імперія хворіє невиліковною хворобою — проказою. Він бачить вихід, я ж не бачу, і тому шлях мій закінчився. Йти далі нікуди».

У білій киреї, у гостроверхій смушевій шапці, величний і неприступний Аззем-паша підійшов до дверей султанського селямлика, і розступились перед ним капиджії.

— Яку справу маєш до мене, султане? — мовив різко Аззем-паша і глянув на Нур Алі, що стояв у позі рисі, готової до стрибка. — Чи не міг би я залишитися з тобою наодинці, як це личить великому візирові на аудієнції в султана?

Очі Ібрагіма налились червінню, він скочив до Аззем-паші, вчепився йому в бороду і завищав:

— Де Замбул? Де Замбул?!

Аззем-паша рвучким рухом відвів кістляві руки султана.

— Замбул? Не можу знати, де він. Я відаю армією і стосунками з державами, а не гаремом.

— Де Замбул? — махав кулаками Ібрагім і в істеричі тупав ногами. — Він утік цієї ночі на військовій галері, а ти нічого не знаєш? Знайди зараз Замбула або віддай свою голову! — репетував султан, і піна котилася з його рота.

Візир злорадо посміхнувся.

— Кожний цар, — сказав він, — який сп'янів від сваволі, протверезується аж тоді, коли влада з його рук вислизає. Замбул був твоїм першим радником, я над ним не владний.

— Дозволь, султане, мені сказати слово, — повернувся до Ібрагіма Нур Алі. — Замбул купив галеру в капудан-баші. Я арештував адмірала, і ти матимеш змогу покарати його якою хочеш карою. Але ж не може бути, щоб такі справи чинилися без відомого командувача військ.

Ібрагім остовпів від такого повідомлення яничар-аги. Він був би знову заверещав, та від страху пропав голос, і замість крику прошелестів шепіт:

— Зрада... Зрада! Тугру, тугру віддавай! — простягнув руку до великого візира.

Здрігнувся Аззем-паша. Він кожен раз, приходячи на аудієнцію до султана, чекав цього наказу, який означає смерть. І все-таки приймати вирок від безумця здалося тепер страшним блюзнірством.

Тремтячою рукою він вийняв з кишені печатку і, повільно ступаючи, ніс її султанові.

— Тебе, Ібрагіме, як це годиться, називають сонцем. Так, ти призахідне сонце Османської династії, яке кидає на землю довгі тіні, що сповіщають ніч... Я з радістю умру і перед смертю оплакую тих, хто мусить жити під таким царем, як ти. Вони ж бо будуть свідками божевільних вчинків юродивого султана і занепаду імперії.

Ібрагім злякано відступав у глибокі кімнати: на нього насувалася могутня постать велетня, який зараз його розтопче. Султан забув у цю мить, що при вході стоять озброєні капиджії, а поруч все-

сильний яничар-ага, який тримає в руках яничарське військо і його на султанському троні.

Тугра наближалася до очей, ставала велика, як мідна таця, як жорнове колесо, і заступила врешті цілий світ: ще мить, і вона накриє його, і від Ібрагіма зостанеться тільки великий знак на мармуровій підлозі — пам'ять для прийдешніх султанів.

— Беріть його! — скомандував Нур Алі.

У селямлик вбігли капиджії. Вони накиннули на голову великого візира чорне полотнище і виволочили за двері...

В цю хвилину несподівано для Ібрагіма і Нур Алі до султанського селямлика увійшла валіде Кьозем. Її висока постать неначе виринула з пропасті, у якій безслідно щез великий візир. Валіде рвучко відкинула чорну шалю з обличчя, і воно, непроникливе, суворе, вмить сповнилося материнської доброти.

Нур Алі насторожився. Чому Кьозем тут? Сьогодні вранці, коли він, яничар-ага, і анатолійський бейлербей Муса-паша вирішували долю великого візира в її світлиці, валіде не сказала, що зайде на султанську половину. Що надумала ця камінна жінка з очима кобри?

Валіде підійшла до Ібрагіма, який ще не отямився від смертельного переляку, і поклала йому руку на плече.

— Твої, о сину, помисли, у діло втілені, воістину дивують підданих і близьких по крові. Ти мужньо караєш ворогів і щедрою рукою пригортаєш до себе тобі відданих.— Її губи стягнулися у вузьку смужку, вона глянула на поставного і владного яничар-агу, готового прийняти з рук Ібрагіма державну печатку, яка поки що валялась долі, і мовила: — Анатолійський бейлербей Муса-паша тут. Він падає до твоїх ніг і славить аллаха за високе довір'я султана, який велить йому взяти тугру.

Нур Алі зблід. Бейлербей Муса, а не він?! Але ж уранці... Він повернувся до султана і заволав:

— Великий падишаху, вона...

Та не докінчив. До селямлика увійшов Муса-паша, а за ним озброєна свита. В Ібрагіма засіпалась нижня щелепа, він сам нагнувся за тугрою і тремтячою рукою подав її анатолійському бейлербеєві. І нараз затремтів від нападу божевільної люті, заверещав і, вихопивши з піхви кинджал, замахнувся ним на яничар-агу.

— Замбула, Замбула до жени! Живого Замбула дайте мені, і ви побачите те, чого ще не бачили стіни Біюк-сарая! Смерть, о, яку смерть побачите!

Валіде своєю постаттю заступила султана від очей присутніх, а він у нападі шалу корчився, сжавував і стискав пальці довкола уявної шиї євнуха...

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Тільки одне літо пролітувала Марія в Мангуші, а там знову подалася з Мальвою на Чатир-Даг — голод виморював Крим.

Стратон залишався сам, з кожним роком старів, та все думав одне і те ж: як далі житиме без Марії, коли вона заробить грошей на ту грамоту і помандрує з Мальвою в рідні краї? Звик до них, рідні йому стали, і страшно було подумати тепер, що на старість залишиться один, як палець. А може б, і самому?.. Ой, та чого?.. З України ні вітру, ні хвилі, лежить вона десь там під синім небом і щулиться під нагайками або спить уже мертвим сном. Гай-гай... І навіщо їй нести туди рештки своїх надій, решту життя свого на плюндрування, на погибель?

Та ніщо не може переконати Марію. Наче скупий лихвар, складає алтин до алтина, ночами гроші перераховує.

У Марії турбота ще й про Мальву. Того літа, коли не йшла на Чатир-Даг, щось сталося з дівчиною, ніби підмінили її. То гамо-

рила, пурхала, мов метелик, понад Узенчиком — годі було її на місці втримати, і раптом стала мовчазна, не по-дитячому задумана. Не чує, коли її кличуть, водить голубими оченятами по світу, а видно: не бачить нічого, крім якихось своїх думок, не відомих матері.

Підозривала Марія: Ахмет тут завинив. Бачила, захопився парубок дівчинкою, то, може, й вона задивилася, адже буває це в дітей. Не залишала більше Мальви в Юсуфа, разом з нею в курені біля корів і верблюдиць та все приглядалась, чи не зустрічаються вони часом вечорами. Ні, не бували разом. Гасав він на своєму коні по верхах, іноді з'їжджав на чаїри, та все здалеку бовванів, а Мальва була холодно-спокійна.

Сказала якось Марія дочці:

— Там Ахмет приїхав. Ти не підеш з ним погратися?

— Ні, мамо. Я вже не маленька, щоб гратися.

Ще більше дивувалася мати: що це з дитиною, звідки жура в неї? Чи то, може, прийшла несвідомо в її душу туга за рідним краєм? Раділа від такої здогадки, сказала доньці потаємно:

— Скоро ми в хана грамоту купимо й поїдемо назавжди на Україну.

— А хто тепер хан? — спитала Мальва, зовсім байдужа до материних надій.

— Мухамед Гірей... Він, кажуть, любить гроші й радо дає ярлики за бакшиші.

— Ханом мав бути Іслам Гірей...— відповіла в задумі Мальва, і дивом пойняло Марію: звідки їй знати такі речі?

— Що ти можеш відати про ханів, Мальво? — з тривогою схилилася до неї мати.— Хто говорив тобі таке?

— Та я... я від татарок чула...— похопилася дівчина і одвернулася, аби не помітила мати рум'янів, що раптом червінню впали на щоки.

— Нам все одно, дитино, хто хан,— мовила Марія.— Аби лиш не відмовив, аби не відмовив ... У рідний край підемо...

Мальву більше не тривожили слова про Україну, про дніпровські степи. І не виглядала їх більше з Еклізі-Буруну, і до Тисячоголової печери не ходила, і забулася легенда про Орак-батыра. Наче в одержимої, снувалися її думки вузькою ущелиною Ашлама-Дере до Бахчисарая і заповнювали весь світ. А мама знову про свій рідний край, знову про те...

— Чого нам їхати туди, мамо? Хіба тут погано?

Марія сказала б навіть. Та чи зможе зараз Мальва це зрозуміти? Тут вона виросла і побачила світ свідомими очима, чужі пісні зворушили вперше дитячу душу, чужа віра хлюпнула отрутою в мозок дитини... Та вже недовго. Побачить дівчина тирсові степи, сади в молочному цвіті, кучеряві верби, білостінні хати, траву шовкову і полюбить. Бо хіба є десь краща земля?

«Ти будеш третьою, але першою дружиною Іслама Гірея»,— товклася думка в дівочій пам'яті, муляла душу і не в'яла, не крушилась серед одноманітних днів і роботи. Гарячі очі ханича, його буйна, велична постать щораз зриміше поставали перед нею, щораз чутніше відчувала на своєму плечі міцний потиск його долоні. Де ж дівся лицар, який назвав її своєю? Загинув у битві, помер, убили?.. «Що це мама знову з тією грамотою? Я нікуди, нікуди не хочу їхати!»

Аж третього літа Ахмет перейняв Мальву, коли вона поверталася від корів з бурдюком, повним молока.

— Мальво!

Він скочив з коня і несміливо підійшов до дівчини. Мальва, збентежена,— чей не запрошувати гратись в ашики прийшов Ахмет, він дорослий і вона вже не дитина,— соромливо заслонила хустиною пів-обличчя й дивилася на стрункого вилицюватого юнака, змужнілого й красивого. А поруч з ним богатирською тінню став

лицар, якого вона назвала ханом. Поруч з пастухом. Той тримав у руці меч, а цей — карбач, стан богатиря облягав золотом шитий кунтуш, у пастуха звисав з плечей сірий чекмінь, з Ісламових очей була владність і сила, з Ахметових — покора і несмілива любов. Мальві стало жаль Ахмета: адже він врятував її ще маленькою від смерті, він подарував їй стільки радості отим незабутнім «укум-букум-джарим-барим»... І все ж не такий він, не такий, не такий...

— Мальво,— прошепотів Ахмет, простягаючи руки.— Ти найкраща троянда серед усіх троянд на світі, ти найкраща квітка на чаїрах Чатир-Дагу, ти світло очей моїх... Я люблю тебе. Не закривай переді мною свого обличчя, не відвертайся від мене, я люблю тебе — свідками всі ангели раю, сам аллах...

Пломеніли пристрастю Ахметові очі, він поривався до дівчини всім тілом і насилу стримувався.

Мальва боялася такого Ахмета і заперечливо хитала головою.

— Поглянь! — парубок вийняв з кишені чекменя жмут волосся, що його тоді так шалено стяв з Мальвиної голови, креснув кресалом, подув, і загорілося воно.— Я приворожу тебе! Поглянь іще! — Він вийняв з-за пазухи жовту плоску кістку, списану дрібною сув'яззю.— Тут виписав на тебе ворожбу найученіший ворожбит з Бахчисарая. Ти будеш моєю, я люблю тебе!

Мальва злякано дивилася на розшалілого парубка і знову заперечливо похитала головою.

Тоді він вихопив з піхви ножа і з розмаху встромив його вістрям у м'якуш вище ліктя. Проступила кров крізь рукав, Ахмет навіть не скривився.

Зойкнула дівчина і, залишивши бурдюк, прожогом помчала галявинами до шатра.

Недовзі під'їхав до жіночого табору Ахмет. Він пошпурив бурдюком під ноги Марії і, не спитавши, де Мальва, сказав:

— Ахмет добрий, Ахмет не мстивий. Але Ахмет і не залізний. А тому наступного літа шукай інших чабанів і не приходь сюди більше!

З шатра вийшла німа Фатіма, вона дивилася на брата і розуміла його біль. Очі її сповнилися зла й ненависті, вона завилала, підбігла до Марії і показала на степ, а в горлі булькотіли невисловлені прокльони.

Сахнулася Марія і зрозуміла, що чужа вона тут, що не можна їй залишатися далі в Юсуфовому коші — за братову кривду Фатіма жорстоко помститься. Тож, певно, мовчала всі ці роки тільки тому, що бачила його любов...

Вибралися у Мангуш другого дня. Крізь гіркоту й образу, за подіану Фатімою, пробивалася в матері радість, що так усе закінчилось. Славний він хлопець, Ахмет, але ж не потурначитись до кінця дочці полковника Самійла. Та й грошей уже, здається, вистачить. Може, восени... Аби лиш хан не відмовив. А тут ще втішна чутка дійшла до неї: казав Юсуф, коли зароблене брала, що чув він од ашугів, буцімто козацький сердар Хмель-ага з двома полками козаків розбив іспанців у Франції. Кажуть, сам французький король його запросив. Хмель-ага... Та це ж Хмельницький, той самий генеральний писар реєстрового війська, що після розгрому Павлюка під Боровицею підписав ляхам ганебну капітуляцію. Той самий Богдан, що гостював колись у Самійла... Так, Хмельницький скорився, але залишився живий і ще потрібний Україні. Господи, невже воскресає козацтво?..

Дома розповіла про це Стратонові і ще раз просила свого вірного друга:

— Ти ж чуєш, піднімають голови козаки, десь брязкає козацька зброя... Кет-худу можна підкупити, він і на тебе присвідчить, що ти мусульманин. Ідь з нами. Продай хату і за ті гроші...

— Військо, що наймитує,— то не оборона народу, Маріє,— відповів Стратон, махнувши безнадійно рукою.— Чужі права, чуже

багатство захищає за гроші. То чужинецькі наймити, а не лицарі свого народу. Користі їхнім братам від них мало...

— Але звідки ти можеш знати, що те військо не покине найми і не піднесе ще раз шабель за свій люд?

— Два полки за люд? За народ, на якого з усіх боків насіли сотні полків ворожих? Заворуються — і розітруть їх. Минулася козацька слава, Маріє. І не повернеться більше. Та ти подумай тільки: ляхи, турки, литва, татари... Не дадуть воскреснути. А ще тепер, коли такий хан іде на престол...

— Не чула про нового хана, — роздратовано перебила Стратона Марія і замовкла: на порозі стояла Мальва, вона водила то на Стратона, то на Марію збудженим, гарячковим поглядом.

— Який хан? — спитала, ступивши крок до кімнати. — Який хан?

Стратон поблажливо глянув на Мальву — яке, мовляв, ще і їй до цього діло, і продовжував:

— Султан настановив Іслама Гірея. Нині, кажуть, в'їздити має в Бахчисарай. О, то не Бегадир і не Мухамед. У цього тверда рука. В полоні польському нагострив розум, під Азовом — меч. А все на неї, на ту Україну, гай, гай...

— Він не буде воювати Україну! — скрикнула Мальва, і сторопіли старі.

Марія кинулась до дочки, що це з нею: горять божевільною радістю очі і таке дивне говорить, наче марить.

— Стратоне, ой, Стратоне, щось пороблено дитині!

Стратон притулився долонею до Мальвиного чола, вона відвела його руку і повторила спокійно:

— Іслам Гірей не буде воювати Україну.

Ще мить стояла непорушно, потім метнулася і вибігла з хати. Не чула, як кликала мама. В хаосі радісно-тривожних почуттів вирізьблювалась зовсім не дитяча, нав'яна матиною тугою за тією незнайомою Україною думка: «Я не поїду з матір'ю, але віддячусь їй в сто крат. Бо стану першою дружиною хана, то чей же впроду його, щоб не йшов війною на ту землю, яка так дорога моїй матері...»

У вузьких бахчисарайських вулицях стовпилося народу — ніде голці впасти. Ашлама-і Маріам-Дере запруджені натовпом, хлопчики повилізали на дахи, до палацу і близько не підпускають озброєні сеймени. Хан в'їздитиме з заходу, від Ескі-юрту. Побігла Мальва назад, у Салачик, зіп'ялась крутими стежками попри циганські хатки на плато і помчала туди, де менше народу. Спустилася вниз біля невольничого базару, стала край самої дороги, і вже ніяка сила не могла її виштовхнути звідси.

— Ідуть, ідуть! — прокотилося довгою вулицею, і впало серце в Мальви на саме дно грудей і там завмерло. З-за повороту виїхав загін кінних воїнів, закованих у лати, а слідом два вершники в дорогих шатах.

— Слава Ісламові Гіреєві! Слава Сеферу Газі! — закричала юрба, тільки Мальва мовчала і широко розкритими очима дивилася на тих, кому віддавали хвалу. Один, старий рідкобородий дід з поморщеним, байдужим обличчям і заплющеними очима, час від часу відкривав повіки і презирливо глипав на народ, другий... Хіба це він? Ні, не він... Зовсім незнайома людина сиділа в різьбленому дерев'яному сідлі, одягнута в голубий каптан, у соболиній шапці з двома султанами.

Почет наближався, і вже тоді, коли ось-ось мав пройти біля Мальви, хан повернув голову, вийняв з-під вишитого золотом пояса жменю монет і гордо кинув людям. Тоді впізнала: це був той самий лицар, якому вона колись напроорокувала ханство, тільки набагато старший, неприступний, суворий. Мальві видалося, що він зупинив на ній погляд, вона порвалася вперед, та її відтіснили комонні сеймени, людські спина закрили перед нею процесію.

Довго не стихав гомін у столиці, ховалося сонце за ротонди Ескі-юрту, верталася Мальва до Мангуша. З опущеною головою, поникла, зів'яла. Мрії, що плекалися й росли роками, набиралися райдужних кольорів, раптом зблідли, знебарвіли, стали такі бідні, як ця мідна монета, що потрапила в долоню Мальви з рук щедрого хана. Стискала її в кулаці, час від часу поглядала на неї і тихо опустила у вапнянисту пилюку.

Вдома чекали її заплакана мати і похмурий Стратон.

— Де ти була? — спитали разом.

— Там... хана зустрічали...

— Ти бачила його?

— Так, — сказала тихо й безутішно заплакала.

Марія вклала Мальву в постіль, голова її горіла: не інакше — хтось урік дитину. Прикладала до її чола холодний рушник, бідкалася. Стратон довго сидів мовчки, він не міг угадати, що за причина Мальвиної недуги, та певен був — не від уроків. Увечері промовив, важко зітхнувши:

— Ось що, Маріє... Якщо ти вже твердо вирішила вертатися на Україну, то не відкладай. Іди до хана. Новий цар на початку свого владарювання завжди щедріший, ніж тоді, коли оговтається. А мало в тебе грошей — додам.

«З ким ти будеш, Ісламе?» — запитували пронизливі вузькі очі Сефера Газі молодого хана, який увійшов у зал дивану.

Іслам Гірей опинився напроти високого крісла, оббитого оранжевим сукном, з вишитим золотим півмісяцем на спинці і чекав ритуалу коронування. До хана підійшли чотири беї, кожний тримався за ріг широкого пухкого килима. Зверхньо і поблажливо, мов на дорослого сина, поглядав на Іслама Гірея найбагатший у Криму ширінський бей Алтан, некоронований хан улусу. Запобігливими очима пасли нового хана яшлавський і баринський беї. Холодний, гордовитий, ніби зовсім байдужий до всього того, що тут відбувається, стояв володар Перекопу ногаєць Тугай-бей з Мансурових. Навіть поглядом не нагадав Ісламові Гірею, що це він передав через свого салердара Мемета юк грошей для Сефера Газі.

Іслам Гірей поволі і пильно придивлявся до облич своїх вимогливих радників, зупинив погляд на Тугаєві, і просвітлили ханські очі. Ні, не для підкупу тратив золото перекопський бей. Цього воїна — саме воїна, а не бєя, — він знає ще з того часу, коли командував відбудовою Ор-Капу. Подумав у цю мить Іслам: якщо йому колись необхідно буде рахуватися з цими чотирма наріжними стовпами ханства, то він шукатиме дружби не з нахабним Ширіном, не з боягузливим Баріном, не з убогим Яшлавом, а з Тугай-бєєм з Мансурових, який вродився в сідлі, а не на м'яких перських килимах.

Хан ступив на килим, беї піднесли його, взявшись за чотири кінці, і винесли на крісло, вигукуючи:

— Коп! Іаша! ⁷

Мовчки дивилися на церемонію ханські зброєносці — сеймени і їхній ватажок Сефер Газі, що стояли позад трону.

Беї чекали поклону хана.

Напружились м'язи на Ісламовому обличчі, ще дужче випнулися вилиці і виголена борода. Він не підвівся для поклону, оперся головою на спинку трону і простягнув назад руку до Сефера Газі.

Той підійшов, урочистим жестом подав ханові сувій паперу, Іслам розгорнув його і повільно, слово за словом прочитав перший свій ярлик:

Великого улусу правого і лівого крила
благородним бєям, муфтіям, кадїям і шейхам
повідомляю цим ярликом:
однині я великої орди, великої монархії,
столиці кримської, незліченних ногаїв,
гірських черкесів великий цезар.
Іслам Гірей, син Селямета Гірея.
Великого хана найблагородніший
радник, уповноважений і довірений
Сефер Газі-ага.

Сіпнулася голова Ширін-бея, губи стиснулися в злості до синяви, тінню пробігло невдоволення по обличчях яшлавського і баринського бєїв, тільки Тугай стояв, як і перше, гордий, міцний і незворушний.

Іслам Гірей підвів руку, і всі, крім Сефера Газі, вийшли з залу дивану. Колишній аталик, тепер ханський візир, процідив, не рухаючись з місця:

— Перший бій виграно. Але це тільки перший бій.

Несподівано увійшов до залу ханський зброєносець сеймен Селім — він три роки вірно чекав на свого добродія і повелителя у світі калги Крима Гірея — і повідомив:

— Гонець із Стамбула!

Скочили вгору брови Іслама, сховалися за повіками мишачі зіниці Сефера Газі. Та не підвівся і тепер хан, не вийшов назустріч.

— Хай увійде, — наказав.

Високий турок у яничарському одязі злегка нахилив голову, і тут просичав Сефер-ага:

— До ніг великому хакану!

Збентежився султанський чауш, обличчя його побагровіло, він поклонився нижче, але на коліна не став. Промовив:

— Іменем сонця світів султана Ібрагіма повеліває тобі великий візир Муса-паша...

— Муса-паша?! — схопився руками за поруччя крісла Іслам Гірей.

— ...повеліває вирушити зі своїми військами на Україну чи то Московітію і доставити в Стамбул чотири тисячі невільників для чотирьохсот каторг, які потрібні для війни з Венецією. А ще велить вислати сорок тисяч війська під високу його команду. З цим передаю тобі султанські подарунки, — чауш поклав до ніг хана кунтуш і шаблю.

Нарочито ліниво підвівся Іслам, одягнув кунтуш тільки в один рукав, а на шаблю й не поглянув. Сказав зніченому від такої зневаги гінцеві:

— Нічого не відаю я ні про війну з Венецією, ані про її причини. Два тижні тому благословив мене на престол богоподібний Ібрагім, а до воріт Баб-і-сеадет супроводжував мене не Муса-паша, а великий візир Аззем. Доповідай мені, що сталося в Порті з волі аллаха.

Чауш доповідав покійрно, вражений незалежністю і пихатістю хана:

— Аллах бачить усе і не простить тим, що не розуміли свого щастя. Проклятий Замбул, хай почорніє його лице, купив з відома Аззем-паші у капудана галеру і поплив на ній до Мекки з краденим у султана добром. Біля Родосу на галеру напали мальтійці, захопили її, а потім зупинилися на перепочинок біля берегів остро-

ва Кандії⁸. Венеціанці дали зрадникові притулок, а султан, відвага і непомильність якого відомі всім краям, виповів війну Венеції.

Іслам Гірей слухав, сперши голову на руку. Немає Аззем-паші. Добре це чи погано? Може, й добре. Ібрагім ще дурніший і безпорадніший стане. Війна з Венецією. Добре це чи погано? Теж, мабуть, добре, бо крові турецької виллється чимало. Що відповісти гінцеві? Відмовитися виконати перший султанський наказ, коли ще кермо не прибрано до рук, ризиковано. Іти на Московітію, якій ще Мухамед дав шертну грамоту⁹, невигідно. На Україну? Ні, України чіпати зараз не треба. Тепер козацтвом зацікавилася Англія, Франція, Швеція, Голландія. Хмельницький здобув під Дюнкерком блискучу перемогу над іспанцями, він ще може стати Криму в пригоді. А Ляхистан не платить данину, тож є нагода самим узяти, хоч султан і не каже йти на них. А піти треба — Крим ще не оклигав від голоду.

— Перекажи султанові,— сказав хан після довгої надуми,— що покірний слуга Іслам Гірей запевняє його в своїй відданості і є раб і порох перед ним. Але кримські люди в Стамбул не підуть — голод у нас, чим там поживляться? Підуть на гяурські землі за ясиром для султана.

...Аж узимку верталосся військо Іслама Гірея покутським шляхом, ведучи поперед себе десять тисяч польсько-українського ясиру. А зі Стамбула йшли у Варшаву послы запевняти короля Владислава, що напад на Польщу вчинив Іслам Гірей за згодою Аззем-паші, за що великий візир покараний на горло.

Довга була дорога, стужа косила бранців, ремствували мурзакі і сеймени на те, що після султанської сауги не залишиться їм нічого.

За Перекопом відібрали дві тисячі найсильніших мужчин для султана, рештою почали ділитися між собою. Хан послав Сефера Газі і калгу Крима Гірея наглядати за розподілом.

Невдовзі незрозумілий гамір, дзенькіт і стрілянина долинули до ханського шатра. Стали в засніженому степу один супроти одного два ворожі табори: мурзи на чолі з Кримом Гіреєм і сеймени з Сефер-агою. Загриміли литаври, кинулись мурзацькі воїни в гостроверхих чорних шапках на сейменів, закованих у кольчуги і шоломи. Стялися алебарди і бердиші одвічних суперників за здобич. Загавкали пищалі і кремінні пістолі, засвистіли стріли, задзвеніли ятагани й шаблі.

Вдарив хан острогами коня, прискакав на поле битви, та спинити не мав уже сили. Мурзи оточили сейменів і кришили їх шаблями.

— Стійте, досить! — несамовито кричав хан і, наражаючись на смерть, носився по полю. Бій почав стихати, повернули коней мурзи і збіглися з усіх боків навколо хана.

До Іслама Гірея під'їхав на коні ширінський мурза, син гордовитого і владного Алтан-бея, який не забув ханської зневаги під час коронування.

— Хане,— сказав він, дихаючи клубками пари в обличчя своєму вождеві,— ти наш володар, а ми твої слуги. Нема володаря без слуг, піддані ж завжди знайдуть собі пана. Ми згодні коритися тобі, але ж не самозванцеві, в жилах якого не тече й краплі благородної крові. Вели арештувати Сефера Газі, який, мов боягузливий тхір, утік з поля бою. Ми знадемо його. Ось тобі готовий наш ярлик на його арешт, прибий тамгу. Не можуть беї терпіти, щоб головним агою війська татарського був ниций холоп, який виріс на грабованих сейменських харчах.

⁸ Кріт, належав Венеції.

⁹ Договірна грамота.

Сахнувся Іслам Гірей: засудити до страти аталика! Він підвів був руку, та опустилася вона — в цю мить він не мав ханської влади, і повернути її міг лише ціною життя Сефера. Обличчя мурз були суворі й рішучі, очі їхні говорили: «Ми тебе посадили на трон, ми тебе й знімемо з нього». І тоді ханові згадалися поради аталика: у вождя повинно бути два обличчя — лицаря і підступного змія... «Так ось на кому мені доводиться здійснювати вперше твою науку, добрий мій вихователю!»

Ширінський мурза подав Ісламові списаний папір, хан зняв з пальця перстень і тремтячою рукою приклав його до ярлика.

Відділ бейських воїнів полопотів степом у напрямі Кафи в погоні за Сефер-агою.

Тоді до хана під'їхав володар Перекопу Тугай-бей і мовив, не розпогіднюючи свого зцупленого жовнами обличчя:

— Хане, я в десять разів сильніший за тих, яким ти сьогодні скорився. Сильніший я зі своїми ногайцями і від тебе. Але не личить міжусобитись тоді, коли на ханський престол послав аллах мудрого вождя. Сефер-ага перебуде лихий для нього час в Ор-Капу. Така голова не повинна злетіти з плечей. І твоя теж. Можеш розраховувати на мене, хане. Бо не жадоба наживи, а справа волі мусить тепер бути нашим гаслом.

Довго Марія чекала прийому в хана. Повернувшись з походу, він не впускав до себе нікого. Аж у намазний день, коли сусід сусідові приносить паляницю за упокій померлих душ, а перед воротами ханського палацу роздають жебракам і циганам їжу, Іслам Гірей прийняв прохачів.

З трепетом заходила Марія до ханської канцелярії в супроводі мангушського кет-худи, який за добрий калім погодився посвідчити, що Марія і її дочка — правовірні мусульмани, що повертаються вони до гяурів, аби проповідувати серед них найсправедливішу на землі віру.

Залишивши чарики на сходах, Марія увійшла до канцелярії і впала крижем перед ханом. Іслам Гірей мовчки кивнув на казнодара, що сидів збоку за столиком. Той велів розповісти свою просьбу, вислухав, глянув на хана. Хан кивнув головою. Марія висипала перед казнодаром купу алтинів, тоді писець, що сидів поруч, почав писати.

— Прочитайте,— заблагала Марія.— Не вмю я.— Писець прогундосив:

«Мешканцям Мангуша Марії і Соломії, які удостоїлись отримати цей красномовний хаканський ярлик, можна пройти через укріплення Ор-Капу в ногайські степи і далі, і ніхто з моїх слуг хай не чинить їм жодних перешкод.
Великий хан Кримського улусу Іслам Гірей».

Збулося! Кінець неволі! Та невже це правда? Марія кланялась і плакала, вибігла з ханського двору і щодуху помчала ущелиною до Мангуша.

— Мальво, Мальво! Соломієчко! — закликала на своєму подвір'ї, але ніхто чомусь не одгукнувся.

Відчинила ворота Стратонового обійстя.

— Стратоне-е!

Стратон викульгав на поріг, обличчя його було брезкле і осунуте, він якось винувато розвів руками. Тривога пойняла серце матері.

— Де... де Мальва?

— Я не пускав, просив, погрожував... Але вона як не при своєму розумі...

— Та що ж сталося?! — закричала в розпачі Марія, і заляклі руки звелися до горла, наче хотіла себе ними задушити.

— Заспокойся, Маріє... Адже не вмерла. Приїхав сьогодні до нас якийсь там ханський стражник і сказав, що хан велить... не велить, а просить, щоб Мальва з'явилася перед нього. Я нічого не розумію... Яким побитом може відати хан про нашу Мальву... А вона поїхала... Казала, що вернеться і все тобі розкаже. Маріє, не бери собі того так до серця... Грамоту дістала? То завтра підете...

— Ось вона, моя кривавиця... Я знаю... Тепер уже знаю, чому Мальва була... така. О, Боже, в ханські наложниці моя дитина! — Вона простягнула до Стратона руку з грамотою, хитнулась, схлипнула, очі зайшли більмами.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

«Сказав пророк, хай над ним буде мир: підуть люди до раю по мосту-сірату, тонкому, як волос, і гострому, як меч. І поведе їх Монкір...»

Гвіздком застряв цей хитромудрий хадіс у мозку Іслама Гірея, і тлумачив він його сам, без хафізів, приймав його для себе, виконував собі з нього власну ханську тактику.

Багато днів після повернення з походу на Ляхистан Іслам не знаходив заспокоєння для свого сумління. З усіх кутків, з-поза канделябрів, через вікна з саду дивились на нього пронизливі очі з-під примружених повік. Аталіка прирік на смерть! Віддячив за науку, за врятування з неволі, за ханський престол.

А потім у пам'яті спливав почутий ще з Зинджирли-медресе хадіс, неначе писаний для нього. Кожну людину веде свій ангел Монкір по тоненькій волосині ризику. І тільки тим, хто ладен вигинатися, щоб зберегти рівновагу, хто може ущерблювати свою совість, вдається пройти по ній у рай. А ті, які йдуть по ній прямо, падають у джаханнам...

Прийшов спокій до хана, а з ним дивне блюзнірське почуття вдовolenня з перемоги над самим собою: для досягнення мети він зможе тепер усе зробити. Хай прямо йдуть ті, хто має тільки своє сумління. У нього є Крим.

Довго не знав нічого про долю Сефера Газі. Йому бракувало аталіка: не для заспокоєння совісті — для порад. Мусив тепер про все думати сам. Що зробити, щоб стати могутнім самодержцем, щоб тамгу він прибивав тільки тоді, коли захоче цього сам. З чого почати? Зморений голодом народ тягнеться до грабунків за Пекрекоп, а він знає, що зараз північних сусідів чіпати не можна. Бей тримають у своїх руках трон і військо — піти на них тепер нема ще сил. Порта десь там, у глибокому нутрі, почала гнити, та поки що вона міцна...

Не приймав нікого, навіть калгу і нуреддина. Чекав звістки від Тугай-бея. Цей залізний ногаєць стояв збоку, коли шаленіла злочинна битва за ясир. Не втрутився, коли хана оточили мурзаки. А наприкінці подав йому руку. Звернутися тепер до нього, признатися в своєму безсиллі і стати залежним від нього? Ні, треба вичекати...

Нарешті з Ор-Капу причвалав посланець з листом. Писав до Іслама сам Сефер Газі.

«Сину мій, я живий, і настане час, що повернуся до тебе. Я радий, що ти вчинив саме так. Ти довів, що можеш бути ханом. Однак не зловживай моєю наукою, і аллах благословить твої наміри. Із спільниками будь дипломатом, а не юдою, з ворогами будь хитрий і підступний, як ядуча змія, а друзів, які тобі в при-

годі можуть стати, не зраджуй. Друг ще простить, зате сама доля може часом помститися».

Вражений великодушністю аталика Іслам Гірей спустився із спальних покоїв у малу мечеть і довго молився. Потім вийшов з палацу сам, без супроводу, і подався вгору понад Чурук-Су в бік Качі. Вийшов стежкою на гору, звідки видно було резиденцію нуреддина Казі Гірея. Треба б поговорити з молодшим братом, порадитись, як бути з калгою Кримом Гіреєм, який став на б'чк беїв. Але ні, ще рано. А може, і зовсім не треба... Добре, що Сефер Газі живий.

Повернувся і пішов горою до Чуфут-Кале. Не хотілося сьогодні заводити ділових розмов. Минав букові безлисті гаї і галяви з промерзлими кущиками жовтобрунних ялівців; з низин потягло весняним запахом — там уже зеленіла трава, та й на верху хіба тільки за копичками ялівців сіріли клаптики снігу.

— Сефер Газі живий! — повторив ще раз уголос. — Він ще повернеться до мене, хай тільки я зміцнію. А зміцнію тоді, коли народ побачить різницю між мною і моїм попередником. Відміню військовий податок, який наклав Бегадир, відновлю на Перекопі торгівлю сіллю з гяурами, хай оклигає народ, хай наповнить животи. А тоді піде за мною всюди, куди я захочу. Тоді затисну в жменю Ширинів і Баринів, на першому місці на дивані поставлю погорджуваного Яшлава, і стане він моїм вірним псом. А Тугай-бея назову другом. Людські скарги буду вислуховувати на вулиці і не жалітиму своїх щедрот. І час настане! Крикну я, могутній кримський хакан, на Альмі, і обізвуться на мій поклик волохи з-над Дунаю, молдавани з-над Дністра, дніпровське козацтво. А тоді скажу туркам: «Додому йдіть з усюдів: з Кафи і з Ахтіара, з Судака і Керчі!»

Бадьорий, молодечий настрій охопив Іслама Гірея. Згадалися молоді роки, польський полон, тривоги за ханський престол, турецька неволя, і враз рвійною хвилею вдарився в серце спогад... «Ти — хан». Хто сказав ці два короткі слова, що напроорокували сьогоднішній день?.. Він і Сефер їдуть з Ак-мечеті до Бахчисарая віддати останню шану покійному Бегадиру Гіреєві. Сефер Газі навчає молодого Іслама державного розуму. А назустріч дівчина, струнка, тоненька, ще дитина і прекрасна, як пуп'янок тюльпана на світанку. «Ти знаєш, хто я, дівчино?» — «Знаю, ти — хан...» Звідки вона була? Ага, з Мангуша, Мальвою назвалася. І він пообіцяв її знайти, коли стане ханом. Та це було давно... Можливо, дотепер і заміж вийшла. Але він обіцяв, його обіцянка мала бути платою за ворожбу. Лукавити з долею не можна. Треба розшукати її і хоч подякувати... Так, у намазний день він прийме прохачів, а Селіма пошле за нею. Хай зажадає від хана, чого сама хоче.

...Після обіду намазного дня Іслам Гірей вирядився в легкий одяг воїна і в дивно молодечому настрої, наче й не тяжів над ним тягар ханства, скакав на коні до Ашлама-сарая, де мала чекати на нього юна ворожбитка з Мангуша. Чи прийшла, чи розшукав її Селім, думав дорогою. І що сказати їй, чим винагородити? А може, таки спитати, чи не бажає, щоб хан виконав колишню свою обіцянку? На цю думку ніжне бажання, якого давно не знав, пройняло тіло. Наче юнак, скочив Іслам Гірей з коня і рвучко увійшов до вітальні, розсунувши завіси обома руками.

Посеред кімнати стояла дівчина. Чорні брови збіглися до перенісся, від скронь до підборіддя спливала молочна блідість і ще краще відтіняла смоляне волосся і темно-сині очі.

Стояла з відкритим обличчям, непорушна, злегка тремтіла. До неї підходив той суворий і гордовитий хан, що недбало кидає людям на голови мідні монети. О, ні, не він... До неї ступав той самий лицар, якого колись зустріла в Ашлама-Дере, — з мужнім обличчям, гострим, гарячим поглядом, з випнутою вперед бородою...

Іслам Гірей торкнувся долонею до її лица і проказав, ласкаво усміхнувшись:

— Я не можу впізнати тебе, красуне, хіба по твоїх очах, що сині, як води дарданелльські. Бачиш, сповнилося твоє віщування, і я готовий сплатити тобі борг.

— Мідними монетами? — тихо спитала Мальва.

— Я зроблю все, що тільки ти захочеш. Але грошей, пам'ятаю, я тобі не обіцяв...— Іслам провів у хвиливі задумі пальцями по бороді.— Я сказав тобі тоді...

— Ти сказав: «Будеш моєю третьою, але першою дружиною»,— докінчила за нього Мальва, не зводячи з хана завороженних очей.

— Це пам'ять розуму в тебе, Мальво, чи пам'ять серця? — спитав Іслам, вражений безпосередністю дівчини.

— Не знаю, не розумію...

— Ти б погодилася стати моєю дружиною?

— О, так! Як же інакше? Я ждала і вірила, бо ці слова сказав мені лицар. Тільки мама нічого не знає...

Хан повернувся до дверей.

— Селіме! — гукнув.— Скачи в Мангуш і привези сюди її матінку. Скажи їй: хан до ніг кланяється матері найчарівнішої в світі красуні і просить прибути у свої покої...

Ним оволодівала пристрасть справжньої любові, якої не знав досі. Він схопив за руки Мальву і пригорнув її до себе.

Уперше в житті відчула Мальва міць і солодкість чоловічих обіймів. Інстинктивний жіночий протест стрепенув нею, вона вихопилася з ханських рук, знесилена і спрагла, як тоді— у сні на Чатир-Дагу.

— Ти хан великий і могутній... Та я скоряюся тобі не тому, що ти хан. Я люблю... Благаю, не зроби мене бекечею¹⁰ в гаремі...

— Не бійся, красо моя. Ми завтра ж справимо весілля.

Повернувся Селім. Він був інакший, ніж перше. Очі, в яких завжди світилася відданість і готовність кожного менту умерти за хана, заволоклись тривогою, збентеженням, сумом.

— Хане,— сказав він,— її мати... вмирає.

Зойкнула Мальва, прожогом кинулась до виходу і побігла ущелиною. Миготіли різнобарвні плями перед очима; все, що сталося сьогодні, здавалося тепер їй сном, а дійсність прийшла страшною вісткою: мати вмирає. Через неї, через неї... через неї...

Вбігла в хату. Стратон стояв біля постелі чорніший від ночі, вороже глянув на Мальву.

— Ти заплатила їй за все. І за своє народження, і за те, що не дала тобі загинути в цій страшній неволі...

— Вмерла?! — скрикнула Мальва і припала до матері.

Марія розплющила очі, кволо прошепотіла:

— Ти тут, дитино?... О, Соломієчко моя... Не плач, не плач, я... я не хвора, тільки серце не послухалося чомусь. Скільки воно витримувало... Я завтра встану. І ми підемо на тихі води... на ясні зорі... О, як я чекала цього дня! Грамота у нас є, ми вільні... Чому ти йшла до них, дитино?

Мальва впала перед матір'ю на коліна і чолом притулилася до її шорсткої долоні.

— Мамо, чуєте, мамо...— Марія підвела голову.— Вислухайте мене. Я чекала його... Хіба я могла знати, що цим принесу вам горе? Я полюбила його ще малою, він тоді не був ханом. А ви ж мене мусульманкою виховали, я не вмю тужити за тим, що ви, хоч і хотіла. Я не знаю тих ясних зір і тихих вод ваших. Вони в мене тут, у долині Узенчика, на верхах Чатир-Дагу, на вулицях Бахчисарая, в його очах. Але той край, що ти оплакала, не чужий мені, бо він твій. І якщо хан мене любить, він хіба піде плюндрувати

¹⁰ Наложниця (тат.).

землю моєї матері? Я люблю його, мамо. І ви не губіть мене своїм краєм так само, як мій загубив вас...

Мальва ридала і цілувала Маріїні руки. Марія підвелася, спершись на подушку ліктями. Їй голови не бралось, що той самий хан, перед яким вона сьогодні лежала крижком на землі, має стати її зятем. Тут щось не так... Вона, полковничиха Самійлиха, ханська теща? Роздивилася по хаті, заглянула Стратонові у вічі, чекаючи від нього поради. Але він не відповів на її німу просьбу. Руді брови опустилися аж до повік, і докір тьмянів у його блідуватих очах.

— О Ісусе, що я наробила! — схопилася обома руками за волосся і забилася в розпачі на постелі.

У п'ятницю перед обідом з Мангуша виїхала крита, замаєна пальмовим віттям кантара. Спереду на козлах сидів молодий погонич, погейкував на п'ять пар гладких білих волів і розкидав у натовп, що висипався з Мангуша і Бахчисарая в ущелину Ашлама-Дере, кольорові хустинки. Позаду кантари йшли музиканти, виграваючи на зурнах і чонгарах.

Весільна процесія зупинилась перед літнім ханським палацом. Їй назустріч вийшов сам Іслам Гірей у соболиній шубі. Він підійшов до кантари, розсунув шовкові завіси і виніс на руках молоду, закутану в золоте фередже, закриту яшмаком з рожевої турецької кисеї. Під музику, гамір і гуки він проніс її між рядами людей і зник з нею за воротами палацу.

Постояли мангушці і розійшлися здивовані, заздрісні, а деякі з надією, що чей заступиться за них колись молода султан-ханім Мальва.

Ні Марія, ні Стратон не проводжали весільну кантару, не бенкетували на весіллі. Сиділи зі своїм чорним горем у Стратоновій світлиці, такій тихій-тихий, мов по покійнику.

Сім веж Ор-Капу навіки зачинилися перед Марією, пересунулися з Перекопу і зупинилися непрохідними горами довкола Марії, немов домовина.

Дотепер цих скель не помічала Марія. Адже біля їхніх стіп жило тільки її тіло, працювали тільки її руки на гріш, а душа, а надія були далеко поза ними, тому каміння не гнітило. Нині ж вони зійшлися, стулилися білими ребрами, загородили той вузький прохід, яким довгими роками мандрувала з Мальвою у край веселий...

Дві гори: Анам-Каяси і Балан-Каяси... Гора-мама і гора-дитина. Колись, кажуть старі татари, тут жила вдова з дочкою. Посва-тався до Зюлейки розбійник, і пішла Зюлейка йому назустріч. Побачила це мати і закричала: «Краще камінням станьмо!..»

О, якби мала тепер Марія таку чарівничу силу!

Не втішив її ханський багатий агарлик — плата за наречену. Вдесятикрат повернулися Марії тяжко зароблені гроші на грамоту. Та кому тепер вони були потрібні?

Минув тиждень, другий, і вибралася стара мати, ханська теща, до палацу провідати доньку. В чорному і чорна на обличчі, мов тень людська, підходила до зачинених залізних воріт. Зупинив її стражник у гостроверхому шоломі, з бердишем у руці.

— Куди, стара?

— До хана... — сказала, блукаючи поглядом по землі. — Я до дочки, вона дружина ханська.

— Ти? Мати Мальви-ханім? — здивувався стражник, і тепер підвела на нього очі Марія. Довго дивилася на воїна і вже забула, чого прийшла. Десь вона бачила це біляве обличчя, колись воно майнуло повз неї і дивно стривожило материнське серце... Ах, це було давно, тоді, коли покійний хан Бегадир вирушав на Азов, а вони обидві з Мальвою вперше мандрували в гори, тікаючи з голодного степу... Так, так, це той, подібний до святого, що береже Матір Божу на скелі Успенського собору. Тоді Марія не бачила йо-

го очей, а тепер вони дивилися на неї холодно й неприступно, але такі знайомі, такі знайомі... Боже, це ж Мальвині очі!

Вражена неймовірною здогадкою, підступила Марія, простягнула руки, і ув'яли вони...

— Ти мати ханим Мальви? — спитав ще раз сеймен Селім, уже м'якше, та все ж з недовір'ям.

— Так, так... — шепотіла. — А ти, хто ти? — запитувала і слаб-ла. — Хто ти?

— Не годиться воїнові на службі з жінкою розмовляти, — су-воро відповів Селім, але не зачиняв воріт, стояв, скований безум-ним поглядом цієї незнайомої жінки. — Добре, — сказав по хви-лині, — я доповім кизляр-азі, що до ханим прийшла її мати.

— Хто ти? — не чуючи його слів, допитувалася Марія. — Ради життя твоєї матері, скажи: хто ти?

— Я не маю матері. В мене не було її... — відповів, і сум про-майнув по суворому обличчі воїна.

— Хто ж уродив тебе на світ? Чей же мусив хтось тебе на світ народити! — скрикнула Марія, і відступив за ворота збентежений Селім.

— Ні, ні! Не зачиняй, благаю! — впала на коліна Марія. — Ска-жи мені тільки одне: звідки ти прийшов сюди?

Селім підвів її з землі, мовив лагідно:

— Ти хвора розумом, жінко, і йди собі. Не змушуй мене кли-кати євнухів, щоб вигнали тебе. В тебе, певно, велике горе, ти ді-тей своїх шукаєш. Їх тут нема. Ханим Мальва з Мангуша родом, я називаюся Селім, а моя харт-ана — стара циганка Еміне з Салачи-ка. Тут немає твоїх дітей.

— Але ж ти не циган, ти білий! — вчепилася Марія за кільця зачиненої брами.

Опам'яталась. Ступала кам'янистою вулицею, мимоволі при-спішувала крок, підбігала, минала грецькі та вірменські крамнич-ки, не чула вигуків крамарів, наштотувалась на жінок, що квапи-лись на базар до Салачика, і зупинили її циганські ліп'янки, шатра і чорні отвори печер у скелі.

— Скажіть, де живе стара Еміне? — питала в людей. — Де Еміне живе?

Показали їй на крайню печеру.

Поморщена, з розпатланим сивим волоссям відьма вийшла з печери і наставила кістляві пальці, ніби хотіла ними вчепитися в обличчя непроханої гості.

— Чого шукаєш тут? — просичала.

— Ти Еміне? — спитала Марія, і в пам'яті спливли циганські табори на околиці села; зойкнув у грудях старий, забутий уже біль, від якого божеволіла Марія, коли пропав з саду маленький Семенко.

— Я не ворожу більше, — забулькало в горлі старої. — Іди, — показала рукою на вхід до печери. — Там донька моя...

— Ні, ні, я не за ворожбою прийшла... Але в мене є гроші, і я заплачу тобі... Скажи, звідки в тебе взявся той парубок Селім, що в хана служить?

Збентежено забігали очі в старої.

Марія схопила циганку за руку.

— Я золото маю, Еміне! Скажи, ти з України привезла його?

— Ми люди кочові і всюди бували. Не може згадати моя пам'ять, звідки той хлопець, якого хан купив у мене.

Марія відв'язала від шиї мішечок.

— Тут багато золота. Я дам тобі все, якщо скажеш, відьмо, де і коли вкрала ту дитину, що була біла, як шума на молоці, а очі мала сині, мов незабудки...

— Іди, жінко, — прошамкала Еміне, співчутливо позирнувши на Марію. — Не шукай втраченого. Він все одно вже не твій, на-віть якщо ти його породила...

Попленталась Марія. Гуділо в голові, давило лещатами скроні, пішла назад до палацу.

Відчинилася парадна брама. Верхи на конях виїхали безбороді євнухи, а посередині — теж на коні — дружина хана в парчевій чадрі. Впізнала Марія, та не поворухнулася з місця, не підвелася. Це не її дочка, не Мальва — зовсім чужа людина із знайомим обличчям, що просвічувалось крізь серпанкову вуаль. І взагалі все тут несправжнє: і те, що, можливо, її син охороняє хана, і те, що Мальва стала ханською дружиною, і те, що Марія Самійлиха сидить, мов жебрачка, біля воріт палацу... «Бо хіба може бути це все правда? Ні, це не ми. Ядучий плющ обсовав наші тіла і душі, взявши собі нашу подобу, висмоктавши живу кров. Нас більше немає... Горбатий верблюд, що он стоїть на площі біля купецького каравану, благородніший за нас. Він ще може плюнути в обличчя господареві смердючою слиною, він гордо держить голову, бо залишився таки сам собою, а нас немає. Ми вмерли, знищивши себе зі страху...»

Зупинила Мальва коня, побачивши матір, що сиділа згорблена на містку і блаженно посміхалася. Сповзла з сідла, припала до неї.

І тепер Марія відчула, як зсувається з її грудей тяжкий камінь жури, як прояснюється стомлений мозок і повертається тихий спокій.

«Десь, певно, живе ще й третій яничар. На службі у вбивць їхнього батька. Куди мені йти від них?»

Покора заповзла в душу Марії, погасли мрії, бажання, не стало Самійлихи. Сиділа, скулившись біля чужих воріт, бездомна сука, що шукає на звалищах розгублених щенят.

— Я до тебе вибралася, мамо,— почула Марія голос Мальви і дотик теплих долоньок до щік.— Як ти живеш, чи здорова? Чому донині не приходила?

— Нездужала я... А ти щаслива, дитино? — спитала, не дивлячись на дочку, щоб не бачити її в чужому одязі, а тільки чути рідний голос, відчувати рідний дотик рук.

— Щаслива, хан любить мене,— прошелестіли Мальвині губи, і тоді глянула на неї мати, бо якесь тривожне недомовлення чулося в її словах. Була змарніла і невтішна, гей, чи не відчула пташка неволю в золотій клітці?

Помітила Мальва материні стурбовані очі, осміхнулася.

— Я щаслива, мамо, аби ти тільки не побивалася...

— Не журися мною. Я житиму в Мангуші зі Стратоном. Як уже раз відірвешся від свого кутка, то під чужим мусиш здихати... А Стратонові буде легше зі мною... І тобі...— Марія глянула на воїна, що стояв у воротах, прошепотіла: — І мені теж...

— Ти не плач, мамо,— Мальва пригорнула Марію.

— Самі сльози чомусь біжать.— Марія підвелася, показала рукою на Селіма.— А його ти знаєш?

— Знаю. Це улюбленець ханський, найближчий його охоронець.

«Обоє ханські. Обоє яничари... Діти, діти, мальви зав'ялі...»

Боязко, стискаючи губи, щоб не розридатись, підходила Марія до Селіма. Селім винувато всміхнувся.

— Прости, стара. Ти якась дивна, і я не повірив, що ханим — твоя дочка.

Марія доторкнулась до його плеча.

— Я не гніваюся на тебе. Я буду часто приходити, а ти... ти усміхнися хоч іноді до мене... Не дивуйся, чому я спитала, хто твоя мати. Ти нагадав мені мого сина, Мальвиного брата, його вкрали в мене, коли він був ще в пелюшках...— Марія затулила уста долонею, бо побачила, як здригнувся Селім, очі вп'ялися в обличчя жінки, і дрібно тремтів бердиш у його руках.

— Хан виїздить! Великий хакан Кримського улусу Іслам Гі-

рей! — пролунав зичний вигук у дворі, виструнчився Селім, євнухи підхопили на руки Мальву, висадили на коня.

Іслам Гірей виконував волю коханої дружини: вирушив супроводжувати її до матері.

Марія тінню майнула вздовж високої стіни і зникла непомітно за муром.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Світ розвивається сам собою, і ніякий тиран його не змінить і не зупинить.

Авіценна.

Меддах Омар вирушив із Скутарі в далеку дорогу — до Адріанополя. Старець знав, що ця подорож буде остання: літа, яким загубив лік, гнули щораз нижче до землі, кволе тіло просило вічного спочинку. Та розум протестував проти смерті в запічку, Омар бажав обірвати нитку свого життя там, де воно могло б хоч на мить освітити шлях іншим своїм останнім спалахом.

У перемогу повстанців, що одчайдушно наважилися вдарити по колишній столиці Османської імперії, він не вірив, та все одно ішов до них. Бачив наперед смерть нового ватажка кизилбашів Кир-огли, але знав, що відвернути повстання не можна, як не можна закреслити жодного дня у році, — воно неминуче. Бо ж розвиток нового світу від народження до перемоги — то ланцюг спроб і намагань, в якому одна ланка вмирає для того, щоб з неї виростала друга.

Адже не стала смерть ювеліра Хюсама небуттям, і смерть великого візира Аззем-паші не стала тліном...

Хто там знав старого ювеліра Хюсама? А загинув він, і сталося те, чого ніхто не сподівався. Померла Нафіса, не дочекавшись свого чоловіка, пограбували Хюсамову майстерню цехові ювеліри, і небачені коштовності з'явилися в найбагатших крамницях Бедестану. Дивувалися купці, захоплювалися чужинці і питали, хто їх зробив. Сказано — шила в мішку не втаїш, пішов поголос, що продаються вироби покійного скутарського ювеліра Хюсама, який змайстрував Сулейманові Пишному султанський трон і персні якого носила сама Роксолана Хуррем. Неймовірно підскочили ціни, торгівці вимахували золотими браслетами, підкидали в жменях медальйонами та амулетами, посудники видзвонювали по срібних тарілках і кофейниках, вигукуючи: «Купуйте, купуйте, це робота рук Хюсама, славного Хюсама!» — а дурисвіти підробляли хюсамівські візерунки і теж так само вихваляли товар, не знаючи до пуття, чи їм іменем заробляють.

Народові запотребилось тепер знати все про Хюсама, так ніби співвітчизникам славного майстра хотілося змити з себе сором за байдужість до нього при житті, і швидко про Хюсама знали навіть таке, чого він сам і його вірна подруга Нафіса не змогли б пригадати. Меддахи розповідали у кафедрі притчі про Хюсамове дитинство, жінки в лазнях придумували сентиментальні легенди про його палку любов до єдиної дружини Нафіси, а ревнителі мистецтва допиталися до його могили і перенесли прах ювеліра на стамбульський некрополь.

А великого візира Аззем-пашу мало хто знав: він своє життя провів у походах і на засіданнях дивану, а на молитву до Айя-Софії пішки ходив, як личить правовірному; ніхто не викрикував йому хвали, коли він супроводжував султанів, бо ж часто славу бере той, хто її вимагає, а не той, кому вона належить.

Та враз Стамбул здригнувся від страшної звістки: Аззем-пашу стратив юродивий Ібрагім! П'яний розпусник задушив того, хто вистояв на хисткій посаді при трьох султанах і чиїм розумом

жили хвалені падишахи. Заремствував народ: султан убив їхнього оборонця, бо за що інше міг убити? Пішли поміж людей ашуги, тихо наспівуючи пісні про легендарного візира, невтомні меддахи склали бувальщини про мудрого Аззем-пашу, і взяли його собі злидарі посмертно захисником — чи не за те тільки, що за життя він умів мислити і за мислі свої пішов на смерть.

Тож згадали свої кривди зубожілі райя, тімаріоти, купці і ремісники, мученицька смерть Хюсама-ювеліра і Аззема-візира вдихнула в їх серця відвагу: це ж були великі люди, а не пожаліли свого життя за правду, то що ж вони втратять — злидні та голодне животіння? Стягалися злидарі з міських завулків і глухих сіл у гори під Адріанополем, куди скликав їх одчайдушний пастух Кирогли, а софти — вічні бунтарі — понесли їм з медресе заборонені книги Вейсі і Нефі...

Йшов меддах Омар крутими стежинами до адріанопольських гір. Не марнославство і не віра в нинішню перемогу добра над злом вели його. Життя мудреця підходило до краю. І він, оглянувшись назад, зрозумів, що всі його слова, поради людям, наука марне, якщо хоч наприкінці не прикладе рук до діла. Бо навіть найчесніше прожите життя зникне безслідно в людській пам'яті, коли не освятиться воно гідною смертю.

Шейхульіслам Регель прийшов на вечірню молитву в мечеть Айя-Софія. Під величним склепінням пливла приємна прохолода, зелена чалма верховного пастиря імперії здавалась тут легша, ніж там, у Біюк-сараї, цієї гарячої і непевної весни.

Він підвів руки, вимовляючи тихо: «Аллах акбар», — потім вклав ліву руку в праву і почав читати фатиху, та відчував, що не може повністю злитися з Богом, відокремитись від того життя, яке залишив хвилину тому за ворітьми султанського палацу. Як би йому приблизитись до всевишнього так, щоб почути від нього відповідь на ті всі сумніви, які не дають йому тепер і вдень і вночі спокою? Чи вдоволений всевишній намісником на султанському престолі, чи не вчинив гріха шейхульіслам, оперезавши Ібрагіма шаблею Османа? Приблизитись так, щоб запитати віч-на-віч, де ховається та сила, яка гнітить усіх владних при дворі і якої всі мусять щодень слухатися. Адже султан безпорадний, і не від нього та сила йде; на владному обличчі валіде лежить тавро приреченості й страху, шейхульіслам, якому сам султан цілує мантию в перший день байраму і якому призначено слухатись тільки Бога, мусив усупереч здоровому глуздові підписати фетву на смерть Аззем-паші, і то тоді, коли його серед живих уже не було. Сила якого страху тяжить над усіма можновладними і керує ними?

Регель вклякнув на коліна і напружився весь, зосереджуючи свою увагу на трьох страусових яйцях, що висіли перед міхрабом як символ гарячої Мекки. Чи не обізветься на його сумніви аллах?

Мовчить бог. Він завжди німує, а надто тоді, коли його рабів огортає неспокій. Але ж перед ким цей острах? Перед війною, що почалася з Венецією? А хіба Порті вперше воювати? Та й це ще не війна, Ібрагім не скликає дивану. То, може, страшно від того, що Ібрагім воювати не хоче, що втікає від державних справ у Понтійські гори на полювання або ж не вилазить з гарему? А чи лячно озброєних пастухів, які зібралися під Адріанополем і погрожують помститися за візира і ювеліра?

Верховний пастир вичитує каліграфічні написи над золотим міхрабом, але вони йому нічого нового не говорять, і на думку спливає медінська сура корану: «Кожний раз ми міняємо вірш і придумуємо кращий. Хіба не знаєш, що аллах все може?» Гм... А який тепер вигадати вірш, щоб пояснити незримую силу боязко-

Тисячі світил на гігантській люстрі освічують храм, світло хлюпається в мармурових водоспадах стін і колон, здається, проймає їх наскрізь, і священні написи ніби повисли в повітрі над олтарем. І враз Регель стрепенувся: крізь золото літер проступив силует Христової Матері, намальований ще за часів Магомета Завойовника. Вражений, порвавсь тілом уперед, і видіння зникло, наче з'явилося тільки для того, щоб нагадати про мертву Візантію і ще живучу Грецію. Чи, може, це привиділося? Ні, ступив крок назад, і знову Мати Божа проступила своїм скорбним обличчям крізь фарби та емалі і нагадала вже тепер шейхульісламові про бунтівничу Болгарію, Сербію — про всю гяурську Румелію, за яку вона просить свого Бога навіть тут, у мусульманській святині.

— Щезни! — прошепотів шейхульіслам, і видіння зникло. «Дотепер не вбита її ікона — неживе мальовило на стіні мечеті, то хіба ми зуміли вбити її в серцях народів? — думав він. — Ні, вони живуть і бачать цей силует Марії щодня на стінах усіх мечетей Румелії, і вона благословляє їх, вселяє непокору. А сама згадка про те, що вони підводять до тебе голови, просячи твого благословення, карбує тавро приреченості і страху на наших лицах...»

— Щезни!...

Підводять голови... Шейхульіслам підійшов до мімбера, взяв коран і гарячково почав гортати, шукаючи сури, яка підказала б, як боротися з Марією, яку не вдалося вбити. Мусить підказати священна книга, адже іншої мудрості, крім Магометового пророцтва, в них немає...

Сура медінська, сура пророча... Сура рахманська. «Ми повісили їм окупи аж до підборіддя, і вони... і вони мусять підводити голови». Так що ж ти радиш, премудра книго?.. Зняти окупи?!

Шейхульіслам закрив коран і вийшов з мечеті, шепочучи для заспокоєння п'яту суру медінську:

— О ви, які увірували, не питайте про речі, що засмучують, коли вони вам відкриваються. Запитували люди і до вас, а потім стали невіруючі...

На паперті заступив йому дорогу дервіш у сірому бекташському сукмані з срібною сережкою у вусі. Він вклякнув перед шейхульісламом і припав губами до його черевиків.

— Підведись і скажи, чого хочеш, — сказав верховний імам, приглядаючись до дервіша, який підвів на нього знайомі звідкись блудні очі.

— Святий отче, — промовив дервіш тихо, але в голосі не чуто було жебрацької покори, а щось ніби змовницьке. — Ти можеш і не пам'ятати мене, бо ж багато в тебе слуг духовних. Я Мурах-баба, дервіш ордену бекташів, якого ти багато років тому милостиво послав у кафське такіє, щоб я там проповідував правду Османів. Я чесно виконував свою повинність, та коли буря насувається на нашу священну землю, совість моя примусила мене...

— Що за чорні вісті несеш мені? — шейхульіслам схопив за плече дервіша. — Кажі, що чув! Болгари, греки, серби?

Мурах-баба став на ноги, і глумливі блискітки заблимали в його очах. Тепер Регель згадав: це ж той, що підбурював колись яничарів проти Амурата IV, будучи шейхом дервішів у яничарському корпусі. Він, шейхульіслам, врятував тоді свого слугу від смерті, вчасно виславши його в Крим.

— Турки, святий отче. Турки! — відповідав Мурах-баба, і розпогодилось обличчя шейхульіслама.

— Ти про Кир-огли? Утри своє обличчя від тривоги, надто велика наша сила, щоб боятися мізерного відділу заколотників. Не так давно розправилася Порта з Кара-язиджі і Календерогли, хоч тих було набагато більше. Тисячі посаджених на палі в долині Аладжа, на передмістях Анкари і Урфи довго ще лякатимуть ремісників і райя, що допомагали бунтівникам.

— Не зважуйся заперечувати тому, кого по праву називають

морем усіх пізнань. Але ти не знаєш одного: серед цієї нужденної жменьки бунтарів нині найтяжчий ворог імперії — теж турок — ме-ддах Омар, якому ніхто дотепер не осмілювався стягти голову. А заколотники, які думають головою Омара, — це вже не банда, а сила. Ти знаєш, що в своїх блюзнірських проповідях він закликав турків піти з чужих земель, зняти окови з поневолених. Що ж станеться, коли турецький люд пройметься його крамолою, хто тоді душитиме гяурську Румелію? Так, я бачу, що насувається страшна буря на землю Османів. Ідеї Омара підуть по людях, мов пощесть, і не зможе їх ніхто знищити, бо вони незримі. В заколотників мало зброї, і за півдня з них не залишиться навіть шкарбанів, але де ти знайдеш такої отрути, щоб випекла в людей віру в Омара, Хюсама, Аззем-пашу?

Шейхульіслам поник. Цей брудний дервіш розкрив загадку його тривоги. Так, імперія під страшною загрозою прозріння підданих! Промовив силувано спокійно і зверхньо:

— Мова твоя свідчить, що голова в тебе не дурна, і ти будеш шейхом яничарських дервішів. Але скажи, ти знаєш, як знайти ту отруту? Ти знайдеш учених, які б довели, що Хюсам був ремісник-нездара, філософів, які б висміяли вчення Омара, політиків, які б переконали народ, що Аззем-паша був боягуз і злодюга?

— Ні, не знайду таких.

— А що робитимеш, коли вже прийшов пропонувати свої послуги?

— Я розпалю в розледачілих яничарів бувалу жадобу битв і наживи. Я вдихну в них страх, і вони стануть знову воїнами.

— Ти марно розсипаєшся перлами свого розуму, Мурах-баба. Що ти можеш придумати, аби бунтарський дух народу вбити?

— Війну! — викрикнув дервіш. — Велику війну. Тепер є нагода. Вже понад два десятиліття вбивають протестанти католиків, а ми, дарма що правовірні, станемо проти Венеції на боці протестантів. Яничари підуть, тімаріотів і заїмів треба послати силою, в країні хай залишаться тільки каліки, жінки і діти, які не вміють мислити. І хай голодні будуть, то думатимуть тільки про хліб. З чого тоді народяться бунтарські ідеї?.. І ще одне, — додав Мурах-баба пошепки, — розджохані яничари допоможуть позбутися того, хто вважає війною ловитву на газелі у лісах Понтійських гір...

Чорбаджи Аліму вчувалося Хюсамове прокляття. Він не вірив у злу силу прокльонів, поки тримав у руці ятаган, подарований могутніми Османами. Але це прокляв його турок, господар, який дав йому віру, зброю і хліб. Передсмертний крик старого повторюють тепер сотні, тисячі — хто вголос під Адріаноподем, інші мовчки в Стамбулі. Верховні господарі не дали Нур Алі тугри, а йому — регалій яничар-аги. Чорбаджи Алім відчув себе непевно на турецькій землі, яку називав своєю. Ні, вона не його, на ній є свої господарі, і від них залежить його доля — багатство і злидні, життя і смерть. А руки ослабли, відвикли воювати, і воювати ні з ким: де ж його вороги? Десь там, у незнайомих світах, чи тут?

Проповіді Мурах-баби зцілювали його підупалий дух: Омар — ворог, Хюсам — ворог, Аззем — ворог! Уперше усвідомив чорбаджи божевільну злість не проти іновірних, а проти самих турків, які не захотіли більш терпіти сваволі.

Яничарський булук Стамбула вирушив під Адріанополь. Міцно стиснула рука Аліма ефес ятагана, стиснула конвульсивно, в страху — він з дикою ненавистю розрубав черепа туркам, яким поклявся служити все життя, в яких роками заслужував довір'я. Колись убивав чужинців за те, що не хочуть стати під прапор Порти, тепер убивав господарів, які захотіли позбутися своїх слуг і були страшніші від персів і козаків. Адже в найми більш ніхто його не прийме, для нього ніде немає землі, тож треба вбити прозрі-

лого Хюсама, який не хоче терпіти зайд і сам зрікається чужого, вбити в зародку, поки не виріс увесь народ, поки не наказав султанові відібрати в Аліма не посаду яничар-аги, а життя.

Загін кизилбашів був розбитий за один день. Кир-огли поруч зі своїми соратниками конав на палі. Живим залишили тільки одного меддаха Омара. Його зі зв'язаними руками посадили напроти конаючого ватажка повстанців, щоб він бачив страшну його смерть.

До Омара підійшов Мурах-баба. Зловтішно блищали його очі, він не забув, як принизив колись його меддах Омар на горі Тепе-Оба в Кафі.

— Бачиш, старче, де ми знову зустрілися. Розпочинай тепер своє дабірство, ти ж знаєш коран напам'ять, і доведи, що не я, а ти хочеш добра своїй державі. О, більше тобі не допоможуть усі філософи світу, ти нині довів своє зрадництво.

Мовчав меддах Омар, не відриваючи погляду від спотвореного муками обличчя Кир-огли. Що думає він тепер? За що кається? За те, що вступив у нерівний поєдинок з тиранами, чи, може, за те, що просив у них пощади перед смертю? «О, коли то мій народ зуміє вмирати без каяття?»

— Ти, певно, Омаре, думаєш, що так помреш, як він,— вів далі Мурах-баба, показуючи на Кир-огли.— Я знаю, ти один серед усіх цих боягузів хотів би такої смерті. Та не стяв тобі голови Амурат, не запроторив у темницю Ібрагім, то і я тебе помилую. Помилую для того, щоб не робити тобі слави і честі, якої бажаєш і ти, і ті, що теж колись наважаться так гинути. Ні, водитиму тебе площами міст, мої дервіші пригріватимуть тебе розпеченим залізом, поки не назвеш себе брехуном і науку свою брехливою. А потім дамо тобі можливість жити і виголошувати на мімберах проповіді, які складе для тебе шейхульіслам. Коли ж не захочеш, виріжемо тобі язика, щоб погане слово бува не зірвалося з нього, повісимо ярлик на шию з написом: «Я—брехун»,— і прив'яжемо до стовпа Костянтина на Ат-мейдані, а людей примусимо йти процесією повз тебе і плювати тобі в лице... А тепер скажи мені по щирості, що спонукало тебе, родовитого турка, піти проти своєї влади? Адже знаєш, що так, як одна людина не може бути водночас чимсь батьком і сином, так і раб не може бути паном. Ти ж бачиш: ще не проспівали муедзини до вечірньої молитви, а з твоїх ідей залишилася купа трупів.

— З людей, Мурах-баба. З людей,— повторив меддах Омар.— Я не зумію пояснити тобі того, чого твоя голова зрозуміти не спроможна. Сказав один філософ: з невігласом, який вважає себе мудрецем, не заводь розмов. Скажу тільки одне: нині загинув Кир-огли, а завтра, певно, загине боснійський ватажок повстанців, який мав з'єднатися з нами. Та важливе те, що стала можлива боротьба розуму з темрявою. А те, що можливе, рано чи пізно стане дійсне. Гряде велика боротьба, дервіше. Хіба не знаєш, що коли в кадубі з'явилася хоч одна маленька дірка, то вино все-таки витече. Коли скалу черкнула тріщина, то камінь конче звалиться. Якщо прозрів хоч один яничар, то розкладеться цілий корпус. Якщо один з можновладців умів мислити, то значить, що мій народ може мати розумних правителів. А коли простий пастух доросте до такої сили, що зуміє гинути на палі, не каючись, тоді ви програєте... На мою ж допомогу не важ, Мурах-баба. З цієї миті я не промовлю жодного слова, можеш відрізати язика. Він мені більше не згодиться.

Меддаха Омара потім задушив Муса-паша власними руками.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

За гаремними вежами персидський сад, перлина ханського двору, краса, захована мурами від людських очей, недоступна, ув'язнена.

Фінікові пальми тягнуться кронами у височінь, а визирнути на світ їм не судилось, нудяться філодендрони і фікуси, їжаться сердиті кактуси... Розпукуються турецькі тюльпани, пучнявіють африканські гладіолуси, хиляться чашечками до землі петунії — тишиться смуток у ханському раю, смуток самотності, непотрібності, невизнаності. Рік за роком розцвітають і в'януть, і знову цвітуть з надією, що хтось побачить їхню красу, — надаремно. Ніхто нею не радіє, не милується. І тому сумна ця краса, і сумно ходить по аляях найкраща квітка персидського саду — чарівна ханим Мальва.

За нею дріботить євнух, його недремне око пильнує повелительку, а звикнути до євнушої опіки вона не може. Колись, ще в перші місяці любовного рожевого хаосу, вона марнославно раділа, що хиляться перед нею євнухи, никнуть ханські жінки і опускають очі бекечі, та дедалі увага слуг сковувала і гнітила, затьмарювала щастя кохання, що залила багряною повинню її юність. І ці мури — ці остогидлі мури, з-за яких ніхто ніколи її не побачить, не замилується, щодень більше давлять, виростають, і маліє Соколина вежа, що підвелась копулою-юртою над будовами палаців. Колись їй можна було дивитися на світ з Еклізі-Буруну та Чатир-Дагу, а тепер тільки з цієї вежі. І так буде весь вік... Зів'яне колись краса, стане вона така, як старші Ісламові жінки, і тоді... невже лише злість і заздрість будуть їй єдиною насолодою в цій пишній тюрмі?

І з глибин пам'яті зринала іноді просьба-молитва, яку почула колись біля Успенського собору: «Пресвята Богородице, спаси нас», — і вбивала ту згадку, злякавшись, бо поставали перед нею сотні страдних облич, які просили в свого Бога рятунку... Ні, ні, вона не просить рятунку ні в кого, сама ж хотіла такого щастя.

А молитва билась, скиглила, проймаючи болючим щемом.

Збігали роки... Серед сумовитої краси, замкненої, ув'язненої, залишеної самій собі для милування.

...У ханському дворі щодня багатолюдно. Іслам Гірей завісив меч. Іслам Гірей торгує.

Десь там, при дворі польського короля Владислава Четвертого — ханові про це відомо від купців, — треться венеціанський посол Тьєполло, намовляє вдарити Порту по найбільючішому її місцю — Криму. Король взиває потаємно до козаків, герой Дюнкерка Іхмеліскі погодився. Тугай-бей стягає свої сили до Перекопу, але тривога даремна. Тьєполло чомусь виганяють з королівського двору, Хмельницького переслідують шляхта, він тікає на Січ.

Іслам Гірей торгує. Козаки чайками і возами везуть до Перекопу тютюн, збіжжя, олію, міняють своє добро на сап'ян, єдваби, вино і сіль. У ханський двір щодня приходять нові торгові гості з різних країн показувати крам. Співвітчизник лукавого Тьєполло в коротких штанях і панчохах вище колін шанобливо скидає перед ханом капелюха зі страусовим пером — що ж, будемо торгувати, венеціанцю, коли не вдалося тобі піти на нас війною.

З московітами підписана шертна грамота — «бути в союзі, любові й дружбі, не воювати українних городів, давати вільний проїзд купцям». Ось він, купець-касапчі¹¹ в червоному каптані, в соболиній високій шапці і сап'янових чоботях, поважно викладає інкрустовані моржовим зубом шкатулки, соболі, куниця, голубий

¹¹ Так татари називали російських купців.

песець, білосніжний горностаї, пухнастий бобер, лляні тканини. О хане, ти поглянь тільки, що це за тканини! Купець наказує слугам розтягнути тоненьку, майже прозору скатертину, виливає на неї жбан олії. Олія не капає.

Хан Кримського улусу торгує й вичікує. Війна між Туреччиною і Венецією затяглася, розледачілі яничари невдоволені, тремтять у своїх хоробах юродивий Ібрагім — боїться бунту. Ляхистан уперто не платить Криму данину, вони, бач, не визнають Іслама Гірея, колишнього свого полоняника, ханом. А на Січі нуртує козацтво, поривається воювати зі шляхтою, жадає помсти обраний недавно гетьманом сам Іхмеліскі.

Чи не відправити б до нього послів із шертною грамотою? Але ж ні. Шертувати можна з державами, а козаки не держава. Правда, Шагін Гірей шертував колись. І програв... Яка зараз у них сила?

Гарячіє повітря над Кримом. Хан вичікує і торгує. Бо в скарбниці порожньо, бо саугу піддані віддають нерадо, бо треба мати багато грошей, щоб більше не танцювати між капи-кулу і беями, мов між мечами.

«Чому не приходить хан?» — вже п'ятий день товклися в Мальвиних грудях підозра, ревності і сум.

Останнього разу Іслам довго придивлявся до маленького Батира і вимовив дивні слова — Мальва і донині не може второпати, чому він так сказав:

— Не допусти аллах, щоб заговорила в тобі, як виростеш, козацька кров, щоб не захотілось тоді довести розпочату мною справу на загибель Кримському улусові...

Потім глянув ув очі Мальві і кинув ще одне слово — без погорди, без зла, але важко, наче ярмо надівав їй на шию:

— Козачка...

Так її ще ніхто не називав. Ображали гяуркою, коли була маленька, тоді ставало до сліз гірко. А слово «козачка» прозвучало з гідністю, з гордістю за красу тих людей, які мали право так називатися. І з уст татарського хана.

Слово це ніколи їй не належало. Може, матері, може, Стратонові — їй було байдуже. А тепер віддав його Мальві сам Іслам Гірей — її муж і повелитель, і воно враз збентежило їй душу. Козачка... І в сина кров козацька. Докоряти почав хан чи замилувався її родом?

Але чому вже стільки днів не приходить до неї? Заздрісні ханські жінки і бекечі вже давно приглядаються до неї, чи не вчепилася під її очима перша зморшка після того, як народила сина. Заглядала в свічадо: ні, ще вродливіша стала. З несміливої тонкостанної дівчини розцвіла пишнотіла жінка — так з зарошеного вранці пуп'янка розквітає перед обідом лілея, і ще далеко, ще далеко до вечора. Чому ж хан не приходить?

Маленький Батир заснув.

Меним оглим, яш ярем,
Меним оглим, яш ярем,¹²

— наспівувала сонній дитині і приглядалась до чорних брівців сина: чії вони — батькові чи, може, ті, по дідові, козацькі? Яку справу ти мав би докінчити і чому на загибель Кримському улусові? Хто пояснить їй ці ханські слова? Чей не насмілиться сама спитати...

Вийшла в сад. За нею подріботів євнух, махнула рукою, щоб вернувся, має ж вона право побути хоч хвилину сама.

Пішла стежечками до водограю. Весняне небо нагніталось синявою в глибоку цямрину гаремного саду і відбилося в овально-

му басейні — перевернуте куполом униз. Оце і все її небо. Не бачити їй більше того справжнього, великого, прип'ятого до велетенського круга землі, а тільки це — відбите у мармуровому кориті ханського водограю.

Голубий мармур ще більше згущував синяву неба, тихо падали краплі, і ледь брижилася поверхня води, а на дні — побачила Мальва — застигли рибки, що одна за одною розігналися по жолобку, яким витікала з басейну вода, і чомусь зупинилися в розгоні. Приглянулася пильніше — то ж неживі вони, хтось так удаło вирізьбив їх у мармурі. Але чому різьбяр зупинив рибок біля входу, чому не вирізьбив їх у жолобку за басейном на волі? Гм... А хіба можна їм туди? За цямриною причаїлась клювата мармурова чапля, не вийти їм ніколи з голубої тюрми...

Для чого це придумав майстер? Навіщо дав рибкам життя у тісному басейні і поставив грізну сторожу при виході на волю? Про що думав невідомий митець, створюючи цю сумну картину? Про кого: про себе, ситого, одягненого і скованого ханською службою або оскотченням? Про жінок, що нудяться в гаремному раю, чи взагалі про примарність щастя?

Глянула Мальва вгору, і захотілось їй простору, неба, того неба над Чатир-Дагом, де можна рукою до зірки дістати, де бовдуряться вільні тумани і лягають на спочинок біля печер, щоб окутати прохолодою жовті кості тисячі козаків...

Козачка... А вони мчать на конях у гори, їм треба сховатись від численного війська Кантемира... Куриться дим, виїдає очі, душить, та ні один не виходить здаватися в полон...

Так зримо постала перед очима казка старого Омара, діткнулася до зневоленого серця, зім'яла його, стиснула. Від пекучої туги защеміло тіло. Був цей щем подібний до кохання, але не такий, був цей щем пекучий і солодкий, вичавлював з очей сльози невідомо за чим, і відізнавалось раптом незнане почуття давно забутою піснею:

Ой, що ж бо то та за чорний ворон...

— Козачка... — прошепотіла Мальва, йдучи по вузькій стежці, і враз здригнулася: з-за густого лаврового куща дивилися на неї очі того самого євнуха, якого прогнала, виходячи з гарему. Хотіла крикнути, як сміє він не виконувати волі ханської дружини, але очі скопця дивилися нахабно, злісно, і зрозуміла вона, що євнух сильніший від неї, що він тут хазяїн, а вона раба. Кинулася бігти — та куди, і хлюпнувся в серці пекучий біль за тою волею, що була вже куплена, у маминих руках...

Пішла похилена поміж клумбами, що біло пінилися кушчиками нарцисів, відхилила хвіртку до Соколиної вежі — в проході стояв теж євнух, і прорвався гнів у лагідної ханім.

— Геть! — закричала, і щез скопець.

Вибігла крученими сходами наверх, припала до мушарабій. І тут довкола мури: високі мінарети ханської мечеті, за конюшнями сторожова вежа, масивні ротонди усипалень, з заходу — гаремний мур і лише з боку парадного входу — маленька щілина між вежами, крізь яку видно вулицю. Їй хочеться туди, а хан не приходить, їй треба до матері, та як піде, коли хана нема, вона мусить бачити людей, живих, дужих, неоскотчених, а він не з'являється... І всюди хан, всюди хан, як ті мури навкруг, як та чапля біля цямрини, а вона золота рибка у мармуровому пишному басейні.

І зненацька, наче грім з безхмарного неба, наче несподіваний гарматний постріл, з-поза парадних воріт хвилею вдарила дружна пісня, та самісінька, материна, пісня її дитинства, десятками голосів ударила, свіжа, вільна, простора, як те небо, відібране в Мальви:

Ой, що ж бо то та за чорний ворон,
Що над морем крякає...

Хто її співає? Чому тут? Що сталось: на вулицях Бахчисарая лунає українська пісня, колись така байдужа Мальві, нині її власна, рідна?

Ступила на карниз, стала вище, і відкрилося перед її очима барвисте море кунтушів і жупанів: з Тисячоголової печери вийшли чубаті козаки на банкет до хана або на помсту. Вибивають чопи з бочок, кухлями п'ють вино; палає багаття, розвіваються на вітрі пелехи полум'я, в повітрі пахне смажениною; дружний регіт, постріли з мушкетів, і знову брава, переможна пісня:

Ой, що ж бо то та й за бурлака,
Що всіх бурлак скликає!

Прорвалася туга з-під серця, мов болячка, що роками наривала, бризнула сльозами, і потекли вони, давно жадані, висушені в дитинстві зневагою чужинців і нерозсудною матірною любов'ю.

— Хто ви? Звідки ви? — трясла Мальва самшитовою решіткою і знемагала.

Тиждень тому Іслам Гірей безцеремонно й грубо витурив купців за стіни палацу — йому доповіли, що до нього їде Тугай-бей з поштом і разом з ним вертається в Бахчисарай Сефер Газі.

Хан стояв непорушно посередині кімнати у вичікувальній позі, забувши про свій ханський сан, коли увійшли вони обидва — такі потрібні йому зараз сильні мужі Криму. Яку ж силу відчув Тугай-бей, що посмів увести в палаці ізгоя Сефера Газі?

У червоному хутрі з бобровим коміром і в зеленому тюрбані стояв біля порога аталик, якого зрадив вихованець. Ті самі примружені очі з осоковими прорізами для зіниць, по яких не вгадаєш ні вдовolenня, ні гніву старця, те саме поморщене обличчя і рідковолоса борода. Поруч з ним холодно-понурий Тугай-бей в жовтогарячій киреї. Він ледь нахилив голову, підкреслюючи стриманим поклоном свою незалежність од хана.

— Ефенді Сефер Газі побажав бачити тебе, великий хакане. Він хоче доживати віку в Бахчисарай. Ширінський бей про це знає, але ніщо не може загрожувати твоєму аталикові. Один волос упаде з бороди Сефера Газі, і ор-бей Тугай покаже зухвальцям силу незліченних ногаїв.

Темні очі Іслама сховались під повіками, ніби хотіли приховати радість перед Тугаєм.

— Сеферу Газі, — сказав він, — рано ще думати про старечий спочинок. Він повернувся в Бахчисарай як найблагородніший радник хана, уповноважений і довірений ага.

На мить розплющилися очі старця, і знову стулилися повіки, Сефер Газі-ага поклонився ханові.

Іслам Гірей відповів аталикові теж поклоном. Йому хотілося обняти старого, але поруч стояв удавано гордовитий Тугай-бей — не можна було давати волю почуттям. А в голові загасали знову ті самі думки, що колись: чи не хитріший Тугай від злобних Ширінів, які хотіли взяти хана силою? І чому саме сьогодні зважився приїхати з Сефером у Бахчисарай?

— Хане, — промовив Тугай-бей, не міняючи крицевого тону голосу, — до тебе йдуть послы з Запорожжя.

Сіпнувся хан, ця звістка була надто несподівана. Його мозок весь час муляла думка про союз з козаками, а вони — вони самі йдуть до нього? Перст аллаха! Значить, усе вирішено... І торгуватися можна буде на засадах ласки, а не просьби.

Опустив голову, наче в задумі, і підвів її по хвилі.

— Послы з Запорожжя? Від короля лядського йдуть? Чи не здогадався Ляхистан упоминки платити?

Посміхнувся Тугай-бей краєчками уст, мовляв, дипломатично розмовлятимеш з послами, а не зі мною. Сказав:

— До тебе йде сам гетьман Війська Запорозького Богдан Хмельницький, який не визнав себе підданим Ляхистану. Ми зустрічались з ним учора на Перекопі. Я знаю його здавна. Це великого розуму і завзяття полководець. Він хоче розпочати війну з ляхами і йде в тебе просити допомоги. Воля твоя. Але відмовлятися не треба. Тільки обережно треба з ним. Він хитрий, як лис, і звинний, мов змія. І гордий. Від мене, колишнього друга, відмовився брати фураж і баранів. Не хоче він теж зупинятися в Біюк-яшлаві, нашому посольському стані. Знайомих має на Ермене-маале¹³.

Хан сів на міндер, оперся ліктем на подушку. Довго мовчав.

— Зостанься в Бахчисараї на кілька днів, Тугаю,— сказав на-решті.

— Залишуся, хане,— м'якше, ніж будь-коли, промовив Тугай-бей.— Вибрався я було на козаків цієї весни: паде худоба, чахнуть коні, знову голод у ногайських степах. А тепер я готовий зі своєю ордою піти позаду козаків. Виграє Хмельницький з нашою допомогою — високий польський ясир приведемо, програють козаки — з них візьму живу данину.

— Хай благословить наші наміри аллах,— мовив хан.— Сефере,— звернувся він до аталіка,— розпорядись пригостити козацьких послів як гостей вельмишановних.

...Наприкінці березозілля на вершині Топ-Кая зупинилось кілька десятків вершників на легких аргамаках в атласних жупанах, в шапках з червоними шликами.

Попереду загону стали три комонні: богатирського зросту довговусий козак у суконному кунтуші, в хутряній шапці з двома буйними перами посередині — втікач від шляхетської розправи гетьман Війська Запорозького Зіновій Богдан Хмельницький. Праворуч — старший віком від гетьмана кропивенський полковник Филон Джеджалій, ліворуч — юнак у білій свиті, Тиміш Хмельниченко.

— Погляньте,— показав гетьман униз нагайкою.— Ще раз погляньте і подумайте, братове, щоб потім не було нарікань і каверз. Там унизу, бачите, лежить невігойна болячка землі — Бахчисарай. За камінними стінами, оповитими хмелем і павутицею, живуть люди, які не раз топтали нашу стражденну землю. Збіглись вони сюди, в цей яр, до купи, наче ті жуки на лайно, і весь час чекають нагоди розповзтися по світу, щоб нищити, жерти, роз'їдати, тягнути чуже добро і неповинних людей сюди, у своє лігво. Тм все одно, на кого йти... Погляньте тепер сюди, ближче. Ось тут, під нами, загороджений високим чотирикутним муром, обсаджений зеленими тополями, стогне невольничий ринок. На такому ринку продавали колись мене. Чуєте, зойки, плач... Там торгують нашими братами й сестрами. А ми йдемо в це осине гніздо просити допомоги. Йдемо, щоб забезпечити собі тил, щоб не вдарили поганці в наші спини, коли ми виступимо на ляхів. Ідемо просити в них кінноти, бо в нас мало, а на волах далеко ляхів не поженеш. І стискати мусимо нашу лють і біль у жменях, і кланятись мусимо ворогам нашим одвічним, бо інакше не бачити нам перемоги, не бачити нам волі на страдницькій Україні. Тож прошу ще раз, братове, кажіть своє останнє слово.

— Веди, батьку, до ханал — відповіли козаки гуртом.

Вірменська вулиця скрутилася розімлілим на сонці вужем по схилу напроти ханського палацу. Здивувалася, заметушилася, побачивши незвичайних гостей, заскреготала завісами склепових ві-

¹³ Вірменська вулиця в Бахчисараї.

конниць — винесли крам повстяники, зброярі, башмачники, винарі, загармидили, набиваючись своїм товаром. Збіглися сюди купці, що гостювали в хана: голоколінні венеціанці, метушливі греки, бородаті московіти; виповзли в чорних сутанах польські єзуїти — члени Кримської єзуїтської колегії, що примістилась недавно на вірменській вулиці.

«О Боже правий! — жахнувся Хмельницький. — Де ви тільки не розпустили своїх мацаків! І тут, серед вас, мені, можливо, доведеться залишити свого сина... Що ви зробите з ним, коли я розпочну війну з ляхами? Та коли треба буде, і цю дитину віддам на заклання, але ще покусаете ви пальці, ханжі чорносутанні. Не хотіли ваші собраття дозволити королеві іти війською на Крим — я з Кримом на вас піду. І ви ще проклянете лядських вельмож за те, що зневажили вони мене».

Другого ж дня до ханського палацу вирушив полковник Джеджалій. Його гостинно прийняв Сефер Газі-ага, але аудієнції в хана не призначив. Повернувся полковник у супроводі слуг, які принесли харчі й фураж. На другий день повторилося те саме, супився гетьман, а навколо нього звивалися весь час ханські придворні та все вимагали подарунків.

Шість разів доповідав Филон Джеджалій про приїзд козацького посольства, шість разів супроводжували його ханські слуги з мізерними дарами. Аж сьомого дня ханський посланець сам прибув до Хмельницького й сповістив: хан чекає Іхмеліскі-агу сьогодні в посольському залі.

Перед обідом з Ермене-маале виїхав гетьман Хмельницький з посольським ескортом. Попереду на білому коні їхав аяк-капу. Біля воріт палацу він наказав козакам спішитись і йти за ним.

Насторожений довгим очікуванням ханського прийому, але з гордо піднесеною головою ступав Хмельницький у ханський двір. Час від часу він поглядав на рябуватого юнака в білій свиті, що йшов з ним поруч, і стискалося в грудях мужнє серце, а в скронях калатало раз у раз: «На продаж, на продаж, на продаж».

Аяк-капу подався на коні у глиб двору, наказавши послам чекати в посольському саду. Їх провів у сад плечистий високий сеймен, Джеджалій приглянувся до його обличчя, пробурмотів: «Яничар клятий...» — і знітився від його ясного погляду. Воїн не зрозумів слів козака, але відчув у них образу. Його сині очі дивилися на полковника з якимсь докором і жалем.

Гірко чомусь стало Джеджалієві, він підступив до сеймена і спитав по-татарському:

— Ти давно з України?

— З якої України? — знизав плечима Селім. — Я з Салачика. Але чому, скажи мені, чому завжди мене питають, звідки я і хто моя мати? Я не знаю цього, а тому не розумію, навіщо це знати людям...

— Бо ти інший, хлопче. Ти не татарин і не з Салачика родом. Ти з України.

— Які ж ті люди на Україні? Ніде я їх не бачив.

— Та ось поглянь, — Джеджалій показав рукою на посольську свиту. — Он сам гетьман козацький.

Селім знову стелав плечима.

— Багато сюди приходять чужинців. Я ж ханський...

— Ні, хлопче. Ти з України. Запам'ятай собі. І мати твоя, може, десь побивається донині за тобою.

Джеджалій зітхнув, відійшов у тінь кипарисів, що виструнчилися один біля одного над самшитовими кущами. Здалеку спостерігав сеймена: в його очах тінню блукав сум.

— Ачей прозрієш колись... — промовив сам до себе старий полковник.

Хмельницький зупинився перед посольськими залізними дверима, вправленими в різьблене кам'яне обрамлення. Читав золо-

тий напис над дверима: «Цей пишний вхід і ці величні двері побудовані за велінням хакана двох материків і двох морів».

Іронічно посміхнувся гетьман. «Які в тебе материки і які моря, коли ти не маєш жодного човна, а по Чорному й Азовському морях ходять турецькі галери, що пантрують кримські береги... Ти такий самий васал, як і я. Врозуми, Боже, твою пиху і гординю, і ми ще зможемо спільно змінити лице світу».

Відчинилася залізна брама, і під звуки барабанів аяк-капу провів козацьких послів уверх сходами до трапезної.

Євнух наливав терпко-пахучу каву у фарфорові фільджани і, кланяючись, розносив послам, що, порозсідавшись на міндерах, з селянською безпосередністю розглядали виноградні розписи на стінах і майстерні вітражі на маленьких шибках, притулених під самою стелею.

Аяк-капу власноручно підніс гетьманові фільджан з кавою: зрозумів Хмельницький, що багато дукатів попливе з кишень, поки покличе його до себе вередливий хан.

Проте довго чекати не довелося. Воротар, який весь час шастав з трапезної до посольського залу, вийшов до послів і, зігнувшись у три погібелі, мовчки показав обома руками на двері, що означало: хан дозволяє увійти. Гетьман подався в зал сам один.

— Не потрібен мені драгоман,— сказав Хмельницький до привратника і пройшов повз німих рабів, що стояли навшпиньках біля одвірків, наче статуї.

У правому кутку залу на ворсистому червоному килимі під малиновим балдахіном сидів суворий, з мускулистим обличчям чоловік. Колись у Туреччині Хмельницький бачив османських пашів, знав їхні жорстокі звички і горду пиху — чекав таким побачити і хана. Тому приємно його вразив вигляд суворого воїна, якого тільки сан примусив одягти велику зелену чалму і сісти під малиновий балдахін. «Певно, він набагато краще почувається на коні,— подумав Хмельницький.— Я міг би з гідністю скресатися з ним на шаблях, міг би йти пліч-о-пліч у рівноправному союзі, та кланятись йому тяжко, бо лицар лицареві рабських поклонів не складає».

Хмельницький якусь мить бачив тільки Іслама Гірея, потім помітив калгу і нуреддина, що сиділи обабіч хана, і ханських сановників, які стояли збоку.

Хан з цікавістю придивлявся до Хмельницького. Йому сподобалась велична постава гетьмана, на якому так добре лежав жупан з білого сукна, а поверх нього темно-зелений кунтуш з відкидними рукавами. Сподобались його кошлаті брови, енергійно зсунуті до перенісся, і хвацькі вуса, але він чекав від Хмельницького поклону. Чей же просити чогось прийшов, то хай скорить гординю.

Гетьман скинув шапку й опустив на груди голову, відкидаючи вниз довгого чуба. З цим він подав до ніг хана дорогу далматинську шаблю і пістоль з інкрустованою кістяною ручкою.

— Милістю аллаха великої орди високоіменний хане,— почав гетьман,— лицар багатств не має, тож приношу тобі те, з чого живемо й на що надіємося, а, крім цього, ще й глибоку пошану до твоєї особи полководця й богатиря.

— Гарно говориш,— відказав хан.— Знаєш, чим підкупити воїна. І драгоманів, бачу, не потребуєш.... Що ж привело тебе, Іхмеліскі, до мене у весняну пору? Чей не так давно, як моїм вухам чути було, ти готувався з королем йти на мене війною.

— Досі ми були ворогами,— не опускаючи очей, говорив Хмельницький,— але тільки тому, що козаки гнули шиї у лядському ярмі, тож воювали з тобою поневолі. Тепер ми хочемо скинути ганебне ярмо і пропонуємо вам дружбу і вічний союз.

— Але ж ти підданий короля і зраджуєш його. Звідки я можу знати, що не зрадиш мене?

— Не можна називати зрадою, хане, праведну боротьбу. Гетьман Дорошенко не вважав Шагіна Гірея зрадником, коли той

почав справедливу війну проти кафського паші і Кантемир-мурзи. Зрадити можна батька, та не губителя свого. А на Україні лядське тиранство гірше від мучительства фараонів. Ляхи козацьких дітей у казанах варять, жінкам груди відрізують. Галерним гребцям у тисячу разів легше живеться, ніж нашому ратаєві. А тому йдемо воювати ляхів, які є і твоїми ворогами. Вони погорджують твоїм славним іменем, не платять тобі данини, ще й нас підмовляють нападати на вас. Ось, поглянь,— Хмельницький вийняв з-за оборки кунтуша папери й подав їх ханові.— Це привілеї, які дав нам король за те, щоб ми йшли своїм військом на Крим. Тож просимо тебе піти разом з нами проти зрадників і клятвoporушників.

Іслам Гірей прийняв папери і передав їх плосколицьому бородатому дідуганові, що, здавалося, дримав, стоячи справа біля трону.

— Дай драгоманам, хай слово в слово переписуть людською мовою,— сказав до Сефера Газі й повернувся знову до Хмельницького.— Чим ти заручишся, гетьмане, в тому, що чистосерді твої помисли й наміри?

— Подай мені свою шаблю, хане,— відказав Хмельницький. Він узяв з рук Іслама Гірея карабелу, поцілував лезо й рік: — Клянусь творцеві всієї видимої й невидимої тварі, що все, чого прошу в його ханської милості, роблю без підступності і зради. Коли ж кажу неправду, то допусти, Боже, щоб ця шабля відділила мою голову від тіла.

— Тяжка клятва,— мовив хан,— але закликаєш ти в свідки свого Бога. Залиши мені своїх гідних аманатів¹⁴, гетьмане.

— Хане, одного мого сина замордував бузувір Чаплинський. Другого залишаю тобі заложником,— хрипко вимовив Хмельницький, і спазма болю пробігла по його обличчі.

Іслам Гірей вдоволено хитнув головою і на знак згоди плеснув долонею по стегнах.

— Сказав пророк, хай благословить його аллах: дружба з мудрим — це користь віри. Що ж, Іхмеліскі, я згоден на союз з тобою. Та до війни я ще не готовий. Але дозволяю своєму перекопському бееві йти тобі на допомогу з ногами.

Хан показав рукою на сановників, що стояли збоку, Хмельницький приглянувся до них і аж тепер упізнав обличчя Тугай-бея. Очі в гетьмана просвітлили, він уклонився ханові.

Наступного дня козаки пили на radoщах посеред площі перед ханськими палацами. Був Великдень, друге квітня.

Хмельницькому ж не до Великодня. Чорно зажурений сидів він у кімнаті старого вірменина Аветік-огли, і здавалось йому, що в нього відняли руки. Його сокіл Тиміш у ханському дворі, і життя сина залежить від першої битви з коронним гетьманом Потоцьким. А там або перемога, і воля народові, і воля синові, або ж ще темніша ніч на Україні, і кайдани галерного гребця на руках Тимоша.

Козаки святкували Великдень. Виносили з крамниць вино, цідили глечиками; гомін, і регіт вривався у вікна ханських кімнат.

— Гяури святкують свій байрам,— доповіли слуги ханові.

Іслам Гірей велів викотити козакам три бочки вина й зарізати п'ятнадцять баранів на знак ласки.

А тоді закурились вогнища, захмеліли голови козацькі, і покотилася над чужою тісною землею широка, як дикі степи, могутня, як води на дніпровських порогах, пісня:

Ой, що ж бо то та за чорний ворон,
Що над морем крякає,
Ой, що ж бо то та й за бурлака,
Що всіх бурлак скликає.

І вдарилась пісня туманними дитячими спогадами, материнським болем і тільки що відчутую тугою в серце жінки, що стояла за мушарабіями на Соколиній вежі.

— Хто ви, звідки ви тут узялись? — шептала Мальва-Соломія материнською мовою, притулившись чолом до самшитової решітки, не помічаючи єхидно-підозріливих очей євнуха, що стояв за колоною внизу.

— Звідки ви тут узялись так пізно?!

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Сімсот річок і чотири — усі в Дніпро впали, а одна річка, сама невеличка, Дніпрові всю правду сказала... Та й повіяв вітер низовий на рямини кедрові, на вітрила персові й розніс славу про козацьку розправу та по всьому великому світові.

Ой, що ж то за Хміль?!

Блискавицею шугала козацька пісня над бистрими ріками, над тихими морями і за тридев'ятими землями, та не про той хміль, що по тичині в'ється, а про славного Хмельницького, що над Жовтим Бродом з ляхами побився і до схід сонця, як ще не світало, вражою кров'ю умився!

Завмер на мить світ, а догулював він, задиханий і стомлений, тридцятилітній кривавий танець, чекаючи останнього акорду, завмер у подиві й тривозі: хто сколихнув повітря незнаною визвольною музикою, звідки новий музика взявся?

Хмельницький? Який Хмельницький?

Гей, а чи не знали його досі? То чия слава три роки тому проgrimіла від Дюнкерка до Сарагоси, коли то граф де Брежі¹⁵ склав угоду з королем Владиславом про службу козацького полку у французького генерала Конде? Тоді старий дипломат сам подивляв хоробрості запорожців і воєнному таланту Хмельницького, тепер же сполохав його самостійний похід козацтва у спілці з татарами на Польщу, і він, не гаючись, запропонував французьку допомогу королеві.

Той самий Хмель! Подався габсбурзький дипломат Франц Лізоля до цісаря намовляти його, щоб узяв при цій нагоді Польщу під свій протекторат; вождь англійських індепендентів Олівер Кромвель привітав гетьмана України з перемогою над католиками; причаївся претендент на польський престол семигородський князь Юрій Ракочі; венеціанці потирали вдоволено руки: Польща мусить вступити у війну з Туреччиною.

А Хмельницький ішов з-під Жовтих Вод на Корсунь з шарлатовими корогвами, переможна пісня лунала над світом, досягнувши кримської землі.

«Що за нове військо», — загомоніли сеймени при ханському дворі, зашепталися купці на ясир-базарі, засичали єзуїти на Ерменемаале. Тільки Іслам Гірей мовчав, ніби не відаючи того, що перекопський ор-бей Тугай марширує поруч з Хмельницьким по Україні з шістьма тисячами ногаїв.

Шістнадцятилітній аманат Тиміш Хмельниченко перебував у Чуфут-Кале на правах знатного бранця, очікуючи листа від батька. Перемога чи знову невдача, полковницький бунчук чи кайдани галерного гребця? Юному лицареві, що виріс у сідлі, вмів стріляти з рушниці з-під черева коня, а з лука — і правою, і лівою рукою, вузька була караїмська фортеця, обступлена з усіх боків глибокими пропастями; вузька була печера, в якій мусив мешкати, непривітними й чужими здавались понурі караїми, що жили, наче кроти, в кам'яних норах і насторожено придивлялись до нового поселенця.

¹⁵ Французький посол у Польщі в часи Хмельниччини.

Від батька звістка не надходила. Одного квітневого ранку незвичний гамір почувся біля входу в підземелля, до гетьманича долинуло настирливе: «Темиш, Темиш» — мешканці печерного міста чогось домагалися у вартових, і в їхніх вигуках вчувалася погроза. Тиміш підійшов до виходу, вартовий сеймен затримав його і наказав не виходити. Тільки ввечері, коли караїми спали, вартові покликали Тимоша і, тихо крадучись, провели його через східну браму фортеці. Ханський заложник опинився вночі у знайомому будинку старого вірменина Аветік-огли, в якого недавно зупинявся Хмельницький.

Господар розповів Тимошеві новину, яка вже встигла облетіти світ: батько перемиг під Жовтими Водами. А міг і не дізнатися. Звитяга козацького війська мало що не освятилася кров'ю гетьманського сина. Реєстрові козаки, з якими вийшов проти Хмельницького молодий Потоцький, перейшли на бік гетьмана, скаравши на смерть старшин-зрадників Івана Барабаша та Ілляша Караїмовича. Вістка про вбивство потомственного караїма — переяславського полковника Ілляша — дійшла до Чуфут-Кале, і караїми зажадали крові за кров.

В перший день свого перебування на Ермене-маале Тиміш побачив, що і тут нема для нього безпеченства. Польські єзуїти в чорних сутанах снували по вулиці, вечорами зупинялися перед вікнами Тимошевої квартири, вигукуючи прокльони, вранці Аветік-огли побачив на огорожі намальовані квачами чорні хрести. Старий порадив Тимошеві, щоб він просив у хана притулку за огорожею його палацу. Але відповіді від хана гетьманич не отримав.

Врешті надійшов лист од батька. «Дорогий мій сину,— писав гетьман,— милістю Божою Військо Запорозьке розбило лядських окрутників, та анахтемський аспид ще не вбитий — війна тільки починається. Попроси хана, щоб зволив прийняти тебе в своїх покоях, і скажи йому, що здобич, яку отримали татари під Жовтими Водами, нічого не варта перед тією, яку вони матимуть, якщо борзо прийдуть з великим військом. Дотепер ми мали справу зі слугами, віднині валкуватимемо з панами — розкішними і багатими».

Тиміш передав ханові гетьманського листа, та знову Іслам Гірей мовчав. Повільно й нудно минали дні в непевності й тривозі.

Аж у травні, коли гетьманич уже й не чекав ханського прийому, на Ермене-маале верхи прискакав ханський стражник. Біляве слов'янське обличчя так не пасувало до татарського військового одягу, що Тиміш у першу мить подумав: хтось із Низу переодягнений. Що за вісті?

— Хан тебе чекає у дворі свого палацу! — проказав сеймен і повернув коня.

Готовий до найгіршої несподіванки, пройшов Тиміш крізь одчинені ворота на ханське подвір'я і мало не закричав від нестримної зловтіхи. Хан, одягнений у соболину шубу і білий тюрбан, гордо сидів на сивому аргамаку, а напроти нього з ескортом ногайських воїнів стояли два шляхтичі. Один, добре знайомий Тимошеві, довговолосий, сивий, у нагрудному панцирі, віяльцями розсипалися вуса; другий у круглій бобровій шапці з перами і в червоному пошарпаному жупані.

— Його мось пан краківський, великий коронний гетьман Потоцький і чернігівський воєвода польний коронний гетьман Каліновський,— пролунав голос ногайського мурзи Салтана, який привів з України знатних ясирних,— віднині раби великого хана Кримського улусу Іслама Гірея!

Сіпнулася голова Потоцького й поникла, а Каліновський ніби й не почув зневажливих слів, він з ледь помітною посмішкою на устах уперто дивився на стягнуте в жовнах обличчя хана, немов хотів вичитати з нього вдачу й характер свого ворога. Очі їхні зу-

стрілися, хан затримав на польному гетьманові холодний погляд і промовив до Потоцького:

— Бачить аллах, не хотів я цієї війни. Але за диявольською намовою, забувши наше колишнє побратимство, ви відправляли з порожніми руками наших послів, яких я прислав за звичайною даниною. Після цього козаки попросили в нас допомоги, а тепер кличуть іти війною до самого трону вашого короля. Запитую тебе, чи може Польща примиритися з козаками?

Потоцький глянув спідлоба на хана і з пихою відказав:

— Річ Посполита не мириться з підданими, вона їх карає!

Глузливий посміх розрізав ханові уста.

— Ти ж бачиш, Потоцький, що цим разом покарали піддані владців.

Каліновський випередив пихату і пустодзвонну відповідь коронного гетьмана, він хотів ділової розмови з ханом.

— Річ Посполита не знає, чого вони хочуть,— сказав.

— Ви мусите їм дати окрему державу по Білу Церкву, а нам данину за чотири роки по сто тисяч злотих щорічно і наперед не ухилятися від плати.

— Це добре, що ти готовий торгуватися, хане,— відповів польний гетьман.— І ми згодні вести торги, але з тобою — не з Хмельницьким. Проте таких умов Річ Посполита не прийме.

— Тоді самі дивіться... Ми з Іхмеліскі заприсяглися на вічне побратимство. А в союзі з ним не боїмося не тільки короля, а й турецького султана. За вас же, вельможні панове, я жадаю по двадцять тисяч злотих!

— Висока ціна, хане,— процідив крізь зуби Каліновський.— Видно, ти спритний купець, знаєш, за що як платиться.

Червінь проступила на смаглому лиці Іслама Гірея, він підвів руку з нагайкою, та спинився.

— В Чуфут-Кале їх! — коротко наказав і повернув голову до Тимоша: — Твій батько чесно дотримав присяги, гетьманичу. Я теж дотримую слова: ти скоро будеш вільний і повернешся на Україну. Скажи гетьманові, що я небавом прибуду до нього своєю власною персоною з численним військом татар!

Хан шарпнув за поводі, кінь, вчувши владну руку господаря, здибився, піднісся над головами гетьманів. Кинувся назад Потоцький, тільки Каліновський стояв закам'яніло, продовжуючи змагатися з ханом.

Ще мить — і баский аргамак упаде на вождів польського війська, і в хвилинному пориві уявив собі Іслам Гірей, як покриває він своєю могутністю Річ Посполиту, як скаче верхи на коні по Керчі, Кафі, Ахтіарі, витолочуючи яничарські гарнізони, басує кінь, б'є передніми копитами по Сінопі і Трабзоні і, спираючись крупом у дніпровське понизов'я, жене в три вирви Османів з кримської землі...

А впертий Каліновський стоїть незрушно під кінською тушею, і опускається ханський кінь поруч з польним гетьманом.

— Тридцять тисяч червінців за твою голову! — сині пелехи люті вихопились з його очей, він влучив у повітрі гарапником.

— Ти знаєш ціну силі, хане! — злостиво засміявся Каліновський.— Ми з тобою ще сторгуємося і за Україну, і за Хмельницького!

Шаленством спалахнули очі гетьманича, кров шугнула до обличчя і бризнула з кожної лунки глибокого ряботиння, він прискочив до Каліновського, схопив його за комір жупана. Та в цю мить чиясь рука смикнула Тимоша за обшивку свити і потягнула назад. Рідкобородий старець з вузькими щілинками очей прошелестів сухим голосом, зловонно дихаючи Тимошеві в лице:

— Не личить підданому втручатися в справи господарів!

Кивнув головою хан, той самий білявий сеймен, що приїздив за Тимошем на Ермене-маале, а тепер весь час стояв, наче вите-

саний з каменя, поруч з Ісламом Гіреєм, підійшов до гетьманича і, поклавши йому руку на плече, показав очима на браму.

Мовчки подався Тиміш через площу до тісних завулків вірменського кварталу, а за ним — сеймен на коні. Раптом Тиміш розправив плечі, рвучко повернувся до стражника і крикнув надсадно, простягаючи руку на північ:

— Ялан ¹⁶ Там господар, там!

Тепер чекав: якщо ханський стрілець штовхне або вдарить нагайкою, він уб'є його.

Але очі в сеймена були лагідні і трохи здивовані, він зліз з коня і, підступивши до розгаряченого юнака, спитав його з наївною цікавістю:

— Іхмеліскі — твій ата?

— Так, воїне! Мій батько — гетьман великої України, союзник твого хана, а цих собак у королівських кунтушах він власними руками спіймав під Корсунем, мов шолудивих тхорів у курнику!

— Я бачив його, то відважний батир, — промовив сеймен захоплено. Він оглянувся і ще ближче підступив до гетьманича. — Темиш, чуєш, Темиш, старий мурза Іхмеліського Джеджал знає звідкись мене, він сказав, що я з України. Скажи мені, чи справді я з України?

— Ти яничар! — гаркнув зневажливо Тиміш. — Ти забув свою віру й мову задля шматка ханської пастирми.

— О ні, Темиш! Яничари за морем, у султана, а я кримський і ніколи не знав іншої віри й мови, як наша, татарська. Але чому мені кажуть, що я з України?

— Не знаю, парубче, — охолонув Тиміш. — Може, тебе забрали в ясир, коли ти був ще зовсім маленький...

— Чого ж тоді я виріс у циганів, скажи, Темиш?

— У циганів? Бідолашний ти мій брате... — зітхнув Тиміш. — Та ж цигани не одне немовля вкрали з України на продаж. Як ти називаєшся?

— Селім.

— Можливо, ти й Семен...

— Так, я сеймен, — сказав тихо Селім і додав уже іншим тоном, гордовито-запальним: — Перший ханський стражник!

— Бог змилював над тобою, врятував тебе від страшного гріха братовбивства. Будь собі тепер хоч Селімом, а хоч і чортом. Все одно воюватимеш за Україну. Ти підеш з ханом допомагати Хмельницькому, — сказав Тиміш і пішов по тісній Ермене-маале до господи Аветік-огли. Селім підійшов за ним і зупинився. Стояв, поки гетьманич зачинив за собою двері, і все чекав, що він оглядеться і щось скаже. Але Тиміш не оглянувся...

...Іслам Гірей згадав про Мальву аж тоді, коли Хмельницький виїхав з Бахчисарая. Туга й бажання охопили його, він скинув з себе тюрбан, кирею і подався до гарему. Зупинився на порозі Мальвиної кімнати і чекав, що вона, як завжди, підбіжить до нього, обніме за стан, тулячись головою до грудей. Але Мальва стояла біля мангали бліда, збентежена і непорушна.

— Що болить тобі, Мальво? — хан торкнувся долонею до її чола.

— Нічого не болить... Ти давно не приходив. Але твоя воля... В тебе я третя...

— О Мальво, люба ханим. Хай ніколи не пече тебе вогонь ревнощів. Я не знаю нікого, крім тебе, відколи ти стала моєю. Важливими справами займався твій повелитель.

— Я чула дивні співи і бачила чужих людей у твоєму дворі. Хто вони?

— Чи ж то мало чужинців приходять щоденно до хана? Хай вони не турбують тебе. Могутності Іслама Гірея ніщо не загрожує.

— То козаки були?

Хан пильно зиркнув на Мальву. Що це в неї: цікавість, страх чи, може, кров козацька мовить?

— Я приніс тобі, люба, намисто з червоними рубінами, хай прикрашає воно твої перса, я пришлю тобі черкеських танцівниць, щоб утішали тебе, проси в мене, чого хочеш,— сповню, але про справи державні не випитуй, не жіноче то діло.

— Спасибі, хане,— поклонилася Мальва, поклала намисто в шкатулку, і не було на її лиці втіхи, а в очах колишньої пристрасті, наче викупана в крижаній воді, стояла перед Ісламом Гіреєм, покірна й холодна.

Минали дні, а Мальва никла і в'янула, немов тюльпан у персидському саду, що його забули підлити садівники. Браслети і рубіни лежали неторканими в шкатулці, з слухняністю рабині лягала Мальва на м'які багдадські килими поруч з ханом... Тільки тоді впізнавав її Іслам Гірей, коли вона схилилася над колискою сина, наспівуючи знайому чужу мелодію.

«Що могло змінитися?» — мучився залізний лицар з серцем закоханого юнака. Він любив Мальву першою запізнілою, а певно, й останньою любов'ю, хан забув про двох старших жінок, що скиглили в безсилій злості в своїх гаремах, дарма чекали на нього довгими ночами хтиві одаліски: красуня з Мангуша забрала його всього. А тепер Іслам помічав, що втрачає її любов, і жахом сковувалося серце: як він житиме без неї?

— Пустити мене, хане, до матері,— попросила якось уранці Мальва.— Давно в неї не була.

— Назджазіл¹⁷. Я ж не бороню тобі ніколи. Зараз звелю запрягти карету.

— Дозволь мені самій піти до неї, пішки...

Хан не відповів, а після обіду зайшов до Мальвиної кімнати євнух і повідомив, що султан-ханім може йти до Мангуша.

Так незвичайно і по-дитячому втішно було Мальві йти вузьким проваллям Ашлама-Дере, де знайомий кожний камінчик, кожна чашечка білої павутиці, кожна головка жовтогарячого цвіту держи-дерева. Стало вільно, немов незримі та міцні сіті, що окутували і тіло, і свідомість, враз розповзлися, прогнилі, Мальва здерла з лиця яшмак і побігла ущелиною, розтинаючи грудьми повітря, і була вона тепер дівчинкою з-над Узенчика, і ніхто б не вгадав по ній, що це йде до матері можновладна дружина хана. Та минуло захмеління, реальні контури світу впливли з голубої імли. а тоді побачила Мальва скопців, що йшли за нею, скрадаючись поміж камінням. І аж тепер зрозуміла вона, якою ціною купила ханську любов. Знесиліла раптом, а інстинктивний протест проти неволі затряс нею, і вона істерично заволала на євнухів, що приишли за скелями:

— Геть, геть, геть!

Вдарилась квола луна об стіни ущелини і затихла разом з душевним бунтом. «Що це зі мною? — подумала Мальва.— Я ж ханська дружина, а вони його слуги, і так мусить бути. Хіба могла б я жити тепер деінде, коли там син і— він... коханий?» Одягла яшмак і статечно подалася видолинком до Мангуша.

—...Мамо, я бачила їх... Чому вони прийшли так пізно?

¹⁷ Ніжна моя (тат.).

Більше нічого не сказала і незворушно дивилася на материну розпуку.

А ввечері рабиня Наїра розповіла їй казку. Вона знала їх безліч, і ставали ці казки для Мальви тим другим світом, що закрився перед нею.

— Було чи не було,— тягла Наїра,— а в давні часи жив могутній султан, який підкорив три чверті світу, а та чверть, на яку не ступило копито султанського коня, тремтіла з страху перед грізним падишахом. І пішов він на Русь, і проковтнув сорок міст, як один шматок. Повернувся султан із славою, золотом, та ніщо не втішало його так, як полонянка Маруся, що її схопили в церкві яничари, коли вона вінчалася зі своїм джигітом. Закохався султан, як тисяча сердець, і пообіцяв, що буде з нею однією жити. Полюбила й полонянка султана, а що була чарівниця, то відібрала волю у свого пана. Що б Маруся не сказала, він слухав її, і домоглася вона неможливого: султан заприсяг ніколи не йти війною на Русь. Сорок тисяч невільників повернула вона в їхній рідний край, та сама вертатись не захотіла. Гяури пісні склали про неї і назвали її своєю святою...

— А далі, далі що? — допитувалася Мальва, але Наїра не знала, що було далі.

— Аллах тільки відає... Їм сповнились бажання, хай сповняться і нам...

Багато ще казок прослухала Мальва, а цієї більш допроситися не могла — чомусь випала вона з пам'яті старої Наїри. І, мабуть, тому розрослась дивна казка в уяві султан-ханім по-іншому, і Маруся ставала подібною до синьоокої дівчини з Мангуша, а турецький султан — до гостророродого хана Кримського улусу.

«...І домоглася Маруся в хана, що ніколи він не піде війною на Україну, і сорок тисяч невільників повернула в їхній рідний край, а сама... сама вернутись не могла, бо любила хана... А що далі, що далі?»

Звістка про Жовті Води і Корсунь докотилася й до Мангуша. Спочатку пошепки, а потім уголос загомоніли поселенці над Узенчиком про чудо, яке виблагали люди в чудотворної ікони успенської Марії: хан іде визволяти Україну!

Стратон не вірив. Та звідки ж бо могла взятися сила на Україні, щоб розгромила королівське військо, і хто де чував, щоб християнам ішли на поміч поганці? Сам покульгав у Бахчисарай, а, вернувшись, мовчав заклято і тільки ночами стогнав тяжко крізь сон, наче стриножений кінь.

Невдовзі поширилась чутка, що кілька мужчин зникло з Мангуша. Потім не стало цілої родини. Спершу мовили про них, що пішли шукати інших місць, та шила в мішку не втаїш...

— За Сиваш повтікали,— сказав Стратон до Марії і шарпнув сорочку на грудях, аж тріснула.

— Стратоне, Стратоне,— дорікнула Марія.— Чому ти не послухав мене раніше?

— Але ж не пізно ще,— гаряче заговорив Стратон.— Ти з грамотою, я...

— А Мальва?

— Вона вже не твоя.

— Мав би ти своїх дітей, Стратоне, так не говорив би...

Певно, не поверталися б вони більше до цієї розмови, та несподівано завітав до них пастух Ахмет. Дорослий, змужнілий, він зовсім не був схожий на татар, які ходили низом,— красивий тат з густими чорними вусами зійшов з гір, гнаний спрагою кохання.

Понуривши очі, промовив:

— Ахмет знає, що все пропало, але забути її не може. Я прийшов, щоб дихнути повітрям, яким вона дихала...

Мовчали старі, і мовчав Ахмет, звисивши на груди голову.

— Ахмет сильний і сміливий,— вів далі пастух.— І якби Мальва хотіла,— чей не може вона донині любити хана, бо ніяка пташка не любить свого господаря, який держить її в золотій клітці,— якби вона захотіла, Ахмет вкраде її, бо знає всі дороги в Криму. І до самого Хмеля відвезе Мальву на своєму коні, бо Ахмет любить... А плати ніякої за це не схоче — ні любові, ні ласки. Слугою її згоден бути...

По-молодечому схопився Стратон з лави, обійняв Ахмета.

— Ти можеш це зробити, ти можеш?

— Ахмет усе зробить.

— Маріє, чого ти мовчиш, Маріє?

Надія освітила материне обличчя, вона пожвавішала, сказала:

— Я піду, Стратоне... Я завтра йду.

...Стояла біля ханських воріт і не наважувалась постукати: білявий воїн відчинить і спитає знову: «Чого тобі треба, стара?» — а тоді вона закричить: «Ти син мій!» — і вже не від чужинця, від рідної дитини почує образу... А чи справді він син її? Як дізнатися, в кого?

Скреготнули ворота, інший стражник пропустив Марію. Кров відпливла в неї від серця: де ж Селім?

— Де Селім? — тихо зойкнула, та нічого не відповів вартовий, і пішла Марія повз Соколину вежу до гарему. Євнухові дала таляр і наслухувала: з глибин гаремних хоромів ледь чутно долинала пісня, ой, що ж то за пісня та про чорного ворона, що над морем крикає?..

Вбігла мати в кімнату, підвелась Мальва з міндера, якась така дивна: бліде в неї лице, хворобливо пломеніють очі...

— Мальво, ти хіба нічого не знаєш, що діється в світі?

— А що діється?.. Були, поспівали й поїхали... Звідки мені знати, що діється? Хан не розповідає про те, що робиться за стінами гарему. А я... я коштовностей багато маю, мамо, і не знаю, що з ними робити... Ти візьми трохи, дівчатам даси в Мангуші.

— Сердешна моя... Ой, де ж ті твої мрії про міць твого кохання?

— А що, хан послав по ясир... туди?

— Мальво,— зашепотіла Марія,— послухай, що скажу тобі. Побратим твого покійного батька гетьман Хмельницький побив ляхів, ворогів наших предковічних, а хан іде йому на допомогу. Ти послів козацьких бачила тоді... Але ханське слово зрадливе, хто знає, що він завтра вчинить. А тепер є нагода. Ахмет допоможе нам... На Україну. Люди йдуть.

Чекала. Очі Мальви ніби злилися з материними і довго не могли відірватися, та враз, ніби струшуючи з себе шкаралупу отупіння, вона розвела руки і заговорила, прислухаючись до своїх власних слів.

— Доля моя, мамо... Це доля моя... Ти кажеш іти на Україну? Як мені йти? Я ж зовсім не та, що ті, з-над Дніпра. Я лише затужила по них і чомусь тієї туги позбутися не можу, а сама твоя Мальва татарська, ханська, мамо...

— Потурначко ти моя...

— Мамо, а може, того хотів твій Бог, щоб мене в ясир забрали, щоб я забула своє і аж тоді розбудилась від рідної пісні, коли стала ханською дружиною? Може, мені призначено більше добра вчинити для твого краю, ніж народити козакові дитину?

— Що ти мариш, доню! Ти ясирка в работизні, що можеш зробити?

— Кажеш, хан іде на поміч козакам? І може зрадити їх? Я не

дам йому цього вчинити, він любить мене. А тепер я розпалю його любов... і стане він вірний Хмелеві навіки.

— Царі, Мальво, зраджують, не радячись ні з ким.

— Як він це зробить...

— То що?

— Я...— і побачила Марія давно вже забуте: батьківський козацький блиск спалахнув ув очах потурначки.

Іслам Гірей дивом дивувався несподіваній переміні султан-ханом. Увечері Мальва зустріла його бурхливими обіймами, надмір ніжності підкотився ханові до горла, м'якнув і слаб жорстокий володар, забувся в її гарячих пестошах.

— Ти мудрий мій цар, ти світло очей моїх,— шепотіла Мальва,— ти лицар, перед яким падають вороги твої, ти вождь, що даруєш волю своєму й моему народові...

— Якому твоєму, Мальво? — звівся на лікоть хан і сторожко глянув на дружину.— Ти ж мусульманка, як і я, і мій народ є твоїм народом.

— Я люблю тебе, хане, Крим теж став моєю батьківщиною, але ти зрозумій, що не байдужа журавлеві, коли він у теплих краях, холодна в'ялиця на півночі. Є такі, що й не повертаються, але тужно курличуть вони, коли в рідному краю вимерзають дерева і квіти, спека висушує зелень, і брати, що повернулись додому, гинуть з голоду на рідній землі. Я вірила, що ти не станеш ворогом мого краю. Тепер знаю про все! Велика перемога сталась на Україні, тож поклянись, мій муже і володарю, що не відступиш ти від козацького гетьмана.

Хан устав, відвів Мальвині руки. Такого ще не було, щоб жінка втручалася в ханські справи і вимагала клятви від нього. Суворо глянув на Мальву, схопив її за плече.

— Чиї слова речуть твої уста, ханім? — спитав і притягнув її до себе, пронизливо дивлячись їй у вічі.

— О хане, не запідозрюй мене в підступності. Ти мудрий і сильний. Я ніколи не зраджу тебе, бо кохаю, бо вимріяла тебе ще в дитячих снах. Можеш мене вбити, можеш озолотити — я у твоїй владі. Але послухай щирих слів слабосилої жінки. Серце моє чує те, чого, можливо, не бачить ще твій розум. У твоїх руках тепер така могутність, якої ще ніхто не мав. Яка ж то сила, коли два дужі вороги стають сукупно проти третього! Що можете зробити ви! Та коли схибиш, багато горя полетиться по світу. Будь вірним своєму слову, хане...

Опустив руку Іслам Гірей з плеча Мальви, згадавши: таке вже десь було. Майнула думка в голові про могутнього падишаха Сулеймана Пишного й про русинку Роксолану, яка піднесла Османську імперію до небаченої величчя й краси. І ще згадав хан про синів Сулеймана, яких чарівна Хуррем убила руками султана, щоб подарувати імперії новий рід від п'яного Селіма.

— Принеси мені сина! — наказав Іслам Гірей, і страшна погроза вчулася в його словах.

— Він спить...

— Принеси мені сина!

Дрож пройняла тіло Мальви, спотикаючись об подушки, вона подалася в дитячу кімнату і винесла маленького Батира. Хлопчик спросоння кривив до плачу губи і горнувся до матері. Личко в нього було смагляве, як у Іслама, а очі голубі, материнські.

Простяглася ханська рука до груденят дитини, звелася друга і з кощаво розчепіреними пальцями зупинилась біля синового горла.

— Що хочеш робити, хане? — скрикнула Мальва.

— Я буду мудріший од самого Сулеймана Кануні,— мовив жорстоко.— Любити розумну козачку і вбивати від неї синів!

Мальва судомно притиснула хлопчика до грудей, а він, ще не знаючи, що може чинитися в царському дворі, в якому з'явився на світ, засяв в усмішці і залепетав:

— Ата, ата, ата!

Опустились руки Іслама Гірея.

— Воля аллаха,— зітхнув.— Спи, Мальво. Мене чекають справи. І будь спокійна. Я йду складати листа султанові про те, що виступаю зі своїм військом на союз з Богданом Іхмеліскі.

Стратон нетерпляче чекав, коли Марія повернеться з ханського двору.

— Ну, що? — зустрів її на порозі і відразу все зрозумів: опущені Маріїні плечі, схилена голова й очі, в яких витіли рештки надії, говорили мовчки: «Мальва не піде».

— Я так і знав,— промовив глухо.— Але ми підемо. Ти з грамотою, я — через Сиваш.

— Пізно ти вирішив, Стратоне. Якби колись мене послухав, ми б разом були там. Ти кував би гармати, я б їсти варила козакам, а Мальва, а Соломія...— забилася Марія головою до стіни і хлипала безслізно.— Не можу, не можу я піти... Тут діти мої...

— Діти?!

— Так... Ти пам'ятаєш того ханського воїна, що приїздив за Мальвою? Я знаю, не хибить моє серце: то син мій...

Ще кілька днів мучився Стратон, не зважаючи покинути Марію, а туга за козацькою волею, що десь там воскресала на Чорному шляху, визолювала душу і не давала жити. І врешті спустіла Стратонова хата, ніби мерця винесли. Не виходила Марія більш на люди, сама однісінька тужила в чотирьох порожніх стінах, а інколи пізніми вечорами бачив сеймен Селім чорну тінь жінки, що тихо стояла неподалік муру.

Стратон пробирався ночами через сивашські болота до козацького Низу, полохаючи сонних стрепетів на курганах.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Цар загинув, хай живе цар!

— Ви сліпі кроти і безмозкі устриці! — кричав султан Ібрагім на членів дивану, які зайшли в тронний зал доповісти про стан війни з Венецією.— Хто розпочав це безглуздя, хто підіслав до мене зрадливого Замбула, де голова його?! До Золотого Рогу більш не приходять торгові судна з коштовностями і тканинами, обезлюднів гарем, ваші голови сплять, та я промію їх розпеченим оловом!

Мовчки виходили від султана дефтердар, кадїаскери і великий візир Муса-паша, залишаючи в тронному залі поруч з падишахом нового члена дивану — недима¹⁸ Зюннуна. Де його знайшов Ібрагім, ніхто не знав, та султан не розлучався з ним ні на хвилину і довіряв йому ще більше, ніж колись Замбулові. Він входив до султанського селямлика, не питаючи дозволу, і проголошував завжди одні й ті ж слова, що так лестили Ібрагімовому самолюбству:

— Прикрасив аллах всевишній небо сонцем, місяцем і зорями, а землю дощем, красунями і найсправедливішим султаном Ібрагімом!

Після цього недим сідав на підлогу, накреслював крейдою гороскоп, відзначаючи, в якому зодіакальному сузір'ї зараз сонце, і вгадував безпомилково: цієї хвилини в мечетях Багдада прославляють найрозумнішого падишаха, або сьогодні вночі він зустріне в гаремі невідому красуню, якій ніяка ще не дорівнювала в хти-

¹⁸ Той, що мав право вільного доступу до султана.

вості й пристрасті, чи то міг навіть напроорокувати багаті дари від іноземних послів.

Далі вони удвох пили вино, і султан читав Зюннунові свої вірші, а той зводив руки вгору, пускав очі рогом, і зітхав, і сміявся, залежно, яким тоном декламував Ібрагім.

Султан сам собі тепер дивувався, як він міг стільки років довіряти зрадникам Замбулові й Аззем-паші, коли в імперії живе така людина, що знає і поезію (скільки касид міг проспівати за день Зюннун!), і астрологію (недим наперед міг угадати, скільки звірів уб'є султан на полюванні), і дипломатію (він уміло розмовляв з послами в присутності султана), і воєнну справу (адже Зюннун відгадав потаємні мислі Ібрагіма про те, що воювати йому більш не треба, а тільки насолоджуватися radoщами світу цього)!

Сам Бог послав йому з Анатолії цю людину, без неї тепер Ібрагімові не обійтись.

Інколи викликав султан до себе великого візира. Це були тривожні хвилини для Муса-паші. Сім потів спливало з нього на саму лише згадку про той день, коли Ібрагім, спонуканий своєю матір'ю, віддав йому тугру. Після першої офіційної аудієнції падишах провів нового візира до тайника, що межував із залом дивану. Він відчинив двері, вималювані в колір стіни, трупний сморід ударив в обличчя — жахливе видовище постало перед очима Муса-паші: у невеликій кімнатці височіла гора людських бальзамованих голів.

— Бачиш, Мусо, — оскалив зуби Ібрагім. — Тут лежать ті голови, які хотіли бути розумніші від голови самого падишаха. Помилуйся, ось премудрий Аззем-паша. Дивись, щоб і твоя сюди не потрапила.

Підігнулися коліна у великого візира, він вклякнув перед султаном.

— О царю, я служитиму тобі вірою й правдою!..

Та відтоді й донині ввижались йому почорнілі лица тих, що колись сиділи на тому самому місці під п'ятьма бунчуками в залі дивану, на якому тепер сидить він.

Згадка про страхітливий мавзолей відбирала йому рештки сміливості, він допомагав султанові торгувати бейлербеями і кадіями, всі гроші, виручені за посади, сумлінно віддавав Ібрагімові, з кожною дрібницею йшов радитися до валіде Кьозем, яка, позбувшись за допомогою яничар-аги розумного суперника Аззем-паші, взяла до своїх рук владу і відтіснила від державних справ самого Нур Алі і красуню Тургану-шекер.

Хай діється воля аллаха, а йому, Муса-паші, аби зберегти свою голову й посаду. Нехай собі Кьозем виховує молодшого султанського сина, що народився від одаліски, для престолу; він закриває очі на те, що потаємно зникають яничарські старшини, які підтримують Нур Алі; Муса-паша мовчатиме й тоді, коли несподівано помре Тургана і старший син Ібрагіма Магомет.

Великий візир помічав якесь підозріле нуртування в надрах двору і у війську. Нур Алі з того дня, як тугра просковзнула повз його руки, не з'являвся до двору навіть на засідання дивану; Тургана виставила біля свого гарему сторожу з яничарів; шейхуль-іслам Регель з святенницьким обличчям щодня ходить на вечірню молитву до яничарської мечеті, а серед яничарів з'явився звідкись новий шейх Мурах-баба, який закликає воїнів до самостійного походу на Венецію, обіцяючи їм бочки золота в Європі.

Муса-паша вдає, що нічого не помічає. Він боїться всіх. Та поки що султан тільки погрожує під час аудієнцій:

— Ти знаєш, яка кара чекає тебе, коли в імперії зайдуть нелади. Іди і промий свій ослячий мозок, досить мені за всіх думати!

Недавно Муса-паша дізнався від австрійського резидента в Стамбулі Ренігера про якісь контакти Іслама Гірея з козацьким гетьманом Хмельницьким, потім почув про те, що козаки й тата-

ри розгромили польські війська під Жовтими Водами. Що буде, коли Ібрагім про це довідається? Чию голову забальзамують? Але мовчав. Не треба підганяти лихо. Хан все одно колись пришле своїх послів.

У султана щодня розваги. Зараз він у горах Іstrandжа. Полювання випало напрочуд удале, достеменно таке, як пророкував недим. Яничари-секбани¹⁹ виганяють на галявину стриножених козуль, оленів, а Ібрагім цілиться з рушниці і кладе наповал одну тварину за другою.

Добрий настрій у падишаха. Він обіцяє недимові винагороду, похваляє секбанів, та враз протяжний звук рога долинає з лісу — знак, що хтось наближається.

Поскакали ловчі на конях лісовою дорогою і скоро повернулися, ведучи з собою султанського посланця.

— Хто велів тобі йти сюди? — спитав Ібрагім, сердитий, що перешкодили йому полювати.

— Муса-паша, великий султане... Ханські послы прибули до тебе. Кажуть, що в них невідкладні справи.

— Раби погані! — затупав Ібрагім. — Як вони сказали, невідкладні в них справи? До мене, секбан-баша! Пошли кінних до татарських посланців, хай волоком приведуть їх сюди, якщо нема в них терпіння чекати!

Другого дня перед обідом примчали вершники до султанського табору, тягнучи шнурами за собою послів Іслама Гірея, пошарпаних, у подертих черевиках, зі збитими до крові напівбосими ногами.

Султан сидів у шатрі на подушці, поважний і спокійний, він оглянув нужденних посланців хана з ніг до голови і мовив:

— Мені сказали, що у вас невідкладні до мене справи. Коли ж це справді так, то не годиться кликати султана до двору, а треба бігти чимдуж до нього, де б він не був. Як бачите, я вам показав сьогодні, як це треба робити. Кажіть швидше, що там: хан помер чи, може, шторми Крим залили?

— Порох стіп твоїх, Іслам Гірей-хан, негідний цілувати твої ноги... — простогнав тремтливим голосом посол, — доносить тобі, що... що він особисто виходить з усім своїм військом на Ляхистан і що ногайські полки Тугай-бея вже розгромили з козаками ляхів на Україні... Хан просить тебе теж іти по багатий ясир, а в знак високої поваги до вождя і воїна велить віддати тобі цю коштовно оздоблену шаблю і листа...

Поширились у султана зіниці, тремтіли м'язи на брезклому лиці, напад божевільної люті повільно накупав, але ще не міг прорватися. Ібрагім довго дивився в листа, не розрізняючи літер, і враз скочив, заверещав:

— Як, як він смів?! Ми шерть дали польським послам, як на-сміввся смердючий пес почати війну з Ляхистаном, не питаючи мене?

Послы стояли на колінах, опутивши до землі голови, вони вже не чекали, що султан, як це належить, накаже одягти їх у почесні каптани. Згасала надія вийти звідси живими.

— Я піду не на Польщу, а на Крим війною, я затоплю кров'ю погану вашу землю, а вас... вас бити киями і гнати до Золотого Рогу! — Ібрагім кричав і тіпався в люті. — Ну, чого ви стоїте? — накинувся на секбанів, і ті пустили на послів собак.

Тоді надійшла черга до недима, який один з усіх тут присутніх був спокійний за свою шкуру.

— Що твій гороскоп? Чому не попередив мене про чорну вість, чому затаїв її переді мною? Ви всі, ви всі проти мене, всі

¹⁹ Ловчі псарі — спеціальна яничарська орта, з якою султан ходив на полювання.

зрадники! — султан схопив шаблю, подаровану послами, і, не виймаючи її з піхви, сягнув нею по черепу свого єдиного дорадника.

Недим упав мертвий, і в цю мить опам'ятався Ібрагім. Він вклякнув біля нього, тер долонею по синьому басмані на скроні і безпорадно бликав довкола.

— Зюннун... Зюннун...

Заклекотіло в яничарських казармах: Ібрагім прогнав татарських послів, а потім убив булук-башу, який прийшов з домаганням відправити стамбульські орти на війну з Ляхистаном. Згадали тепер воїни своїх побратимів, що останнім часом таємно зникли з казарм, проклинали ім'я валіде Кьозем, заговорили про найбагатшу в світі здобич, яка потрапить у руки шолудивим татарам. Мурах-баба виголосив у мечеті проповідь про розпусного султана, який проводить час у розкошах і гендлює державою та військом; яничари з мідними казанами поривалися з казарм на вулицю. Стримував їх Нур Алі. Він ще не зважувався на бунт.

Ібрагім зачинився в тронному залі і не впускав до себе нікого. Не стало вірного недима, султан оплакував його і перебирав у пам'яті всіх сановників і слуг: нікому більш довіритись не наважувався. А самотність лякала його, з усіх кутків просторого залу віяло подихом смерті. Ібрагім зачиняв двері на всі замки, а їсти подавали йому через шафу, що поверталася в стіні довкола осі. Кожного разу гаремна служниця шепотіла йому крізь щілину, що одаліски хочуть утішити великого з великих, та він боявся йти навіть до гарему.

У тривожній самотині Ібрагім починав розуміти: він безсилий, і життя його існує поза державою. Щось там на світі діється без його відома, діється, певно, і в дворі, а нікому вже не переконати його в тому, що він найсильніший і наймогутніший і що всі бояться його гніву. Кермо раптово вислизнуло з його рук...

Крізь залізні мушарабії дивився на сад, що спускався по схилу до Босфору.

Самотність ставала нестерпна, хотілося забуття. В обід, коли повернулася шафа зі стравами, у щілині прошелестів голос гаремної служниці:

— Самотина пасує тільки аллахові. Послухай, султано, я принесла тобі вість, за яку ти озолотиш свою вірну слугу.

— Говори...

— Сказав пророк: розділив Бог хтивість на десять частин, а дев'ять з них дав туркам. Я бачила в лазні невиданої краси дівчину, що містить у собі всі десять частин гріховної зваби...

— Хто вона? — пожвавішав Ібрагім, забуваючи про душевні тривоги, про Крим і Польщу.

— О, це, напевно, не проста. Я спитала її, та вона прогнала мене, мов собаку. Але я простежила, якою вулицею проходить ця дівчина щодня перед заходом сонця... Якщо хочеш, ти можеш мати її й сьогодні.

...Мешканці кварталу поблизу Ат-мейдану були свідками дивної події. В передвечір'ї в напрямі до Золотого Рогу проторохтіла вуличкою карета. Вона спинилася в розгоні на одну лише мить, з неї вискочили два чоловіки з закритими обличчями, накинули сіре покривало на дівчину, що саме проходила по бруку, і не встигли прохожі отямитись, як карета зникла в провулках.

Другого дня шейхульіслам Регель поспішав до яничарських казарм. Від святенницького спокою на його обличчі не залишилося й сліду: голова підведена до неба, з уст зривалися страшні прокльони, руки з затиснутими кулаками раз у раз підносилися вгору.

— Мурах-баба! — крикнув він на порозі дев'яносто дев'ятої орти.

Миттю прибіг дервіш, став перед верховним духівником на коліна. Він пильно вдивлявся в обличчя Регеля, дрібно хиталася се-

режка в лівому вусі: бачив Мурах-баба, що скоїлося щось незвичайне, і, можливо, в цю хвилину вирішиться доля двору.

— Розпусник на троні, злочинець зі священним мечем Осман осквернив мою єдину дочку! О прокляття, о аллах!.. Клич, клич яничар-агу!

Нур Алі примчав на коні, не гаючись. Він, власне, чекав слова шейхульїслама. Година вибила! П'ятибунчужний скіпетр ще завтра пронесуть слуги над його головою. Хай згине той, хто не оцінив заслуг свого рятівника!

У яничарській мечеті зібрався неповний диван.

— Сказав халіф Осман: мудрий султан — і цвіте держава, убогий розумом і духом — і держава валиться, — звернувся шейхульїслам до Нур Алі, алай-бега і лавних пашів. — Чаша мого великого болю переповнилась, але над своїм горем я один повинен плакати й просити в аллаха помсти для того, хто збезчестив мою дитину. Та виповнилася по вінця чаша терпіння всього народу османського. Амурат IV залишив квітучу імперію. Не минуло й десяти років, як вичерпалась державна скарбниця, флот занепав, венеціанські судна штурмують дарданелльські замки, християни заволоділи Далмацією. І винна в цьому тільки гріховна і нечистотна людина, якій аллах не дав розуму царювати!

— А хто винен у тому, — підвівся алай-бег, начальник спагіїв, з ненавистю позираючи на Нур Алі, — хто винен, що Ібрагім сів на троні?

— Ми рятували династію, — відповів спокійно яничар-ага. — Спадкоємець є, і тепер може зійти з престолу негідний панувати над нами.

— Є спадкоємці, — підкреслив алай-бег.

— Старший син Ібрагіма Магомет, — промовив різко Нур Алі і звернувся до шейхульїслама: — Яничари просять тебе, духовний отче, видати фетву, яка вимагала б султанського зречення.

Рада дивану закінчилась. Яничари повиносили з казарм казани і затарабанили по них ложками. Зловісне грімкотіння пролунало над містом і сполохало народ, луна вдарилась об стіни палацу. Сам Муса-паша вилетів з воріт на коні і щодуху помчав до казарм. Та вже не мали яничари респекту перед великим візиром. Махнув рукою Нур Алі, воїни роздягнули Муса-пашу догола і погнали вулицями, шмагаючи по спині нагайками.

До Біюк-сарая йшов гонець з фетвою. Він помахував нею, щоб ніхто не зважився підступити до нього: священний папір давав право входити до самого султана. Кяя-хатун мусила відчинити двері тронного залу.

Гонець не вклякнув на коліна — всемогутність фетви не годилося принижувати цим. Ібрагім, жовтий і згорблений, не кричав і не тупав ногами. Не відриваючи малих побляклих очей від сувою з печаттю, він навшпиньках підійшов до посланця, неблжно дивився на документ, в якому записаний був його останній день, підскочив, вихопив фетву і тут же порвав її. Стиснув шматки у жмені, кинувся до холодної мангали, запихаючи їх в отвір.

— Вогню, вогню! — прохрипів у щілину до кяя-хатун, але ніхто не обізався.

Знічений гонець подався назадгузь до виходу.

— Фетву султан подер! — заревіли яничари і ринули через площу до палацу. — Ібрагім зневажив коран!

Барабанний бій, дзенькання мідних тарілок, пицання флейт залунали перед головними воротами, впали залізні брами...

В залі дивану перед шейхульїсламом, пашами і Нур Алі стояв Ібрагім, якого притягли сюди за руки білі євнухи. Він уже знав, що настав його кінець, але повірити в це було важко: надто різкий був перехід від всемогутності до ув'язнення. Здається, вчора його витягли з в'язниці на трон, а нині знову туди? Без султанських регалій і чалми Ібрагім був надто мізерний і худий, пригас-

лим голосом він запитував учорашніх своїх підданих, сьогоднішніх суддів:

— Що це має означати? Як ви...

Шейхульіслам і Нур Алі коротко переглянулись, зникло їм майнуло в очах. Може, їм самим стало тепер дивно, як могли вони колись супроводжувати цю жалюгідну нікчому в мечеть Еюба, а потім десять років боятися своєї власної гадки; можливо, подумали про те, що завтра вони посадять на престол інший свій витвір і нічого від того не зміниться, а нинішня розправа з Ібрагімом — тільки помста за особисті кривди?.. Але так чи інакше спектакль закінчувався сам собою, Кара-гез закривав свій балаган.

— Тобі, Ібрагіме, порадили сьогодні зрестися престолу, — мовив Регель, — і, зробивши це спокійно, ти б доживав віку в Ескі-сараї. Але ж диявол надулум тебе не тільки насміятися з моєї дочки, а й зі святого корану. За це ти сядеш у темницю і...

Пронизливий писк перервав мову шейхульіслама, Ібрагім забився в істериці, він плескав у долоні, викликав слуг, погрожував і опам'ятався від короткого слова Нур Алі:

— Йолюм²⁰.

Тоді він упав на кахляну підлогу і заблагав:

— Аман, аман²¹! Я жити хочу!..

Ібрагіма вивели, шейхульіслам повернув голову до яничар-аги.

— Хто це зробить? — спитав, примруживши очі.

— Будь-хто. Та запропонувати треба чорбаджі першої орти Алімові. Цей щасливець, якому судилося вдруге підносити чашу шербету султанові, може стати завтра на моє місце.

— Але ж ти знаєш, що чужинець, який...

— Отож він сам і доведе, чи гідний командувати військом Порти. Простому яничарові вистачить ятагана, яничар-азі потрібен ще й кмітливий розум.

Подвір'я Біюк-сарая кишіло від яничарів, які штурмували гаремну браму. Там замкнулася валіде Кьозем з онуком Соліманом. Впала залізна решітка, зіскочили з завіс двері кімнати валіде: тихо гойдалися під стелею підвішені олійні лампи, валявся розкиданий одяг, посередині лежав перевернутий міндер, тільки в куті стояв кований залізом куфер. Хтось відхилив віко, та замість сподіваного золота побачив у ньому перелякану на смерть Кьозем. Вона виповзла з куфра і сипнула жменю грошей перед яничарів. Вони кинулись на неї, мов голодні вовки, зірвали золоті серги з вух, стягли браслети і персні з рук і прокололи кинджалом.

Султаніча Солімана, якого яничари мали доставити живим Нур Алі, не було ні тут, ні в дитячій спальні. Враз відчинилися бокові потайні двері, і до гарему валіде увійшла Тургана-шекер, ведучи за руку семилітнього хлопчика. Її красиве обличчя позначили зморшки, а колись хтиві очі, що зманювали щедрого султана, грізно дивилися на розшалілих яничарів, угамовуючи їхню сваволлю. Хлопчик плакав, переляканий галасом, владна мати не звертала уваги на плач дитини.

— На коліна, раби, перед султаном великої Порти Магометом Четвертим! — наказала вона, і миттю згас запал войовників трону.

Яничари опустили ятагани і впали ниць.

Перша орта знову готувалася до зустрічі нового султана, який завтра вертатиметься з мечеті Еюба, оперезаний мечем Османа. Чорбаджі Алім згадував, з яким хвилюванням і надією виносив він з казарми чашу шербету для Ібрагіма десять років тому. Тепер йому було байдуже. При Ібрагімові він ні на п'ядь не підвищився по службі, хоч виконував її ретельно. Звання чорбаджі

²⁰ Смерть (тур.).

²¹ Помилуй (тур.).

отримав за вбивство української полонянки в Багдаді, за жорстоку смерть турка Кир-огли його навіть не похвалили. Щоб рости, треба нищити братів по крові. А їх не було. Мало того, брати по крові просили тепер турків у союзники. Світові події не йшли в парі з розрахунками Аліма. Зміни, що заходили в Османській імперії, теж не на руку йому. Валіде Кьозем скасувала девшірме²², до яничарського корпусу напливало все більше турецьких хлопців, а ті, підростаючи, називали справжніх яничарів погордливо «аджем»²³. Туреччина, якій він все своє свідоме життя прослужив, не визнала його за свого.

Чи то правда, а говорять старі меддахи по кафедрях, що турки колись з'їли серце Байди, бажаючи набратися його хоробрості? Які турки? Ті, що прибувають тепер у яничарські казарми, чи ті, яких Алім саджав на палі під Адріанополем? Та все одно з'їли, і його більше немає в грудях. Якби хоч крихта того серця залишилась, то, може б, не так шмагали мозок образливі слова «козак», «аджем», «Байда». Який же Байда? Хіба обличчя, хіба постава, бо серця ж немає! Хотілося кричати, або запиватись, чи вбивати когось: турки з'їли серце, і волю, і гідність, і наймення. Все! Але вино не допомагало, чужа смерть більше не вражала, крику яничарської душі ніхто не чує. Залишалася тільки байдужість.

Алім був готовий до всього: подати чашу шербету новому султанові, а чи шовковий шнурок колишньому. Бунт у душі притих, воля зламалася, вертатися назад нікуди, а жити якось треба.

Пізно ввечері до Алімового конаку прийшов Мурах-баба. Шейх яничарських дервішів хвилину дивився пронизливо на чорновусого богатиря, потім заговорив змовницьки:

— Око за око, зуб за зуб — гласить коран. Шейхульіслам жадає смерті Ібрагімові. Святий отець милостиво згадав про тебе. Ти виконаєш його просьбу?

— Рука, що дає, завжди вище від тієї, яка бере,— холодно відповів Алім. Ні один м'яз не здригнувся на обличчі, ані вагання не заблукало в зіницях.

«Такі спокійні вбивці можуть здивувати навіть Османів»,— подумав Мурах-баба і показав Алімові на вихід.

Тихо йшли чорними вулицями чотири тіні: чорбаджі і дервіш попереду, два капиджії в білих ковпаках позаду. Зупинилися біля двірцевої тюрми. Зсередини долинали завивання Ібрагіма. Капиджій подав Алімові ключ, Мурах-баба кивнув головою. Певний час Алім стояв непорушно, потім рішуче підступив до дверей. Скреготнув замок, обірвалося Ібрагімове скигління.

При світлі смолоскипа чорбаджі побачив ту саму людину, якій обіцяв колись, що зустрінеться з нею в країні золотого яблука. Зустрілися... В божевільному жаху, який відбирає і мову, і крик, і порух, дивився на нього Ібрагім, і тільки очі благали пощади.

Почуття, подібне до того, що зродилося на мить тоді, в Багдаді, коли незнайома дівчина прошепотіла: «Козаче, соколе»,— ворухнулося в душі, і та сама рішучість, породжена страхом, що знову втратить довір'я своїх повелителів, підвела руку. Тоді він починав кар'єру, тепер мусить утримати її, тоді заслуговував ласки у можновладців, убиваючи рабиню, тепер — убиваючи вождя. Ібрагім став йому такий непотрібний, як колись любов до Нафіси і віра в християнського Бога. Ба ні, виходить, він ще потрібний, потрібна смерть його.

Вправною рукою, при звичаєно до вбивств, чорбаджі першої султанської орти проштрикнув кинджалом горло своєму покровителю.

Мовчки верталися: попереду Мурах-баба з Алімом, за ними

²² Система, за якою набирали іноземних хлопчиків у яничари.

²³ Чужинець (тур.).

два капиджії. Та раптом Аліма пойняла якась непевність, тривога. Він оглянувся — придворні кати були понурі, Алім ступив набік, щоб порівнятися з ними, але вони знову зайшли позад нього. Мурах-баба відступив з дороги. Рвучко повернувся чорбаджі, сягнувши за палашем, на якому ще не застигла османська кров, але йому вмить скрутили руки і заткали горло шматком сукна.

При світлі смолоскипа, який присвічував останнім хвилинам життя Ібрагіма, капиджій-баша зачитав фетву, написану рукою шейхульїслама Регеля, вдоволеного помстою:

— «Султан убитий, так уже було, але рід Османів священний. Чужинець, що вмочив руки в крові державця Порту, повинен умерти. Турецька кров не змивається водою, лиш кров'ю».

Останній раз ударило в мозок слово «чужинець», і від нього дужче заболіло, ніж від смертного вироку. Все життя хотів зрівнятися з турками, і даремно...

В момент, коли вже шию стягнув холодний зашморг, зринув у пам'яті Аліма проклятий ним самим степ і висока трава... а в небі білі хмаринки... і скачуть коні — його і батькові, і летять голови татарські... І злетіли червоні коні в чуже чорне небо над Босфором.

Цієї ночі в балик-хане²⁴ над Мармуровим морем, під південною стіною Біюк-сарая, засвітилося світло. Рибалки спускали у воду мішок з тілом первородного сина козацького полковника Самійла — яничара Аліма.

До ранку сліди заколоту на Софійському майдані були замешені. Народ сходився до палацу супроводжувати в мечеть Еюба нового султана.

Дервіші бігли попереду, вигукуючи осанну імператорові, ревніші розтинали собі вени на знак готовності пролити кров за падишаха, натовп розджохувався, гомонів, поривався до процесії, щоб поцілувати сліди копит султанського коня.

Великий візир Нур Алі притримував рукою семирічного володаря імперії, щоб не впав з коня. Магомет Четвертий плакав, бо ще ніколи не сидів верхи, лемент повелителя трьох континентів і п'яти морів моторошно лунав над бундючною Портою.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Весна 1649 року знову віщувала Криму голод і мор. Згнилого Сиваша виповзла чума і косила ногайські юрти, дощами й не пахло, сарана виїла Буджацькі степи — охоче збиралися ногаї і тати на війну з Ляхистаном.

Іслам Гірей розсилав до беїв посланців. Усі відгукнулися, крім ширінського бея Алтана. Відтоді, як Тугай пішов на відкриту злагоду з ханом і повернув у Бахчисарай ненависного Сефера Газі, він замкнувся у своїй резиденції на околиці Старого Криму і, втративши політичну вагу в дворі, намагався надолужити її пихою — розбудовував палац, щоб величніший був від ханського сарая.

Проте тут дихало пусткою, і заростали споришем биті шляхи до колись могутнього бея, і марно височіли навколо дворища тополі, посаджені кожним з предків ширінського роду. Таких тополь рід Гіреїв нарахував би менше, а все одно не тут, а в Бахчисарай сходилися світові дороги, і на їхньому перехресті стояв Іслам, що вrostав у силу.

Щоранку на подвір'я до великого дерев'яного круга виводили бейські слуги п'ятдесят плеканих арабських огирів напоказ, у заїжджому дворі цілоденно галяндрасили цигани у кафеджії, сті-

ни гарему вирости вище саду, щоб їх видно було аж з берега Індолу. І все дарма, не приїздили високі гості до палацу Алтана, ніщо вже не важило його багатство, і потерпав старокримський феодал, що доведеться за свою гординю скуштувати ханського гніву. А на поклон іти не міг. Як?! Заходити сумирним і впокореним туди, де його предки і він сам завжди почувалися владцями? Хіба ж не було так, що перед ширінськими бейами відчинялися навстіж ворота, сам хан запобігливо виходив назустріч, а бейські сини вривалися в гарем і вибирали для себе найкращих ханських бекечі? Ширіні! Що залишилося від них при крутому Ісламі? Проклятий Тугай... Яку вікторію допоміг здобути Хмелеві, а паче Ісламові Гірею!

Тож великий подив і страх охопив Алтана, коли він з вікна селямлика побачив, як упали ниць стражники на мосту перед трьома вершниками, і в одному з них упізнав самого хана. Наспіх одягнув хутро поверх синіх шароварів, нап'яв на голову зелений тюрбан і миттю вибіг до воріт.

— Не йде гора до Магомета, то Магомет йде до гори,— глумливо промовив Іслам, злізаючи з коня.— Що ж ти стоїш, не вітаєш мене і слуг не кличеш, щоб відвели мого аргамака, і не виносиш поставця з вином. Чи, може, міркуєш оце, як би то схопити хана, щоб передати його великому візирю, старому Кепрілі, опікунові жовторотого султана?

Алтан-бей вибавив очі, і креснула мозок гадка, чи не прийшов до нього Іслам Гірей запобігати ласки, коли п'ятихвостий бунчук перейшов у руки Магомет-паші Кепрілі. Го, це не вискокка Нур Алі і не спокійний Аззем-паша. Друг кардинала Рішельє, він намовляв колись Амурата виступити на боці Франції проти Габсбургів; будучи анатолійським кадїаскером, Кепрілі безцеремонно і войовничо втручався в справи двору і за це був висланий у далеку Конью. Що ж заспіває тепер Іслам Гірей?

— Кепрілі? — перепитав бей, і хан спокійно кивнув головою. Він урочисто поглянув на Алтана і сказав стужавілим голосом:

— Цей розумний і стріляний химородник прийшов, щоб рятувати Порту, яку пропив Ібрагім. Він кинув флот на Венецію, він пригрозив мені своїм гнівом, коли я не допомагатиму Хмельницькому, і сам пообіцяв гетьманові шість тисяч румелійських яничарів. Ха-ха! Покійний Ібрагім обіцяв мені шовковий шнур за мою спілку з Іхмеліскі, цей же — навпаки!

Алтан-бей не зрозумів, чому невдоволений хан зміною політики Порту щодо Польщі.

— Ти ж сам хотів цього, Ісламе.

— Ширінський бей,— відповів хан,— який уже час не бажає ошчасливити своєю присутністю засідання ради дивану, і дипломатичні тонкощі для нього стали недоступні. У цій війні мені не потрібні турки. Для Ляхистану досить моїх і козацьких військ. Хмельницький же погнався за двома зайцями, не думаючи над тим, що може цим розгнівити мене. Але ходімо, негоже при слугах говорити про державні справи, бею. І гляди, не затівай чого-небудь, мої сеймени над Індолом.

— Хай береже аллах твоє життя, хане,— склав на грудях руки Алтан-бей.— Заходь у мій зал диванний. Колись у ньому збиралися на ради сильні мужі Криму, тепер же, за тебе, опустів мій двір...

— Збиралися на ради і на зради,— кинув Іслам Гірей, ідучи поруч з беєм.— І тому я прикрутив вашу бейську сваволю. А якщо ти і нині дивишся в ноги, а не в обличчя, Алтане, то зітру тебе, я сильний. І не суши собі голову надіями на Кепрілі, та й не тішся тим, що Тугай-бей забрав до себе Азраїл, архангел смерті.

— Оце так! — скрикнув Алтан. «Я не знав про це...». І радість з приводу смерті сильного суперника таки пирснула з очей.—

Чорні вісті приносиш, хане... Хай возрадуються в могилі кості ногайського звитяжця.

Іслам Гірей єхидно посміхнувся.

— Не печалься, Алтане. На його місце я призначив Карачібея, то не гірший водатир. Тебе ж хочу спитати, чому турбуєшся ти лише самим собою? Хіба не бачиш, що сьогодні кожен крок, кожне слово наше важить долі Кримського улусу, в якому й тобі, і нащадкам твоїм жити треба?

Ширінський бей не відповів, слова хана гнітили його, він ще не міг змиритися з утратою своєї влади.

Диванний зал Алтана не поступався своєю пишністю ханському. Стеля викладена самшитовими клинами з позолотою, стіни списані в'яззю, міндери оббиті золотистою парчею, під стелею люстра з сотнями свічок.

— Сідай, хане,— показав бей рукою на оббите оранжевим сукном високе крісло з золотим півмісяцем на спинці. Сам умотився на дубовій масивній табуретці.— Я слухаю тебе. Що думає чинити тепер київський тріумфатор Хмель?

Іслам Гірей довго мовчав, розглядаючи інкрустований перламутром цибух Алтанової люльки. Сам не курих, спостерігав клубки диму, що вихоплювалися з чашечки, ніби з вистреленого ядра.

Київський тріумфатор... Сп'янілий від перемог і спраглий почесей, він проміняв королівський палац у Варшаві на Золоті ворота в стольному городі України. Та, видати, вже прохмелився. Хе, під Замостям цей барс ще не знав себе. Треба було йому аж бундючного в'їзду в столицю, галасливого натовпу, який простеляв під копита гетьманського коня гаптовані рушники від воріт аж до Софійського собору, треба було благословення єрусалимського патріарха Паїсія, щоб він зрозумів нарешті, що йому зовсім не потрібна опіка німецького нового короля. А тепер король уже не такий німецький. Хмельницький втратив час.

Тож попри Білу Церкву і Бердичів, переступаючи через польську ганьбу над Пилявкою, крізь спорожнілий Збараж навзводи мчали козацькі полки до Львова, а поруч, не витрачаючи надарма своїх воїнів, не відставав Тугай-бей, щоб під містом левів отримати для свого війська жолд золотом. Вождь ногаїв власноручно відрахував двісті тисяч червоних злотих, що їх принесли львівські шляхтичі за викуп, і далі скакали турецькі бахмати спаленими польськими селами і містечками, впевнені вже, що малою кров'ю досягнуть Вісли і з незліченним багатством повернуться в ногайські степи, які ще не оклигали від голоду. А тоді...

Тоді Іслам Гірей знав, що робити, маючи за плечима таку силу, як Україна. Хан, як лев, що готовий до стрибка, позирав за море, прислухаючись до стамбульської метушні. Двірцевий переворот позбавив його дипломатичних викрутасів, з султаном-дитиною вже не захотів розмовляти — бив же копитами білий кінь Хмельницького над Вепром поблизу Замостя! Добрі плани склав Іслам Гірей і гарячково формував татарські чамбули, яких мусив зібрати багато: одних — щоб кинути на Кафу, других — вивести на Україну і показати їх переможцеві Хмельницькому, коли він стане над Віслою. Щоб побачив його силу, щоб шанував і боявся південного союзника.

А коли вже було недалеко до здійснення ханських замірів, коли Іслам Гірей дякував своєму богові, що надуумив його вступити в спілку з козацьким гетьманом, Бог православний розум Хмельницькому затьмарив: він покорився наказові безкінного короля, авантюриста тридцятилітньої війни, пройдисвіта в кардинальській сутані Яна Казимира і відступив від Замостя. Польська шляхта горланила в костьолах, Хмельницький в'їжджав до Києва, а король готував посполите рушення.

— Хмельницький програв час,— промовив нарешті хан.— Але війна триває, і ми не виходимо з гри. Де проїхало переднє колесо

гарби, там повинно пройти і задне. Я хочу від тебе, Алтане, тридцять тисяч добірних воїнів. Мені потрібне таке військо, яке б перевищувало польське і козацьке, разом узяте. Щоб я міг диктувати умови будь-якій стороні. Ти приведеш їх до Карасубазара не пізніше, як через два тижні. І не зловживай моїм терпінням, бею. Я відплачу тобі сповна — за добро, а чи за зло.

— Гаразд,— відповів тихо ширінський бей, заслоняючись від гострого погляду хана хмаркою диму.

Наприкінці травня Хмельницький, залишивши під Бердичевом сімнадцять зібраних полків, вирушив у супроводі кропивенського полковника Филона Джеджалія і миргородського Матвія Гладкого та кількох сотень козаків назустріч ханові за Умань, до Чорного лісу.

Іслам Гірей уже чекав гетьмана із сотисячним військом, прибувши сюди з Перекопу давно знайомим Чорним шляхом. Через Інгулець, Інгул, Синюху йшли буджацькі й джамбуйлуцькі ногаї у вивернутих баранячих кожухах і шапках, гірські тати в строкатих каптанах з сагайдаками за плечима, довгочубі, схожі на козаків черкеси у високих білих папахах і шість тисяч румелійських яничарів. Ішли втоптанним шляхом, не завертаючи навіть до близьких сіл — залізною була рука хана, що йшов на з'єднання з гетьманом по лядський ясир.

Два дні відпочивали, поки прийшов гетьманський почет.

Заторохтіли тамбурини, запищали гуслі й зурни — виїхав з табору хан, одягнений по-бойовому: в шоломі з гострим наконечником і в кольчuzі. Поруч з обох боків калга Крим Гірей і нуреддин Казі Гірей, а позаду кінний відділ сейменів.

Вдарили довбиші в литаври, засурмили сурми — наближався до хана Хмельницький у горностаєвій мантії, тримаючи в руці булаву, обсипану дорогоцінним камінням, поруч — полковники.

Поклонився гетьман, хан милостиво опустил повіки, та не надовго стачило пихатості. Воїн, що звик до сідла, а не до трону, мірявся з ворогом і союзником не вишуканими фразами, а мечем або ж торгом, тож запитав, похмурий і неприступний:

— Що отримають мої лицарі за рать?

— Крим заселиш ляхами,— коротко відповів Хмельницький.

Було в цій відповіді стільки впевненості в перемогу, стільки сили пролунало в голосі гетьмана, що стрепенувся хан, і захоплення, а разом якийсь страх відчутно пройняли його. Він глипнув спідлоба на гетьмана: перед ним стояв не той Хмельницький, що просив у нього допомоги в Бахчисараї,— маловідомий сотник і капітан низових берлатників у Дюнкерку. Вождь великої держави, що раптом виросла на руїнах пошарпаної шляхтою Речі Посполитої, визнаний світом переможець не допомоги тепер просить, а пропонує плату за союз. І згадав Іслам Гірей Замостя: що було б, якби він став над Віслою? На мить уявив собі козацького самовладця, який діткнувся одним плечем Московіті, а другим — Пруссії і, спершись спиною об Швецію, назирає дужими грудьми на Причорномор'я, витісняє з Диких степів джамбуйлуцьку і буджацьку орди і простягає руку до Перекопу. Кришаться, мов мурашкова купина, замки Ор-Капу, розтулюється жменя, щоб затиснути Крим...

Примружив очі і спитав різко:

— А коли не дістанеш ляхів, чим платитимеш?

— Нема такої сили тепер на світі, щоб могла встояти перед нашою, хане,— відповів Хмельницький і в цю мить перехопив гарячий погляд білявого ханського воїна. Пломінь палахкотів у його очах, захоплення малювалося на обличчі, він весь поривався вперед, ніби зважувався перейти відстань між ханською свитою і гетьманською. Хмельницький скупо посміхнувся з-під вусів, і сеймен спаленів.

Хан повернув коня і рушив до табору. Джеджалій нахилився до гетьмана.

— Гетьмане, ти, бачу, помітив того білявого парубійка. Я пам'ятаю його з Бахчисарая, то наше насіння. Він може нам знадобитися.

— То лицар, Филоне, а не земноплаз. З погляду прочитав, що лицар. Такі двом панам не служать.

Ішов невиданий похід через Бердичів двома берегами Случі на Старокостянтинів. Попереду брацлавський полк Данила Нечая, п'ятнадцять полків ішли з Хмельницьким, позаду Матвій Гладкий, а на флангах татари. Стугоніла земля, і затьмарилося сонце, і комета всі десять ночей на небі з'являлася. Втікала шляхта до Збаражя і встигла замкнутися в замку перед святом Петра і Павла.

Бились день, бились другий... Ой, чи то буде твоя Україна, Хмельницький, а чи твоя наруга?

...Зловісно тиха серпнева ніч, незвично тиха після денної рати. Ледь чутно плещеться Стрипа об намулисті береги, при місяці чорніє бовдурами спалена Млинівка, і гуготить недалеко приречений Зборів, і костьоли пнуться до неба, благаючи в нього спасіння.

За декілька верств на схід конає збаразька фортеця після місячної облоги, а в Зборові, оточеному козаками, не спить завтрашній бранець король Ян Казимір. Із смолоскипом у руці ходить він поміж рештками гусарських хоругв, вигукуючи захриплим голосом: «Панове, наберіться мужності, не губіть ойчизни... Король з вами...»

Тихо в ханському наметі. Оддалік куряться вогнища, татари смажать на рожнах кебаб і відсипляються після битви. Завтра вони стоятимуть збоку, коли почнеться остання валка. Так їм обіцяно нині.

У ханському наметі миготить світло, Іслам Гірей не спить. Сеймен Селім вартує.

Пахне столоченою пшеницею — то дивний запах, якого не можна ні з яким іншим порівняти, і чує він його вже другий місяць, йдучи українською землею вслід за Хмельницьким. Удалині за Стрипою вирізьбилися на небосхилі контури дрімучої діброви, вона густо шумить і стугонить — той шум теж зовсім інший, ніж у лісі над Качею. Солодкаво пахнуть шуварі в заплавах ріки, а з оболоні несе пахом полину, нехворощі і ромену. І земля під ногами м'яка, як постіль.

«Невже я звідси?»

Хан не спить. Що думає Іслам Гірей? Нині він уже не може гніватись на Хмельницького, як там, під Збаражем. Сьогодні гетьман переміг. Польське військо майже розбите, і завтра до світу король Ляхистану стоятиме перед ханом, як рік тому стояли польські гетьмани у дворі бахчисарайського палацу.

Тоді Селім повернеться додому. І не почує більше задушного паху українського збіжжя, і тужного стугоніння дібров, і земля, жорстока, в колючках і дерезі, постелеться під ноги.

Тож не побачить уже ніколи українського богатиря, в якого вірлиний погляд і демонська сила слова, що від нього тисячі лицарства йдуть на смерть. Щось нестримно звабливе є в його жесті булавою — здається, виріс він своїм кремезним тілом над усією величезною землею, і бачить її всю з краю в край, і впевнено веде свій народ до мети, яку зрить тільки він.

І щось невловимо близьке є в цих людях, що сліпо йдуть за ним. Їхня відвага і байдужість до смерті дивує, тіло їхнє, мабуть, не відчуває болю, бо не чув Селім від них ніколи ні стогону, ні

зойку, хіба тільки крик у бою, а стогін — у тих тужливих піснях, що іноді в переboях поллються рівні, мов степ, завивисті, як у байраках потоки, і м'які, ніби молода трава.

«Невже я звідси?»

Хан не спить. Він весь час понурий — думає. Над чим? Чому наказав стояти завтра осторонь від бою?

А що, якби Селім, коли прийде зміна варті, на одну лише часину пробрався до козацького табору і посидів з ними, козаками? Діткнувся б до рук, до чубів, що злітають над головами, ніби змії, коли скачуть на конях, вслухався б у їхню мову і запам'ятав одне-два слова. І хоч одну мелодію. І хочеться провести пальцями по струнах бандури. Тільки на часину, а потім вернеться, адже він ханський...

Сплять татари біля кострів... А де тепер Темиш? Темиш недобрий, жорстокий. Він уміє зневажати тих, хто не подібний до нього. А хіба Селім винен, що він інший? Чому Темиш пожалів йому тоді доброго слова і лагідного погляду? Як ота жінка, мати ханним... Хто вона? Чому дивилася на нього з такою ласкою і тугою? Так добре стає на серці від того погляду, бо ласки він не знав ні від кого.

«Хто я?»

Хан ще не спить... Йде зміна варті.

Ні, то не вартіві йдуть на зміну. З блідих місячних сутінків виплила постать, за нею ще кілька з мушкетами на плечах.

— Стій! Хто йде?

— Посол його милості короля до хана великої орди Іслама Гірея,— почулося неголосне, вкрадливе, і в цю мить, мов з-під землі, виринуло кільце сейменів довкола ханського намету.

...У шатрі Іслама Гірея радилась тиха рада з вечора до півночі.

— Боюсь, Ісламе, що між двома мечетями ти без намазу залишишся,— хитав головою Сефер Газі-ага, коли хан виклав йому свій задум.

— Півроку тому я не знав іншого союзника, крім Хмельницького,— наче виправдовувався перед аталиком, та знав Сефер, що ханові тепер уже ні до чого повчання колишнього вихователя. Він виріс у силу, а після того, як упокорив ширінського бея, ні з ким більше не радиться.

— Я чекав від нього державних послів,— вів далі хан.— Та держави він не створив, хоч міг. Сам же під Замостям назвав себе слугою Речі Посполитої. Чи ж годиться ханові, який вийшов на королівські землі своєю власною персоною, шертувати з підданими короля? Шертувати із заколотником і кидати виклик Європі? Тоді за королем піде Генріх французький, прусський Фердінанд, Філіпп іспанський і благословить християнську коаліцію папа Іннокентій Х.

Сефер Газі зім'яв у жмені бороду. Він згадав, як колись Іслам не побоявся підписати йому, аталикові, смертний вирок. Як вимагати від нього вірності Хмельницькому? Але не в честі справа. Хан короткозорий. Він не бачить, які сили виринуть на бойовищі, коли Хмельницький програє.

— Я знаю, яка в тебе мета, Ісламе, і благаю аллаха вдень і вночі, щоб допоміг тобі її досягти. Тож дозволь застергти тебе ще одним повчанням: коли хочеш свободи своєму народові, будь солідарний з тими, хто визволяється, в них ти знайдеш підпору. Хмельницький назвався підданим... А ти в своїх ярликах султано-ві хіба інакше підписуєшся?

— Чому ж ти не повчав Хмельницького, який злигався з Кепрілі і грає теж подвійну гру? — роздратовано відказав Іслам Гірей.— Гетьман стає надто сильний, він скоро не проситиме, а диктуватиме, а потім разом з Портою візьме Крим у лещата. Я боюсь його, Сефере. Він ставить на карту Польщу, я ж ставлю Порту, і

кожен з нас вибирає собі вигідного союзника для своєї боротьби. Мені потрібен слабкий король, в якого служить сильний козацький гетьман. Я знесилю їх обох, щоб і не падали, але й підвестися не змогли.

— Ти забуваєш, що коли ослабне на півночі український форпост, Московітія рине на спорожнілі землі.

— Цей сибірський ведмідь ще спить, він не встиг ще вилізати рани після лівонських воєн і польських чвар, йому далека європейська колотнеча.

— Та коли він прокинеться, то рик його почують не тільки в Європі.

Іслам Гірей замислився. В цю хвилину увійшов до намету сеймен Селім. Хан не підводив голови, Сефер Газі, здавалось, дрімав сидячи, тільки блискучі чорні зіниці, що насилу продиралися крізь стулені повіки, свідчили, що він не спить.

— Великий хане,— доповів Селім,— посол від короля до тебе. Сефер Газі широко розплющив очі.

— Ти вів розмову зі мною після діла, Ісламе.

— Ні,— відповів хан,— видно, на нашій раді витав сам аллах. Клич посла! — кинув бадьоро Селімові, радий, що розв'язка зборівської борні приходить сама собою.

До намету увійшов шляхтич у кармазиновому жупані. Поклонившись, він подав ханові згорнуту в трубку цидулу. Іслам Гірей розгорнув її, і чим далі вчитувався в текст листа, тим дужче багровіло його темно-сіре обличчя. Дочитавши, він схопився з подушки, крикнув:

— Король нагадує мені полон і ласку Владислава IV! Що ж, передай ясновельможному Яну Казиміру, що я не забуду благодійства його брата і, щоб віддячити, влаштую нинішнього володаря Речі Посполитої в найкращому казематі на Чуфут-Кале. Все він там буде мати, крім солов'їного молока!

Хан у люті тупав ногами. Сефер Газі ще не бачив його таким і готовий був угамовувати, але гнів хана був зараз доречний — хай завтра бій розв'яже всі дипломатичні вузли.

Та хан враз охолов. Повернувшись спиною до посла, він кинув зневажливо через плече:

— Я чекаю цієї хвилини канцлера Оссолінського в своєму наметі!

...Перед досвітком, коли сповзала з небосхилу на захід коротка ніч, загомонило в козацькому таборі — вибивала остання година Речі Посполитої. Хмельницький послав гінця до хана з наказом вдарити на Зборів з лівого берега Стрипи і чекав відповіді.

Гонець не забарився. На змиленому коні прискакав до гетьманського куреня і крикнув, подаючи листа:

— Хан відмовився йти!

Підскочили вгору брови Хмельницького, біла смага покрила його губи, він нервово розірвав печатку, розгорнув листа і зблід.

«Гетьмане,— писав хан,— чому ти хочеш до кінця знищити короля, пана свого, держава якого вже й так досить сплюндрована. Треба мати милосердя, і тому я, родовитий монарх, хочу примирити тебе з твоїм монархом, якому ти дотепер корився. Битви не розпочинай, я чекаю тебе в своєму наметі. Коли ж не послухаєшся, піду на тебе».

— Коня! — вигукнув глухо Хмельницький.— Генерального писаря Виговського до мене!

Кількасот сейменів стояли вишикувані півмісяцем перед ханським наметом. Напроти входу возсідав на персидських килимах Іслам Гірей у цеглястій соболиній шубі, біля нього Сефер Газі. А оподалік на підвищенні, встеленому парчею, сидів,— ні, це сниться, не може бути цього! — сидів король Ян Казимір. Його темно-бурі очі з погордою дивилися на гетьмана-переможця, кучерява чорна перука по-патриціанському спадала на плечі, чорний атлас-

ний каптан, торочений білою коронкою біля шиї, надав королеві колишньої кардинальської маєстатичності. Поруч короля стояв великий канцлер Єжи Оссолінський, зморщений, голубоокий, з коротко стриженою борідкою, той самий, який ще до Замостя по-таємно приходив до Хмельницького просити в нього згоди на елекцію Яна Казимира.

До болю зімкнув повіки Хмельницький, ніби хотів прогнати погане видіння, хоч уже усвідомлював ганебну яву. Нечувана підступність здавалась йому в першу мить неймовірною. Рука стиснула ефес і ослабла. Переможений король милостиво простягнув для поцілунку руку, а за нього промовив великий канцлер:

— По вродженій доброті своїй король далекий від того, щоб жадати крові підлеглих. Він прощає тобі, Хмельницький, тяжкий злочин, маючи надію, що ти загладиш свою вину вірністю і доблестю.

Розступалась під ногами земля від такого блюзнірства і злуди. Гетьман повів навісним поглядом по обличчях хана, Сефера Газі, що стояв незворушно з заплющеними очима, повернув голову до Виговського. Генеральний писар втупив очі в землю, боячись погляду Хмельницького. І раптом він упав на коліна, прошепотів:

— Милосердя і прощення просимо у вашої королівської милості!

«Жельва! ²⁵» — мало не крикнув Хмельницький. Ще мить, і гнівний клич сколихнув би повітря над зборівськими полями, і ринули б полки козацькі на вірну загибель за честь гетьманську.

Схаменувся гетьман. Допомоги чекати нівідкіль. Він мусить витримати цю наругу над собою. Скинув шапку, стиснув її, аж поламалися пера, і довгий вус пересікся в зубах. Сторожко пильнували гетьмана ханові очі, у вузьких щілинах мигали блискучі зіниці Сефера Газі — повільно підступав Хмельницький до короля. Підігнулося одне коліно, він вклякнув і поцілував полу королівського одягу.

У цю мить глухий зойк вихопився з сейменського ряду, та не почув його Хмельницький, не бачив потемнілого обличчя лицаря, який з таким захопленням колись зорив на козацького гетьмана. Сефер Газі монотонним голосом зачитував переможеним ханські кондиції, слова гупали молотом по голові Хмельницького, і розліталась вона вдрузки від принизливої ласки хана.

— Сорок тисяч реєстру... а всі інші козаки хай повернуться до своїх панів... Київське, Брацлавське і Чернігівське воєводства — Хмельницькому. Король хай заплатить двісті тисяч злотих готівкою, а надалі щорічно по дев'яносто тисяч...

Торги, базар... За двісті тисяч злотих Україну. Як дешево... Скільки він заправив би за голову гетьмана?

— З цієї пори між королем Речі Посполитої Яном Казиміром та його наслідниками, з одного боку, і великим хаканом Криму та його наслідниками — з другого, утверджується вічна дружба.

Ім'я підданого не було назване...

Пішли ляхи на три шляхи, а козаки на чотири, щоб їм коні припочили, а татари — на все поле...

Чим платитимеш, Хмельницький, за татарську допомогу: волохами, ляхами чи своїми ж козаками?

То вже не злагодженим маршем повертали кримчаки Чорним шляхом за Умань. Згоріли Межибож, і Ямпіль, і Заслав, наскакували ординці на хутори і села, а козацькі старшини супроводжували їх і відбирали союзникам бранців. Обіцяв же гетьман заселити ясирами Крим, треба ж додержуватись обіцянки.

Дорого платила Україна за свою звитягу, за побратимство

²⁵ Плазун (польськ.).

Хмельницького з ханом, за гетьманську булаву — молодими молодичками, і дівчатами, і парубками.

Ідуть хлопці гукаючи, а дівчата співаючи, а молодії молодички старого гетьмана проклинаючи:

Бодай того Хмельницького
Та перва куля не минула...

Чого так порожньо в душі Селіма? Чом не пахнуть більше степи хлібом, а малинами — трави, і не гомонять ліси тужливими мелодіями, а в серці блякнуть образи двох мужів, яких однаково любив: Іслама і Хмеля?

Слалась з Чорного шляху курява, збита ногами ясирних, на столочені хліба і трави — йти по ньому невольникам, а не переможцям; мовчки дивилась Україна на свою ганьбу: чорночубі козаки супроводжували сестер і братів у татарський край.

«Ні, не моя це земля, не моя!» — німо кричав Селім серед рудого степу.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Нас тут триста, як скло,
Товариства лягло...
Т. Шевченко.

Каземат, у якому майже два роки ниділи, очікуючи викупу, гетьмани Війська Польського, був добре устаткований, і не знали знакомиті бранці ні голоду, ні холоду. Та й волі їм не бракувало. У всякому разі Каліновський мав добрий контакт із світом через єзуїтів на Ермене. Тільки надто вже набридли колишні провідники Речі Посполитої один одному: взаємна нехоть і щоденні суперечки втомлювали їх більше, ніж неволя.

А король з викупом не квапився.

— Дожилися, вашмосць! З хлопами, яких до послуху треба привчати тільки шаблею і нагайкою, ясновельможний круль підписує угоди!

Каліновського дратувало кожне слово Потоцького, він не міг йому донині подарувати, що той колись злегковажив Хмельницького і вислав на Жовті Води свого марнославного синка нагайками хлопів розганяти.

— Вацьпан забуває про те, що Ян Казимір член ордену єзуїтів і кардинал. Кардинал у королівській родині — то щось означає, добродзею, якщо не забувати, що католицький костьол підлягає римському папі.

— Так, так, нинішній король недарма вчився в єзуїтів. Нам присилає втішні листи, але жодного гроша на викуп.

— Вацьпан витрачає надто багато енергії на безсилу лють, пане... коронний,— в'їдливо відказав Каліновський.— Вашмосць ніколи не задумувався над тим, що в такій ситуації, коли Хмельницький оголосив себе підданим турецького султана, може виникнути конфлікт між гетьманом і ханом?

— Волі мені треба, і я зітру козацький бунт, як дванадцять років тому!

— Киньте оті похвальби, пане... коронний,— Каліновський не міг приховати іронії, коли вимовляв титул Потоцького.— Ви ж самі бачили, що то за бунт. Хмельницький — політик, і якщо він захоче, Швецію натроюдить проти нас, і Росія завжди готова його підперти. Нам треба добитися аудієнції в хана. Він, мені здається, подумує про розрив з Хмельницьким, в кожному разі боїться його вікторії. Та коли передчасно станеться той розрив, Річ Посполита загине... Гетьман у ту ж мить знайде північного і східного союзників. Треба ще однієї війни, подібної до зборівської...

— Що пан каже? — аж скочив Потоцький.— Ще одна угода, ще сорок тисяч реєстрових, ще три воеводства? То здрайство навіть мислити таке!

— Все це пишні патріотичні фрази, пане... кгм... коронний! Я ж кажу вашмосці: потрібна ще одна баталія і ще одна... ханська зрада.

Мабуть, уперше за два роки співжиття в неволі Потоцький визнав за Каліновським слухність. Він, не гаючись, сів до столу і почав складати супліку ханові, щоб її ще сьогодні передати стражником до двору.

Стояла Марія, як колись давно, при дорозі, що курно в'ється з Бахчисарая до Ак-мечеті, і пильно приглядалася до татарського війська, намагаючись не пропустити жодного обличчя. Вирушав кримський кіш ще раз походом туди — на Україну. Тривога точила серце — різне подекують люди в Мангуші: кажуть, хан великий ясир пригнав до Перекопу, повертаючись того разу з України, і в Кафі заганяли на галери не лядських бранців, а козацьких синів і дочок. Мальву засліпила любов, вона не вірить. А щось мусять бути в тому правдою... Яку ж то долю тепер несуть Україні ханські воїни?

У шапках, шкірянках, на густогривих малих конях, такі самі, як ті, що вели її з Соломією на сириці більше десятка років тому чамбул за чамбулом. То страшна сила, і якої треба відваги, щоб впускати їх у край, відчиняти їм ворота...

Проїшли передні відділи, вляглася курява, і на обрії силуетами вирости вершники в дзьобатих шоломах — то наближалася ханська свита під зеленим прапором. Посередині сам... зять на коні. Здалека видно його похмуре, жорстоке обличчя. Як, як то Мальва... могла?.. Позаду тягнуть на гарбах гармати, а воїни, заковані в панцирі, важко бряжчать шаблями і щитами, і частокіл списів жалить весняне небо.

Чи побачить його, того улюбленого ханського сеймена, якого чомусь нарекла своїм сином? Чи не уявило собі материнське серце, не вигадало? Та все одно, воно вже прийняло хай і чужу дитину до себе і болить, і крається від туги: два роки не бачила його, ще з того часу, як ішли на Зборів. Може, загинув?

Вже близько... Хан звисока поглядає на матір своєї дружини, начебто тепліє його погляд. Марія наважується підійти ближче. Пропускає одне за одним обличчя сейменів, де він дівся, білочубий яничар? Один ряд, другий, і раптом її саму знаходять голубі очі, і підсвідомо вихоплюється з горла Марії тихий крик:

— Сину!

Селім на мить зупинив коня і рушив далі, не відводячи голови від жінки, яка назвала його сином.

Йшла поруч, підбігала, щоб вдивитися ще раз у нього, ні, не одурює материнське серце — це він!

— Хто я тобі? — спитав Селім тихо, та коні йшли дедалі швидше й швидше, хан поспішав на Україну.

— Сину! — закричала вслід, і він почув її голос, знову спинив на мить коня.

— Сину, пожалій землю свою!..

Наприкінці червня 1651 року Хмельницький отаборився над річкою Пляшівкою, що за чотири милі впадає в Стир біля Берестечка, і чекав на хана. Звістка про те, що Іслам Гірей, не взявши викупу, відпустив Потоцького і Каліновського на волю без відома Хмельницького, не віщувала добра. Союз з ханом непевний, російський цар відмовчався, хоча щедро обдарував послів Хмельницького.

Опівдні вістові донесли гетьманові, що з Сокаля до Берестечка іде король з гусарією, драгунією, рейтарами, з усім посполитим рушенням. Військом знову командує Потоцький і Калінов-

ський. Цього ж дня прибули татари і зайняли позицію на лівому крилі козацьких бойових лаштунків.

Був саме перший день байраму, тож ординці святкували. Забирали з близьких сіл Солонева й Острова овець та корів, варили в казанах каурму і обпивались айраном.

Хмельницький цілий день молився в острівській церковці святого Михаїла і сповідався перед боєм.

Понад вечір густі тумани лягли над Стиром, сховалось Берестечко в тривожній імлі. Вранці з молочної пелени виринуло раптом військо поляків під гаптованими золотом корогвами, зашуміли залізними крилами, втиканими білим пір'ям, королівські гусари і стали шахівницею, вийшли панцирні хоругви в гартованих кольчугах, за ними рейтари в капелюхах зі страусовими перами і строкате посполите рушення.

До татарського табору прибув полковник Джеджалій з гетьманським наказом вдарити негайно з обох флангів, не дати часу польському військові розташуватися.

Хан був у поганому настрої, похмурий і сердитий. Він зневажливо глянув на полковника, проказав:

— Ну що, вже витверезів твій Хмельницький, який дурив мене байками про слабке польське військо?

Не встиг Джеджалій передати ханові гетьманський наказ, як на польському боці вистрелила гармата і поблизу ханського намету впало ядро.

Смикнувся Іслам Гірей і, прискаючи слиною, закричав до Джеджалія:

— Бачиш? Бачиш, як ризикує хан, догоджаючи примхам твого гетьмана? Шертує він з султаном, то хай просить у нього війська і не загрибає жар моїми руками!

З татарського боку вискочило кілька вершників на герць. Хан сторожко приглядався до гарцівників і враз ахнув, побачивши, як один сеймен злетів з коня і простягнувся на полі ногами до татарського табору.

— Поганий то знак, полковнику,— кивнув рукою на бойовище.— Боюсь я починати битву.

Джеджалій пополотнів. Тоді з ханської свити виїхав уперед білявий сеймен і, дивлячись уприпул на свого повелителя, сказав різко:

— Дозволь, хане, мені піти на герць. Або переможу, або ж ляжу головою до стіп твоїх. Не відмовляйся вдруге від бою.

Зухвалість мовчазного вірного слуги ошелешила хана, просичав Іслам Гірей:

— Як смієш, раб?!

У цю хвилину засурмили в польському таборі сурми, вдарили барабани, до двадцяти панцирних хоругв пішло в атаку на татарський фланг, за ними гусари з тривожним шумом крил. Попереду скакав на коні, вимахуючи голою шаблею, Ярема Вишневецький без шапки, в оксамитовому червоному кунтуші.

Джеджалій помчав до Хмельницького.

В метушні хтось серед татар панічно закричав:

— Ярема! Ярема!

Подалися назад чамбули, Іслам Гірей завернув коня і, залишаючи свій намет, сам почвалав попереду, а татари, скидаючи з себе опанчі, куртки, зброю, з гиком і ревом гнали услід за ханом.

З правого боку впоперек полем скакав навперейми ханові Богдан Хмельницький, безжалісно батожив нагайкою свого білого огиря. За ним два десятки козаків.

Гетьман наздогнав Іслама Гірея аж смерком на дубнівському шляху.

— Де твоя присяга, хане, де шерть і умова зі мною? — закричав з розпукою в голосі.— Чому ганебно втікаєш з поля бою?

Хан примружив очі. Що ж, вовка, за яким женеться сто собак, уже не вважай вовком. Тепер він уперше відчув, що вже не боїться Хмельницького. З цієї пори Іхмеліскі-ага буде йому вік послухний. Після бою він пошле до короля послів: хай мириться з козацьким сердаром і йде на Туреччину. Зараз потрібний Хотин ²⁶.

Промовив спокійно, з ледь відчутним глузуванням:

— Сам собі не придумаю, гетьмане, звідки такий страх напав на моє хоробре військо. Обмарило! Чи не наслали поляки на нас чортів? Ти ж, Іхмеліскі, непоштиво розмовляєш зі мною. Як це я, хан Іслам Гірей, утікаю з поля бою? Ти повинен знати, що я завертав перелякане військо. Але тепер уже пізно вертатися, тож і тобі, гетьмане, не годиться йти на певну загибель. Я ціную твою доблесть, ми ще воюватимемо. А там, під Берестечком, яка вже їм судилася фортуна. Сказав же пророк: ні один волос не впаде з голови без волі аллаха...

— Хане, ти граєшся з вогнем! — скипів Хмельницький. — Диявол тебе надоумив удруге зрадити мене, тож знай, я розірву союз з тобою... і

Гетьман не докінчив. З ряду ханських сейменів вискочив прищпорений кінь, білявий вершник здивив його на задні ноги перед самим ханом, і з уст вірного капи-кулу вихопився крик, від якого сторопіли і хан, і почет ханський, і Хмельницький з подивом глянув на воїна.

— Шайтан шолудивий! Зрадник, будь ти проклятий!

Поки встиг хан отямитись, Селім щодуху помчав полем на захід і зник у вечірній імлі.

...Липень почався хлющею. Розлилася гнила Пляшівка по рівнині, з дванадцяти тисяч козацького війська, яке не встигло переправитися з Богуном, залишилося триста одчайдухів на острові Журавлиха.

Потоцький особисто командував наступом на неприступну твердиню, захищену тільки козацькими грудьми.

Гармати козацькі вже не палили, не стало пороху. Обложені брали ядра в руки і жбурляли ними на голови драгунів і найманих рейтарів, що повзли болотом до острова. Ще зрідка вистрілювали гаківниці, і ті затихли, козаки оборонялися тільки списами і шаблями.

Серед обшарпаного гурту вирізнявся молодий воїн, закований у татарські лати. Він бився бойовим ціпом, гамселів залізним зубатим бильнем по ворожих головах.

— Шайтан, шайтан! — повторював з кожним ударом, і кров червонила болото.

Аж задивився Потоцький на героїв.

— Гей, хлопці! — гукнув драгунський хорунжий. — Його милість коронний гетьман обіцяє вам життя і волю. Як зацний лицар, він шанує вашу хоробрість. Здавайтеся!

— Нам краща смерть, ніж життя, подароване кривавими руками Потоцького! — відгукнувся з берега рудовусий козак, що воював косою, настромленою сторчма на кісся.

Кульгаючи на одну ногу, він спустився з берега, зіштовхнув човен і стрімливо вривався в гущу драгунів, що застрягли в болоті. З сатанинською силою косив рудовусий ворожі голови, забаровіла вода від свіжої крові. Доступитися до нього ніхто не зміг.

А на острові щораз менше ставало людей, відділ рейтарів увірвався на берег. В останній жорстокій сутичці падали один за одним козаки, і обірвався ціп у воїна, закутого в татарські лати. Він бився накулачки, випльовував прокльони і врешті впав обличчям ниць, розпростерши руки, ніби хотів обняти весь острів. Ізгой вітався з рідною землею, вернувшись до неї. І простогнала

²⁶ 1621 року гетьман Сагайдачний разом з польським військом розбив турків під Хотинком.

вона йому, скривавлена, оплакана матір'ю Мальви-ханім: «Пожалій мене, сину...»

Залишився тільки рудовусий козак з косою на човні. Взяти його живцем не змогли. Підступили колом і підняли на списах.

Так загинув майстер на всі руки Стратон, засновник козацького поселення в Мангуші, вірний друг Марії, матері яничарської.

ЕПІЛОГ

Світ — море. Тож будуй свій човен
Із добрих діл, щоб не розбився.
Рудакі

— Скажіть, чи ще хто залишився на Україні? — питали нових бранців старі невольники у Кафі, Карасубазарі, на Скутарі і Галаті, гребці на турецьких галерах.

— Чи можна знайти там хоч латку зеленого степу?

— Чи птахи ще звивають гнізда?

...Розлилися круті бережечки, гей, та по роздоллі, пожурилися славні козаченьки, гей, та у неволі...

— Ну що твоя дума, доню, ну що ж твоя надія на свою любов велику до ката мого краю? Іди поглянь, невільнице постелі ханської, на невольничий ринок під горою Топ-Кая. Уже не в Кафі, ні, в самій столиці продає хан своїх союзників, та все за дукати, та все за талари. Нині хрестини внука мого? То чому не кличеш мене в гості, я задушила б його і хоч половину вини своєї змила б кров'ю яничарською, бо тебе вбити не могла... Залишайся, дочко, в ката, а я піду сина шукати. Чи то іти в Туреччину, чи то іти в Румелію, а піду я на Україну, де мій Семен залишився. Та й знайду той шматочок землі, що накрився він нею. Його прокляли в мечеті, зате, може, хтось йому хрест поставить. А ти залишайся і наплоди ворогові ще змієнят...

— Не проклинай мене, мамо. Нащо змалку так казала — тарчатком називала? Нащо, мамо!

— Хто ти і куди ідеш, жінко сива, непокрита?

— Пустіть мене, яничари, пустіть свою матір за мур перекопський, в мене грамота від хана. Заробляла ж її тяжко, усе спростила для неї: Бога свого, дітей своїх і здоров'я. Мушу вмерти на тій землі, де коноплі по стелю, а льон по коліна, де мальви вище од соняхів ростуть — білі, голубі й червоні...

Ой на горі слобода, а там жила удова з маленькими діточками. На тихих водах, на ясних зорях, в краю веселому...

«Ханові Кримського улусу Ісламові Гірею. Просили ви нас допомогти вам велику справу почати. Нічого вирішити сам не можу, з цим треба чекати аж до сейму. Але чи гоже вашій милості, підданому султана, йти проти пана свого, та ще й мене, родовитого монарха, в таке діло вплутувати? А з цим ще повідомляємо, що упоминок більше платити не будемо, бо наш народ сам голодує після воєн.

Ян Казимір».

«Невірний рабе великого султана, царя світу, перед яким ти порох і тлін! За намовою самого Ібліса ти насмілювався чинити змову на свого повелителя. Велю тобі явитися до Високого Порога і поступитися місцем своєму братові — вірному слугі падишаха, який через твої обмови десять років невинно карається на Родосі.

Магомет IV».

«Милостивий кримський царю! Війська твоєї царської милості, повертаючись з України, заподіяли нам великих і нестримних кривд, і козацтво тобі більше не вірить. Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то це бажання війська мого і моє. Православна Русь не зрадить нас...

Богдан Хмельницький».

— Чому ти невеселий, мій хане, в день обрізання нашого сина, твого спадкоємця? Він уже спить... Дуже міцно спить... А ти випий за його спокійний сон. І за мене — третю, але першу ханом свою. І за свій спокій випий... Правда, доброго вина я тобі наварила?

...І за кров, яку ти розлив дарма по світу, і за зраду чужих і своїх, і за те, що свій розум, який дав тобі Бог для хоробрих діл, продав дияволу підступності, і за...

— Ти відбирав у мене престол, а відібрав моє місце в ескіюртській усипальні — місце Четвертого Мухамета, якому судилося вмирати своєю смертю, — сказав на гробі Іслама Гірея старець-хан, вірний слуга малолітнього султана.

— На румовищах світу ти була трояндою і зів'яла. О вічний Боже, прийми її у квітник раю... — ридав пастух Ахмет над свіжою могилою, винесеною за огорожу бахчисарайського палацу.

Львів — Бахчисарай, 1965—67 рр.

М. Грох. Сюїта Лаври. Акварель.

508